

АНРИ БАРБЮС

ОГЪНЯТ

Превод от френски: Ерма Гечева, 1980

chitanka.info

I

ВИДЕНИЕТО

Дан дю Миди, Егий Верт и Мон-блан се извишават срещу дългата болнична тераса, където изпод завивките се подават редица безкръвни лица.

На първия етаж на санаториума дворец тази остъклена тераса с дървени перила се извисява в простора, сякаш е сама в света.

Червените, зелените, тютюневите и белите тънки вълнени одеяла не помръдват; виждат се само отслабналите от болестта лица и светещи очи. Над лежащите столове — мълчание. Някой се изкашля. После нищо, само от време на време равномерно шумолене на прелистени страници, тихо разменени въпрос и отговор между съседни или по перилата трепка с крила като размахано ветрило по-смела гарга, откъснала се от ятата, разгънати като броеници от черни мъниста сред прозрачния простор.

Тук тишината е закон. Впрочем тези богати, независими хора, дошли от всички краища на света, засегнати от една и съща болест, са загубили навика да говорят. Те са се вгълбили в себе си и размишляват за живота и за смъртта си.

В галерията се появява санитарка. Облечена е в бяло, стъпва безшумно. Тя донася вестници, раздава ги.

— Свършено е! — казва този, който пръв разгръща вестника. — Войната е обявена.

Макар и отдавна да я очакват, новината предизвиква смайване — всички чувстват необхватното ѝ значение.

Тези умни и образовани хора, станали по-задълбочени от страданието и размисъла, откъснати от нещата, едва ли не, и от живота, отдалечени от останалата част на човешкия род, сякаш принадлежат на бъдещето, гледат в далечината пред себе си, към неразбираемата страна на живите, на безумците.

— Австрия върши престъпление — заявява австриецът.

— Франция трябва да победи — казва англичанинът.

— Надявам се, че Германия ще бъде бита — казва немецът.

И те пак се наместват под завивките, върху възглавниците, срещу планинските върхове, срещу небето. Но въпреки чистия простор донесената вест изпълва тишината.

— Война!

Неколцина от лежащите нарушават мълчанието, полугласно повтарят тази дума и мислят: това е най-голямото събитие на нашето време, а може би и на всички времена.

Вестта сякаш извиква сред ведрия пейзаж, в който те са се загледали, някакъв смътен, мрачен мираж.

Сред спокойната долина, изпъстрена с розови като рози села и кадифени пасбища, сред великолепните петна на планините, черната дантела на боровете и бялата дантела на вечните снегове се раздвижват човешки сенки.

Човешки тълпи пъплят на ясно отделени групи. Сред полята те се носят вълна след вълна в атака, после застиват неподвижно; появяват се къщи, изтърбушени като хората, и градове — като къщите; бели раздробени села, сякаш паднали от небето на земята; коли, препълнени с мъртъвци и страшни за гледане ранени..., напълно променени равнини.

Всяка страна, разяждана по границите си от кланетата, непрекъснато изтръгва от сърцето си нови войници, пълни със сила и кръв. Болните следят с очи как тези живи притоци се вливат в реката на смъртта.

На север, на юг, на запад, навсякъде се водят боеве. Накъдето и да се обърнеш в простора, няма страна, край която да не се води война.

Един от бледите наблюдатели се привдигна на лакът, брои и изчислява сегашните и бъдещите участници във войната — тридесет милиона войници. Друг заслепен от кланицата, мълви:

— Две войски в бой, все едно една голяма армия, която се самоубива.

— Не биваше да се стига дотам — казва с дълбок, глух глас първият от редицата.

Друг заявява:

— Френската революция отново започва.

— Троновете да му мислят! — шепне трети.

Някой добавя:

— Това може би е последната война.

Помълчават, неколцина поклацат чела, още бледи от трагичната безсънна нощ.

— Да се прекратят войните! Нима е възможно? Да се прекратят войните! Световната рана е неизлечима.

Някой се изкашлюва. После над разкошните ливади, сред който лъщят като лакирани крави, над черните гори, над зелените ниви и сините простори слънцето разстила необятно спокойствие и заличава видението, изгасява отблясъците на огъня, в който се възпламенява старият свят. Безкрайното мълчание заличава ропота от ненавист и страдания на черния шумящ всемир. Събеседниците един след друг отново се затварят в себе си, загрижени за тайната на своите дробове, за спасението на тялото си.

Но когато вечерта се готви да се спусне в долината, над Мон Блан се разразява буря.

Забранено е да се излиза в такава опасна вечер, когато последните повеи на вятъра достигат до широката веранда — пристана, където тези хора са се приютили.

Смъртно засегнати, разяждани от вътрешна рана, те съзерцават разразените стихии, гледат как над планината трептят гръмотевици, как издигат водоравно облаци като при прилив и едновременно хвърлят в здрача стълбове огън и дим и движат бледите си лица с червени петна на скулите, като одрани, за да следят орлите, които кръжат в небето и наблюдават земята отвисоко през хълма от мъгла.

— Как ще спреш войната! — казват те. — Как ще спреш бурите!

Но застанали на прага на света, освободени от страсти и пристрастия, от придобитите понятия, от заслепенията, от влиянието на традицията, умиращите смъртно съзнават простотата на нещата и широко откритите възможности...

Последният от редицата извиква:

— Долу нещо пъпли.

— Да, като живо.

— Някакви растения...

— Също като хора.

И ето че сред зловещите отблясъци на бурята, под разчорлените черни облаци, разперени и надвиснали над земята като зли ангели, те сякаш виждат пред себе си ширналата се белезникава равнина.

Видението продължава, някакви неясни фигури изникват от равнината, цяла в кал и вода, и се залавят за повърхността, заслепени и смазани от тиня, като чудовищни корабокрушенци. Като че ли са войници. Равнината, потънала във вода, набраздена от дълги успоредни канали, разровена от трапове с вода, е огромна и корабокрушенците, които се стремят да се изтръгнат от нея, са безброй... Но тридесетте милиона роби, хвърлени едни срещу други от престъпност и заблуда в калната война, вдигат глави и човешките лица най-сетне изразяват воля. Бъдещето е в ръцете на робите и съвсем ясно е, че старият свят ще бъде променен от съюза, който един ден ще сключат помежду си тези, чийто брой и нищета нямат край.

II В ЗЕМЯТА

Голямото бледо небе се изпълва с гръм: при всеки взрив от ръждивочервеникавата светкавица едновременно се извива огнен стълб в бледнеещата нощ и стълб от дим в настъпващия утринен здрач.

Горе, високо, високо, далеч, далеч, мощно, прекъслечно дишат ято страшни птици; чуват се, но не се виждат, те кръжат и се издигат, за да погледнат земята.

Земята! Под дългото печално съзоряване тя прилича на огромна, залята с вода пустиня. Острият предутринен ветреца докосва водата и тя потръпва; пътеки, очертани от войниците и нощните конвои в безплодните ниви, набраздени от коловози, блестящи като стоманени релси в оскъдната светлина; купища кал, в която тук-там стърчат пречупени колове, разкривени жезла във форма на X, омотан, усукан като храст бодлив тел. С тинестите си ивици и бари равнината прилича на тук-там залято огромно сиво платно, което плува по море. Не вали, но всичко е мокро, влажно, прогизнало, разнебитено и дори белезникавата светлина сякаш се стича.

В мрежа от дълги ями се съгъства утайката на нощта. Това са окопите. Дъното им е застлано с лепкав слой — тук кракът на всяка стъпка се отлепва с шум, край всяко укритие вони на урина, а страничните дупки, ако се надвесиш над тях, вонят като уста.

От тези хоризонтални кладенци се измъкват сенки, движат се огромни безформени тела — същински мечки, които шляпат в калта и ръмжат. Това сме ние.

Увили сме се като жителите на Арктика. Опаковани във вълнени дрехи, одеяла, зебло, ние изглеждаме едри и закръглени. Някои се протягат, прозяват се с цяла уста. Различават се червеникави или бледи лица с кални, ивици като белези от рани, с мътно светещи, слепени в крайчетата очи, обрасли с неподстригани бради или със заплескана необръсната четина.

Така-така! Так! Бум! Пушечни изстрели, канонада. Над нас навсякъде гърмят, трещят дълги откоси или отделни взривове. Мрачната огнена, буря не стихва никога, никога. Повече от петнадесет месеца, повече от петстотин дена в това място на света, където се намираме, престрелките и бомбардировките не престават от сутрин до вечер и от вечер до сутрин. Погребани сме във вечно бойно поле: но както тиктакането на домашните часовници някога, в почти легендарното минало, и тук чуваме грохота само когато се вслушаме.

Изпод земята се подава бебешко лице с подпухнали клепачи и толкова зачервени скули, че върху тях сякаш са залепени ромбчета от алена хартия, отваря се едно око, после двете: това е Паради. Кожата на пълните му бузи е цялата на резки от гънките на брезента, в който е спал, завит презглава.

Той се оглежда с малките си очички, вижда ме, кима ми и казва:

— Още една нощ избутахме, батинка.

— Тъй е, синко, а колко ли такива нощи ни чакат още?

Той вдига към небето топчестите си ръце. Едва-едва се измъква по стълбата на укритието и застава до мене. После се препъва в някакъв човек, който седи на земята в полумрака, чеше се и дрезгаво пухти; и се отдалечава, клатушкайки се насам-натам като пингвин сред потоп.

От дълбоките ями един по един се измъкват хората. По ъглите, се образуват плътни сенки, после човешките облаци се раздвижват, раздробяват се... Започват да се различават.

Ето един, наметнал одеялото презглава като качулка. Същински дивак, или, по-скоро, палатка на дивак, която се клатушка и върви. Отблизо в широка рамка от плетена вълна се мярка квадратно жълто, като намазано с йод лице на тъмни петна, със счупен нос, тесни китайски очи, розови по края, щръкнали влажни мустачки като четка за смазка.

— Ей го и Волпат. Как е, Фирмен?

— Горе-долу, карай да върви! — казва Волпат.

Той изговаря тежко и провлечено думите, а на това отгоре сега е и прегракнал. Кашля.

— Май ще се мре. Я кажи, ти чу ли атаката тая нощ? Биваше си я бомбардировчицата, а? Изпипана работа!

И той смърка и избърсва с ръкав вирнатия си нос. После пъха ръка под шинела и куртката си, напипва кожата си и се чеше.

— На свещ убих трийсет парчета! — мърмори той. — В голямата землянка до подземния ход да видиш, братче, какво е гъмжило от въшки! Просто ги гледаш как търчат из сламата, както тебе те виждам.

— Та кой, казваш, атакува, швабите ли?

— Швабите. И ние. Някъде към Вими. Контраатака. Ти не чу ли?

— Не — отвърща вместо мене дебелият Ламюз, човекът бик. — Аз хърках. Нали оная нощ бях наряд.

— Аз чух — заявява дребният бретонец Бике. — Лошо спях. Или направо изобщо не спях. Имам си собствено укритие. Ей там, оня боклук.

И той ни сочи продълговат трап, където върху тънък слой мръсна слама има място колкото за един човек.

— Екстра квартира! — допълва той и клати малката си глава, корава като недодялан камък. — Почти не съм къртил. Таман да затворя очи, и смяната от 129-и ме стресна. Минаха край мене. И усетих не шума, а миризмата им. Ей, представяш ли си краката на толкова момчета баш до муцуната ти. От това се събудих. Просто ме удари в носа.

Познато ми е това усещане. Често и аз съм се будил в окопите от тежката миризма, която се носи след отред войници.

— Поне да трепеше въшките! — въздъхна Тирет.

— Напротив, по-пъргави стават — забеляза Ламюз. — Колкото си по-мръсен, колкото повече вониш, толкова повече си ги навъждаш.

— Слава богу, че ме събудиха с вонята си — продължи Бике. — Преди малко разправях на този дебелан, отворих си зъркелите точно навреме, за да сграбча брезента, с който си бях закрил трапа, защото един от тези гадове тъкмо се канеше да го отмъкне.

— Големи диванета са тия от 129-и полк.

В дъното, в краката ни, се беше свил някакъв човек, неясно очертан в утринната светлина, който държеше с две ръце дрехите си и се дръгнеше. Беше дядо Блер.

Лицето му беше овално в прах, той мигаше с очички. Над беззъбата му като дупка уста мустаците образуваха голяма жълтеникава къделя. Ръцете бяха ужасно тъмни и на това отгоре толкова мръсни, че изглеждаха космати, а дланите бяха облепени със

сивкава кора. От тая свита и оваляна в пръст фигура излизаше миризма на стара тенджерка.

Той все се чешеше и разговаряше с високия Барк, който, седнал по в страни, леко се бе надвесил над него.

— Като цивилен не бях чак толкова мръсен — разправяше Блер.

— Не знам колко чист си бил, братче, ама, значи, си бил съвсем друг човек — рече Барк.

— За щастие — намеси се Тирет, — защото иначе жена ти сигурно щеше да ражда негърчета.

Блер се ядоса. Веждите му се събраха под черното от мръсотия чело:

— Ти що се хващаш с мене бе? Че и така да е, какво? Сега е война. Фасулска мутра такава, да не мислиш, че на тебе войната не ти е променила физиономията и обноските, а? Я се погледни, маймуна с маймуна, на задник приличаш! Само глупак като тебе може да измисли такива работи!

Той прокара ръка по тъмния слой, който покриваше лицето му и след последните дъждове през тези дни наистина се бе оказал неизмиваем, и добави:

— Пък и тъй да е, такъв съм си, защото така искам. И преди всичко нямам зъби. Откога ми е казал докторът: „Нямаш къорав зъб. Тъй не може. На следната почивка ще идеш да пообиколиш към естаматологичната кола.“

— Томатологичната — поправи го Барк.

— Стоматологичната — намеси се Бертран.

— Не съм отишъл, щото не съм искал — продължи Блер. — А то си е гратис.

— Защо тогава не отиде?

— Ей така, щото не ща промяна — отвърна той.

— Ти си само за кашавар. Кашавар трябваше да те направят — рече Барк.

— То и аз тъй си мисля — отвърна наивно Блер.

Всички се разсмяха. Черният човек се обиди. Стана.

— Корем ме заболя, като ви гледам — произнесе презрително той. — Отивам по нужда.

Когато тъмният му силует изчезна, останалите още веднъж приповториха старата истина, че най-мръсните хора на земята са

готвачите.

— Видиш ли някой цял омазан, с изплескана кожа и дрехи, такъв, че с ръка да не го пипнеш, можеш спокойно да кажеш: „Тоя е само кашавар!“ И колкото е по-гаден, толкова по-сигурно е кашавар.

— Това си е чиста истина — рече Мартро.

— Я вижте Тирлоар. Хей, Тирлоар!

Той пристига, като че ли е кой знае колко зает, подушва тук-таме; тясното му лице е бледо като хлор, главата му се клатушка над необикновено дебелината и широка яка на шинела. Брадичката му е заострена, горните зъби изхвъркнали; дълбоки бръчки обграждат устата му като намордник; както обикновено е ядосан и както обикновено ругае:

— Откраднали са ми торбата тази нощ!

— Сигурно някой от смяната от 129-и. Къде я беше сложил?

Той посочва щик, забит в стената до входа на едно укритие.

— Ей на оная клечка, дето е забучена там.

— Идиот! — в хор викат всички. — Да им е подръка на войниците, дето минават! Да не си луд!

— Нямам си късмет и туйто! — стене Тирлоар.

После изведнъж кипва: лицето му се сгърчва гневно, той стяга, стяга малките си юмруци, като възли на връв. И започва да ги размахва.

— Че какво! Ех, само да го хвана аз тоя мръсник, дето ми е скроил номера! Да видиш как ще му разбия мутрата, ще му строша тиквата, ще... Вътре имаше цяло парче сирене. Ще го търся, докато мога.

И търкайки корема си с юмрук с леки резки движения, като китарист, той потъва в утринната сивота, достоен и гневен, превит като болник в халат. Чуваме ругатните му, докато се скрива от погледа ни.

— Ама простак! — вика Пепен.

Останалите се хилят.

— Той е луд и шантав — заявява Мартро, който има навика да подсилва мисълта си с по два синонима.

— Ей, дядка, гледай това — казва Тюлак, който тъкмо пристига.

Тюлак е великолепен. Носи лимоненожълта туника, направена от мушамен спален чувал. По средата е изрязал дупка за главата и над този калъф е закрепил ремъка и колана си. Тюлак е висок, кокалест.

Когато върви, издава напред енергично лицето си, той е кривоглед. Сега държи нещо в ръка.

— Намерих туй, като копах земята тая нощ в края на новия съобщителен ход, сменяхме изгнилите решетки. Веднага ми хвана око тоя брус. Топор, стар модел.

Моделът наистина беше стар: остър камък с дръжка от потъмняла кост. Съвсем ми заприлича на праисторическо сечиво.

— Много удобно се хваща — каза Тюлак, като въртеше предмета в ръце. — Да, да. Не са го измислили лошо. По-сгоден е от служебните брадвички. Чудо, с една дума. На, опитай... Е? Върни ми го. Аз ще си го запазя. Ще ми потрябва, ще видиш...

И той размахва топора, направен от човека от кватернера, и сам прилича на натруфен и залегнал в земните недра питекантроп.

Един по един хората от отделението на Бертран и от полувзвода се събираме на един завой в окопа; тук е малко по-широко, отколкото в дясното разклонение, където, за да се разминеш, трябва да се залепиш до стената и да притиснеш гърба си до пръстта, а корема си до корема на другаря.

Когато е в резерв, нашата рота заема един успореден окоп на втора линия. Тук има стражева охрана. Нощем ни пращат да терасираме напред, но докато е светло, нямаме никаква работа. Струпани един до друг, лакът до лакът, като верига, остава ни само да чакаме вечерта кой както може.

Най-сетне денят прониква в безбройните пукнатини, които браздят тази област на земята, и осветява праговете на нашите дупки. Тъжна северна светлина, тясно кално небе, което сякаш също е пълно със заводски дим и миризма. В бледото осветление разнородното облекло на обитателите от дъното още по-ясно изпъква сред огромната безизходна нищета, на която се дължи. Но и то е като еднообразното тракане на пушките и свистенето на оръдейните изстрели: драмата, която играем, трае толкова дълго, че вече не се изненадваме от променените лица и от странните облекла, измислени от нас, за да се пазим от дъжда, който се излива отгоре ни, срещу калта, която блика отдолу, срещу вечния студ, който прониква отвсякъде.

Кожи, одеяла, платнища, вълнени качулки, плетени шапки, калпаци, шалове, завити на чалма, трико отдолу и отгоре, наметки и качулки, насмолени, накатранени, гумирани, черни или в най-различни цветове на дъгата, но винаги избелели — покриват хората и скриват униформите им почти толкова, колкото и телата им, така че те изглеждат огромни. Един си е метнал на гърба четвъртито парче мушама на големи бели и червени квадрати, намерено посред някоя трапезария в кой знае кой временен подслон — това е Пепен; него отдалеч го разпознаваме повече по тази арлекиновска фирма, отколкото по бледото му лице на джебчия. Ето издутия нагръдник на Барк, изрязан от юрган, който някога си е бил розов, но сега е избелял на петна от праха и нощите. Огромният Ламюз пък прилича на полуразрушен стълб за реклами с остатъци от афиши. Мушамена ризница е превърнала малкия Йодор в бръмбар с лъскав гръб, А Тюлак се откроява сред всички с оранжевото си туловище на индиански вожд.

Каските по главите на момчетата уж трябва да напомнят униформа, но къде ти! Навикът, който някои са възприели да ги слагат било над кепето като Бике, или над вълнената качулка като Кадилак, или над памучната шапчица като Барк, усложнява нещата и създава разнообразие във вида.

Ами краката ни!... Преди малко слязох, прегънат на две, в нашето укритие — малка, ниска дупка, дъхаща на мухъл и влага, където се препъваме в празни консервени кутии и мръсни парцали; там лежах заспали два дълги вързопа, а в ъгъла при светлината на свещ някаква коленичила фигура ровеше в една торба... Като се връщах, през квадрата на отвора зърнах краката. Те препречваха пътя водоравно, отвесно или полегато, проснати, сгънати или кръстосани, минаващите ги ругаеха. Представявах многоцветна и многоформена колекция: гетри, гамаши, черни, жълти, високи, ниски, от кожа, от брезент и какви ли не щеш непромокаеми материи; тъмносини, светлосини, черни, резедави, бежови, зеленикаво-кафяви навуца... Един единствен Волпат е запазил късите си гамаши от мобилизацията. Менил Андре от дванадесет дена се перчи с чифт дебели зелени вълнени чорапи, плетени на ластик, а Тирет открай време си го знаем с навуца от сиво сукно на бели черти, направени от цивилен панталон, висял кой знае къде в началото на войната... Навуцата на Мартро пък са от различни цветове, защото не успял да намери два еднакво

изтрити и мръсни шинела, за да ги изреже. Има крака, увити в парцали и дори във вестници, навързани с върви на спирали или, за по-практично, с телефонна жица. Пепен смайва другарите и минувачите с чифт червеникавокафяви гетри, взети назаем от някакъв мъртвец... Краката на Барк, който претендира (и само господ знае как ни досажда с това!), че е оправно момче и вечно е пълен с идеи, се белеят: увил е бинтове над високите си гамаша, за да не му се хабят; това бяло на краката е в тон с памучната шапчица, която се подава под каската и открива червеникавия му клоунски перчем. От един месец Потерло ходи с ботушите на някакъв немски пехотинец — чудесни, почти нови ботуши с подкови на токовете. Карон му ги беше оставил, когато го евакуираха заради ръката. Карон лично ги бе взел от един баварски картечар, убит при пътя за Пилоните. Още сякаш чувам как Карон разправяше тая история:

— Братче, бай ти дойчо беше там, заврял задник в една дупка, прегънат на две; с краката нагоре зяпаше небето. Все едно, че показваше ботушите си и казваше: „Бива си ги. Заповядай!“ „Лесна работа“ — викам си. Ама стана една работа, докато ги измъкна тия фасонлии. Без преувеличение, дърпам, извивам, друсам цял половин час, нищо. Па и той, пациентът, не помага, вкочанясал. Накрая, както дърпах, и краката на мършата взеха, че се отлепиха от коленете, панталонът се скъса и аз бух! Изведнъж гледам, паднал съм по гръб с по един ботуш във всяка ръка. Та трябваше оттам да му изхвърлям краката.

— Хайде де, чак пък толкова!...

— Питай свързочника Йортеп дали не е вярно. Той също поработи с мене. Бъркаме с ръка в ботушите и вадим кости, парчета чорапи, парчета крака. Ама струваше си трудът, погледни!...

Та докато Карон се върне, Потерло използва ботушите, които баварският картечар не е успял да износи.

Така всеки според ума, енергията, хитростта и смелостта си гледа да се справи със страшните неудобства. Сякаш всеки, като се показва, признава: „Толкова успях, можах, осмелих се да направя в голямата беда, в която съм изпаднал.“

Менил Жозеф дреме, Блер се прозява. Мартро пуши, втренчил поглед. Ламюз се чеше като горила, а Йодор като уистити. Волпат кашля и мърмори: „Ще хвърля топа.“ Менил Андре е извадил

огледалцето и гребена и разчесва хубавата си кестенява брада, сякаш се грижи за рядко растение. Еднообразното спокойствие се нарушава тук-таме от настървено раздвижване, предизвикано от общото неизбежно заразително присъствие на паразитите.

Барк, който е наблюдателен, се оглежда, изважда, лулата от устата си, плюе, смигва и казва:

— И все пак хич не си приличаме!

— Че защо да си приличаме? — отвръща му Ламюз. — Щеше да е чудно, ако си приличахме.

Нашата възраст? Сред нас има хора от всички възрасти. Нашият полк е запасен, последователно попълнян отчасти с действащи, отчасти с мобилизирани. В полувъзвода има запасни, има новобранци, има и войници на средна възраст. Фуйад е четиридесетгодишен, Блер би могъл да бъде баща на Бике, който е младок от 13-и набор. Ефрейторът вика на Марто „дядо“ или „дъртак“ в зависимост от това, дали се шегува или говори сериозно. Ако не беше войната, Менил Жозеф сега щеше да е в казармата. Доста странна картина представляваме, когато ни води нашият подофицер Вижил, славно момче, с нещо като нарисувани мустачки над устната: преди няколко дена, когато бяхме в резерв, скачаше на въже с децата. В нашата разнородна група, в това бездомно семейство, в това домашно огнище, без огнище, което ни обединява един край друг, три поколения заедно живеят, чакат, бездействуват като безформени статуи, като крайпътни камъни.

Колкото до типа — какви ли няма между нас! Събрани сме отвсякъде. Разглеждам двамата си съседи. Потерло, миньор от мина „Калон“, е розов, веждите му са жълтия като слама, очите му — сини като цвят на лен; дълго търсиха в складовете достатъчно широк супник за голямата му златиста глава. Фуйад, лодкар от Сет, върти дяволски очи; има дълго слабо лице като на мускетар с хлътнали страни и с цвят на цигулка. Всъщност двамата ми съседи се различават един от друг като деня и нощта.

Кокон, върлина с очила, с лице, разядено от миазмите на големия град, се отличава не по-малко от Бике, недодялания бретонец със сива кожа и квадратна като паве челюст. А сладкодумният Андре Менил,

добре подреденият аптекар от някаква нормандска подпрефектура, с красива тясна брадичка, също няма нищо общо с Ламюз, тлъстия селяк от Поату с бузи и тил като сурова пържола. Тарикатският език на Барк, чиито дълги крака са кръстосвали по всички посоки улиците на Париж, е в пълна противоположност с почти белгийския напевен изговор на момчетата „от север“, дошли от осми териториален полк, със звучния гърлен говор на войниците, придадени ни от 144-и полк, които натъртват съгласните, сякаш маршируват по паваж, със задъхания диалект на оверняците от 124-и, които винаги се търсят сред другите като привлечени една от друга мравки... Още помня първите думи на шегаджията Тирет, когато ни се представи „Аз, дечица, съм от Клиши-ла-Гарен! Кой предлага нещо по-добро?“, и първото оплакване, което ме сближи с Паради: „На подбив ме взеха, защото съм морванец...“

С какво се занимаваме? От всичко по малко. Какви сме били в ония отминали времена, когато все още сме имали някакво място в живота, преди да дойдем тук и да заровим съдбите си в тия къртичини, които дъждът и картечният огън изравняват, а ние непрекъснато сме принудени да правим отново? Повечето са земеделци и работници. Ламюз е ратай, Паради — колар, Кадилак, върху чийто заострен череп се клати детска каска като купол, забучен на камбанария, както казва Тирет, има собствена земя. Дядо Блер е бил изполичар в Бри, Барк е бил момче за поръчки и с триколката си е правил акробатични номера между парижките трамваи и такситата, майсторски е псувал, според собствените му думи, по булеварди и площади стадото пешеходци, плашейки ги като кокошки. Хубав, с мъжествено вдигната глава, с равен поглед, ефрейторът Бертран винаги стои малко настрана от другите, мълчалив и коректен — той е бил надзирател в някаква фабрика за корсети. Тирлоар е боядисвал коли, и то без да мърмори, както твърдят някои. Тюлак е бил кръчмар при заставата Трон, а Йодор с кроткото бледо лице държал гостилничка край някакъв път, недалеч от сегашния фронт; кръчмичката му била поочукана от снарядите — естествено, защото Йодор си е без късмет, това всеки го знае. Менил Андре, човекът, който все още е донякъде приличен и сресан, продавал сода бикарбонат и непогрешими специалитети на някакъв централен площад; брат му Жозеф продавал вестници и илюстрирани романчета на не знам коя си гара от държавната железопътна мрежа, докато

недалеч оттам, в Лион, Кокон, очилатият, човекът цифра, се въртял, облечен в черна престилка, с оловнолъскави ръце, зад тезгяха на железарски дюкян, а Бекюв Адолф и Потерло още от зори, влачейки мъждивите звездици на лампите си, пъплели из каменовъглените мини на Север.

Има и други, чийто занаят все не си спомняме и които бъркаме един с друг, разни селски пътуващи занаятчии, майстори по всичко, без да се брои съмнителният Пепен, който пък сигурно въобще не е имал занаят (едничкото, което се знае за него, е, че преди три месеца, когато бил в тила след излизане от болницата, се оженил..., за да получава добавките за войнишките семейства).

Сред заобикалящите ме няма хора със свободни професии. Подофицерите и санитарите обикновено са учители. В полка един брат-марист е старши санитар в лазарета, един тенор е ординарец велосипедист при помощник-командира, един адвокат е секретар на полковника, един рентиер — домакин по оклада в нестроевата рота. При нас няма нищо от този род. Ние сме редовни бойци, сред нас почти не се срещат интелектуалци, хора на изкуството или богаташи, които в тази война излагат лицата си зад амбразурите рядко или под офицерски фуражки.

Да, вярно е, всички ние дълбоко се различаваме.

И все пак си приличаме.

Въпреки различията във възрастта, в произхода, в културата, в положението и в цялото ни минало, въпреки пропастите, които някога са ни разделяли, в общи черти ние сме едни и същи. Под същия груб силует ние крием и проявяваме едни и същи навици, нрави, един и същ опростен характер на хора, върнали се в първобитно състояние.

Един и същ език, съставен от работнически и казармен жаргон и местни диалекти, подсилен с няколко новоизковани думи, ни слива като сос с гъстите тълпи, които, от колко сезона вече, се точат от всички краища на Франция и се трупат в североизточната и част.

Освен това тук, свързани заедно от безвъзвратна съдба, понесени въпреки волята си от едно течение, въввлечени в огромното приключение, ние сме принудени с всяка изминала седмица, с всяка изминала нощ все повече да заприличваме един на друг. Страшната теснотия, в която протича нашето всекидневие, ни притиска, приспособява ни едни към други, претопява ни. Това е нещо като

съдбоносна зараза. Всеки войник толкова заприличва на другия, че за да се види тази прилика, не е нужно човек непременно да ни гледа отдалеч, от разстояние, при което бихме изглеждали като пращинки, носени над равнината.

Чакаме. Омръзва ни да седим: ставаме. Ставите се обтягат, поскръцват като разсъхнало дърво и стари панти: и хората ръждясват от влагата като пушките, по-бавно, но по-основно. И отново, в друго положение, пак започваме да чакаме.

Все чакаме в бойна готовност. Превърнали сме се в машини за чакане.

В момента чакаме чорбата. После ще чакаме писмата. Но всяко нещо с времето си: след като свършим с чорбата, тогава ще мислим за писмата. После ще вземем да чакаме нещо друго.

Гладът и жаждата са силни инстинкти, които мощно действуват върху съзнанието на другарите ми. Понеже чорбата се бави, те започват да се оплакват и да се дразнят. Нуждата от храна и питие се излива в ругатни.

— Ей го, стана осем. Какво правят с тая манджа, че не я носят?

— А на мене тъкмо от вчера на обед ми се е отворила една глътка! — скърца Ламюз с влажни от желание очи, а бузите му са се зачервили, сякаш намазани с винена боя.

С всяка изминала минута недоволството все повече расте.

— Плюме сигурно си е излял в търбуха моята манерка, дето трябваше да ми я донесе, обърнал е още някоя и друга и се е проснал някъде пиан.

— Така ще да е — подкрепя го Мартро.

— Типове, гадове! Всички нестроеваци са такива! — реве Тирлоар. — Отвратителни животни! Всички до един са лапачи и лентяи! По цял ден се изтягат в тила и не могат дори навреме да дойдат да донесат храната. Аз да съм, ще ги пратя в окопите на наше място и тогава няма никъде да кръшкат! И първо на първо ще наредя всички от взвода да се редуват за кашавари и чорбари. Разбира се, който иска..., и тогава...

— Сигурен съм — вика Кокон, — че тая свиня Пепер ги бави всичките. И нарочно го прави, освен това сутрин не може да се измъкне от леглото като хората, горкичкият! Десет часа му трябва да

кърти във въшкарника, мамино детенце! Иначе господинът се потрива през целия ден.

— Ще му дам аз едно потриване — мърмори Ламюз. — Де да бях там, щеше да рипне от леглото. Щях да му друсна някоя и друга обувка по кратуната и да му дръпна крачетата...

— Оня ден — продължава Кокон — броих: цели седем часа и четиридесет и седем минути се е мъкнал от 31-ви пункт дотук. А то е работа за пет часа, не повече от пет часа, вярно, добър ход.

Кокон е човек цифра. Той обича и страстно цени точната документация. По всички поводи рови, търси статистически данни, събира ги с търпение на насекомо и ги предлага на всеки, който е съгласен да го слуша. Сега, докато стреля с цифрите, слабичкото му лице, скалъпено от сухи кости, от триъгълници и ъгли, над които са кацнали двата кръга на очите му, е свито от яд.

Той се качва на стъпалото за стрелба, правено на времето си, когато тук е била предната линия, и гневно протяга глава над бруствера. Тънък хладен лъч се влачи по земята, блясва в стъклата на очилата му и в капката, която виси на носа му, светва като диамант.

— А пък тоя, Пепер е истинска бъчва! Да не повярваш колко литра си налива в търбуха само за един ден.

Дядо Блер кипи в своя ъгъл. Големите му белезникави като кокален гребен мустаци потръпват.

— Да ти кажа ли? Чорбарите са мръсни типове. Само едно знаят: кръшкай и пет пари не давай, това се вика компания.

— Същинска мърша — убедено въздъхва Йодор; той лежи на земята с полуотворена уста и прилича на мъченик: следи с безизразни очи Пепен, който се разхожда нагоре-надолу като хиена.

Злобното раздражение срещу закъснелите кипи, кипи, та ще прелее.

Тирлоар, мърморкото, само това чака, той вече е в стихията си. Подклажда нарастващия гняв с малки резки движения:

— Поне да речеш, че ще е нещо вкусно, а то пак ще ни пробутат някой буламач.

— Хей, братлета, помните ли какви мръвки ни дадоха вчера, да си наточиш ножа на тях! И това ми било говеждо! Да му умра на говедото! Чиста велосипедна гума, ако щете да знаете, това си беше!

Рекох на момчетата: „Кротко, не дъвчете много бързо, да не си строшите кътниците, ако обуцарят е забравил да извади пироните!“

В друго време речта на Тирет, като че ли бивш уредник на филмови турнета, щеше да ни разсмее, но сега духовете са възбудени и тя предизвиква само общо ръмжене.

— Друг път пък, за да не се оплакваш, че е твърдо, вземат, че ти дадат вместо месо нещо меко като гъба, вкус няма. Като го излапаш, все едно, че си гаврътнал чаша вода, ни повече, ни по-малко.

— Такова нещо не държи влага — казва Ламюз. — Мислиш си, че си се натъпкал, а пък търбухът ти празен. И малко по малко хвърляш топа, издъхваш си от глад.

— Другия път — гневно заявява Бике — ще говоря с началството: „Господин капитан...“ — ще му кажа...

— Аз пък — прекъсва го Барк — ще се пиша болен, ще отида при доктора и ще му кажа: „Господин докторе...“

— То пък някой ще ти обърне внимание. Всичките са от един дол дренки. Решили са да усмъртят войника.

— Аз ви казвам, че ще ни одерат кожата!

— И с виното е същото. Имаме право да ни раздават в окопите, понеже така е гласувано не знам къде си и не знам кога си, важното е, че е гласувано. Е, вече сме от три дена тук и от три дена все ни хързулват.

— Дявол да го вземе!

— Манджата пристига! — съобщава един войник, който дебне на завоя.

— Време беше.

И бурята от гневно възмущение изведнъж стихва като под въздействието на магическа пръчка. И ядът им също така внезапно се превръща в задоволство.

Запъхтени, плувнали в пот, трима бакари слагат на земята баки, един бидон, две брезентови ведра и кръгли хлябове, нанизани на пръчка. Облегнати до стената на окопа, те си бършат лицата с кърпи или с ръкав: И аз виждам как Кокон усмихнато се приближава до Пепер и забравил обидите, с които го е обсипвал, протяга сърдечно ръка към една от манерките, които издуват колана на Пепер като спасителен пояс.

— Какво ще гризкаме?

— Ей го там — отвърща неопределено вторият нестроевак.

От опит е научил, че съобщаването на менюто винаги предизвиква горчиво разочарование.

И още задъхан, започва да разправя колко дълъг и труден е пътят, който току-що е изминал: „Навсякъде пълно с народ, просто арабски пазар, не можеш да се провреш. Трябва да се сплескаш като цигарена хартия... Само дето някои разправят, че кашаварите си гледали кефа!...“ Той лично сто пъти предпочитал да е с ротата в окопите въпреки нарядите и работата, отколкото да се занимава със сегашния си занаят два пъти на ден, че и през нощта!

Паради вдига капациите на баките и надзърта:

— Постен фасул, варено месо и кафе. Това е всичко.

— Мамка им! Ами виното? — крещи Тюлак. И възмутено започва да вика другарите: — Я елате насам, да видите! Това вече е връх на всичко! Сега пък решили да ни лишат от вино!

Загаднелите войници пристигат с разкривени лица.

— Ама че обед! — викат те, разочаровани до дъното на червата си.

— Ами това в оная кофа какво е, а? — казва нестроевакът, все така червен и потен, и с крак показва едното ведро.

— Вярно — казва Паради, — сбърках. Имало вино.

— Ама че плямпало! — обажда се нестроевакът, свива рамене и му хвърля неизказано презрителен поглед. — Като не виждаш, сложи си бинокъла за крави! — И добавя: — По четвърт на човек... Може да е малко по-малко, щото един кърчо ме блъсна в Горския ход, поразлях някоя и друга капка... Уф — бърза да добави той, — ако не бях натоварен, щях да му дам да се разбере, такъв ритник щях да му друсна в задника! Ама избяга с четвърта скорост, говедото му с говедо!

Но въпреки решителната декларация самият той изчезна, догонен от проклятията, пълни с недотам любезни намеци за неговата искреност и въздържание, предизвикани от намалената дажба.

Но всички се хвърлят на храната и ядат прави, клекнали, коленичили, седнали на някоя бака или раница, измъкната от ямата, където спим, или пък натъркаляни на голата земя.

Минаващите ги блъскат и ги ругаят и те им отвърщат със същото. Ако не смятаме тези няколко псувни или обичайните

двусмислени подмятания, никой нищо не говори, всички са заети — ядат с измазнени уста и бради като оръжейни отвори.

Доволни са.

Щом челюстите спират да работят, те си подмятат мръсни шеги; бутат се и се надвикват, за да се чуе думата им. Фарфаде, крехкият общински чиновник, който в началото се държеше толкова прилично и толкова чисто, че минаваше за чужденец или за току-що привдигнал се от болест, се усмихва. Червената физиономия на Ламюз се издува и се разлива в усмивка; веселостта му се изразява в сълзи; лицето на Потердо цъфти непрестанно, като розов мак, бръчките на Блер се тресат от веселие, той става, издава глава напред и разкършва късото си слабо телце, което като че ли е придатък към огромните му увиснали мустаци; дори сбърчената жална муцунка на Кокон светва.

— Няма ли да стоплим кафенцето? — пита Бекюв.

— Как? Да му духаме ли?

Бекюв, който обича горещо кафе, казва:

— Чакай да го измайсторя. Не е чак толкова голяма работа. Само ми наредете тука едно огнищенце и ми направете решетка от щиковете. Аз зная къде има дръвца. Ша ги клъцна с ножлето, колкото да погреем канчето. Ще видите...

И тръгва да донесе дърва.

Докато чакаме кафето, свиваме цигари, тъпчем лулите.

Изваждаме кесии с тютюн. Някои имат купешки кожени или мушамени кесии. Но те са малцинство. Бике вади тютюн от чорап, вързан с връв. Повечето използват калъфчето за противогазовата маска, направено от непромокаем плат, много удобно за тютюна и дори за ситно нарязания тютюн. Други направо вадят тютюна от джоба на шинела си.

Пушачите, събрани в кръг, точно при входа на укритието, в което са настанени повечето войници от полувзвода, заливат с жълта от никотина плюнка мястото, където опираме ръцете и коленете си, когато се прегъваме за да влезем или излезем.

Но кой обръща, внимание на тази подробност?

Ето че заговорват за редки продукти във връзка с писмото, което Мартро е получил от жена си.

— Стрина ви Мартро ми пише — казва той — за угоената свиня, че е още жива. Нямате си представа колко струва такова животно сега

у нас!

Засягането на този стопански въпрос изведнъж се изражда в остър спор между Пепен и Тюлак.

Разменят си най-грозни ругатни и завършват:

— Пет пари не давам какво разправяш и какво не разправяш. Затваряй си плювалника!

— Ще го затворя, ако ща, мръсник с мръсник!

— Ако ти друсна един, веднага ще го затвориш!

— Ама ти къде се намираш?

— Я ела малко насам, ще видиш!

Те се пенят, скърцат със зъби и се приближават един към друг. Тюлак хваща праисторическата си брадва, кривогледите му очи мятат светкавици. Другият блед, със зеленикави очи, с лице на разбойник, очевидно, мисли за ножа си.

Ламюз пъхва миролюбивата си ръка, голяма колкото детска глава, и налятото си с кръв лице между тези двама мъже, които се изяждат с поглед и се разкъсват с думи.

— Хайде, хайде, да не вземете да се изколите! Жалко ще бъде!

Останалите също се намесват и разделят противниците. Те продължават да си хвърлят зад гърба на другарите кръвожадни погледи.

Със злъчен, треперещ глас Пепен предъвка остатъка от ругатни.

— Разбойник, нехранимайко, гад! Ама чакай, ти ще ми платиш!

Тюлак от своя страна доверява на войника, който е до него:

— Мръсникът му с мръсник! Видя ли го що за стока е! Какво да се прави: тук човек е принуден да се разправя с какви ли не типове. Уж се познаваме, ама всъщност хич не се знаем кой какъв е. Ама тоя, ако е решил да ме плаши, не е познал. Почакай малко: някой ден ще го подреда аз него, ще видиш.

Разговорите отново се подемат и заглушават последните отзвучи на кавгата:

— Така е всеки ден! — казва Паради. — Вчера Плезанс искаше да цапардоса Фюмекс по лицето не знам по какъв повод, нещо във връзка с хапчетата с опиум като че ли. И като започнаха, ту единият ще убие другия, ту другият пък него ще убие. Дали не сме взели да заприличваме на животни, като живеем като животни, а?

— Несериозни хора — забелязва Ламюз. — Също като децата.

— Още по-лошо дори, защото са мъже.

Денят тече. Малко повече светлина се процежда през мъглата, която покрива земята. Но времето си остава облачно. Започва да вали. Водните пари се разкъсват, спускат се. Ръми. Вятърът отчайващо бавно довлича над нас голямата си мокра пустота. Мъглата и капките помрачават, забулват всичко: дори опънатите като червен сатен бузи на Ламюз, дори оранжевото като портокал лице на Тюлак, водата угасява в нас zasiщашата радост, с която яденето ни беше изпълнило. Пространството се е свило. Над земята — поле на смъртта — се е надвесило печално поле — небето.

А ние седим тук, сякаш сме пуснали корени, бездействиваме. Днес ще ни бъде тежко да убием деня, да се отървем от следобеда. Зъзнем, не ни е добре; постоянно се местим от място на място като добитък в кошара.

Кокон обяснява на съседа си каква гъста мрежа образуват нашите окопи. Бил видял общия план и оттам изчислил. В сектора на нашия полк били разположени петнадесет френски траншейни линии, едни от които изоставени, буренясали, почти сринати, а другите поддържани и пълни с войска. Тези успоредни линии се съединяват чрез безброй ходове, които извиват и правят чупки като стари улици. Мрежата е много по-гъста, отколкото си я мислим ние, дето живеем в нея. Върху двадесет и пет километра фронтова линия трябва да смятаме хиляда километра изкопи: окопи, ходове, подземни галерии. А френската армия се състои от десет армии. Така че от френска страна има около десет хиляди километра окопи и също толкова от германска... А френският фронт е горе-долу една осма част от целия военен фронт на земята.

Така говори Кокон и обръщайки се към своя съсед, заключава:

— Нали разбираш каква частица сме ние в цялата тази работа...

Горкият Барк с анемично лице на дете от предградията, подчертано от остра червеникава брадичка и перчем като запетайка, навежда глава.

— Вярно, като си помислиш, че един войник, пък ако щеш и няколко войници, не са нищо и дори по-малко от нищо сред цялата тая маса, просто ти става едно такова... чувствуваш се загубен, удавен като няколко капчици кръв, каквито сме си, сред тоя потоп от хора и най-различни неща.

Барк въздиша и млъква. Щом разговорът спира, дочуваме част от някаква полугласно разправяна история:

— Дошъл беше с два коня. Фюуу... един снаряд! Остана му един кон...

— Скучно ни е — казва Волпат.

— Ама се държим! — мърмори Барк.

— Няма как — добавя Паради.

— Защо? — пита разсеяно Мартро.

— Обясненията са излишни..., защото трябва.

— Трябва — повтаря Ламюз.

— Абе то обяснение има — казва Кокон. — Защото..., много обяснения има.

— Затваряй си устата! По-добре да няма, щом трябва да се държим.

— Все пак — глухо измърморва Блер, който никога не изпуска повод да подметне тези думи, — все пак цялата работа е там, че искат да ни довършат!

— Отначало казва Тирет — мислех какво ли не, разсъждавах, пресмятах; сега вече не мисля.

— И аз.

— И аз.

— Аз пък не съм се и опитвал.

— Не си толкова глупав, колкото изглеждаш, дребосък! — вика Менил Андре с пискливия си присмехулен глас.

Тайно поласкан, другият пояснява мисълта си.

— Първо на първо, не можеш нищо да знаеш.

— Само едно трябва да се знае, и то е, че швабите са тук, закотвили са се у нас, че не бива да минат по-навътре, че някой ден трябва да си свият багажа, и то колкото се може по-скоро — казва ефрейтор Бертран.

— Да, да, трябва да се разкарат, така си е. Какво друго? Няма смисъл да си трошиш тиквата да мислиш за разни други работи. Само че малко дължко стана.

— Мамка им! — обажда се Фуйад. — Малко, викаш, а?

— Аз пък — казва Барк — вече не мърморя. Отначало всичко живо псувах: и тиловаците, и населението, и кръшкачите. Псувах, ама

тогава беше началото на войната, млад бях. Сега по-леко възприемам нещата.

— Има само един начин да ги възприемеш по-леко — да си кажеш: както дойде!

— Така си е! Иначе може да полудееш. И без това сме си доста шантави, не е ли така, Фирмен?

Волпат кима убедено, плюе, после съзерцава плюнката си втренчено, съсредоточено.

— Така си е — подкрепя Барк.

— Тук няма какво много-много да му мислиш. Живей ден за ден и час за час дори ако можеш.

— Имаш право, мърльо. Трябва да правим каквото ни нареждат, докато един ден ни кажат да си вземем дърмите.

— И край — прозява се Менил Жозеф.

Изпечените, почернели, потънали в прах лица изразяват одобрение, всички мълчат. Очевидно, така мислят тези хора, дошли преди година и половина от всички краища на страната, за да се струпат на границата: това е отказ да разберат и отказ от самите тях, надежда да не умрат и борба да живеят колкото се може по-добре.

— Човек трябва да прави, каквото е длъжен да прави, ама пък и трябва да умее да се оправя — казва Барк и бавно мачка калта нагоре-надолу.

— Няма как — подчертава Тюлак. — Ако не можеш да се справиш сам, и дяволът не може те оправя.

— На война всеки сам се оправя!

— Ясно, ясно.

Мълчание. После сред лишенията те си припомнят сладостни митове от миналото.

— Е, не е като оня хубав живот, дето го живеехме в Соасон — продължава Барк.

— Ей, дявол да го вземе!

Отблясък от изгубения рай се появява в очите и като че ли и по лицата, вече посинели от студ.

— Не живот, а празник — въздъхва Тирлоар, замислено спира да се чеше и се заглежда някъде далеч, отвъд окопите.

— Ей, дявол да го вземе, почти празен град, кажи-речи, наш! Къщи, легла...

— Долапи!

— Ами зимниците!

На Ламюз чак очите му се просълзяват, лицето му разцъфтява, но на сърцето му е тежко.

— Дълго ли стояхте там? — пита Кадилак, който дойде по-късно с подкреплението от Оверн.

— Няколко месеца...

При спомена за онова време на изобилие, почти загасналият разговор отново буйно пламна.

— Гледаш — продължава Паради като насън, — войници търчат пред къщите и зад къщите и се прибират в квартирата с кокошки, вързани около кръста, и по един заек под мишница, взет назаем от някой туземец или туземка, които не е видял и въобще няма да ги види.

И се замислят за забравения вкус на пиле и заек.

— Някои неща плащахме. Пара играеше, лъжа няма. Още бяхме богати по онова време.

— Стотици хиляди франкове оставихме из дюкяните.

— Да, даже милиони. Цял ден прахосвахме, нямаш представа. Приказен празник беше!

— Ако щеш, вярвай, ако щеш, недей — каза Блер на Кадилак, — ама въпреки всичко, както и навсякъде, откъдето минаваме, най-много ни липсваше огън. Все трябваше да се блъскаме, да търсим, да купуваме. Ах, братчета, що сме тичали за тоя огън!...

— Ние пък бяхме на квартира при нестроевите. Там кашавар беше високият Мартен Сезар. Ей, тоя умееше да ти намери дърва.

— А, да, него си го биваше. Няма какво да се лъжем, цар беше!

— Винаги имаше дърва в кухнята, винаги, братче. Иначе по целия град се разкарваха кашавари и хленчеха, че нямали дърва и въглища. А той си имаше огън. Като изгори всичко, ще рече: „Гледай си работата, ще я оправя някак!“ И хайде готово!

— Даже прекаляваше понякога, това си е право. Първия път, като го видях в кухнята, знаеш ли на какво вареше чорбата? На една цигулка, дето я беше намерил в къщата.

— Е, това вече е безобразие — рече Менил Андре. — Знам, че цигулката за нищо не служи, ама все пак...

— Друг път пък намери отнякъде билиардни щеки. Наша милост едва успя да задигне една за бастун. Всичко друго — хайде в огъня.

После креслата от гостната, все от махагон, и тях едно след друго тайно ги изгори. Той нощем ги изтърбушваше и ги нарязваше да не би някой офицер да се намеси.

— Е, чак толкова не бива... — рече Пепен. — Ние дели две седмици се топлихме с един стар долап.

— Ама да питаш защо нямаме нищо? Трябва да се вари чорбата, а нито дърва, нито въглища. Дадат дажбата, а ти седиш с празни ръце пред куп месо сред другарите, които си правят шеги с тебе, пък после вземат да те псуват. Какво да правиш тогава?

— Занаятът го изисква. Ние не сме виновни.

— Офицерите нищо ли не казваха, като задигахте това-онова?

— И те не оставаха по-долу, гледай си работата! Демезон, ти помниш ли какво направи поручик Вирвен, оня, дето разби вратата на една изба с брадва? Един войник го беше видял и той му дал вратата да я насече за горене, та да не разправя какво е станало.

— Ами горкият Саладен, офицерът от нестроевата рота? Срегнахме го, тъкмо се смрачаваше, излизаше от една изба с по две бутилки бяло вино във всяка ръка, братлета. Също като бавачка с четири кърмачета. Понеже го надушиха, беше принуден да слезе пак в морето на бутилките и да раздаде на всички. Ама ефрейторът Бертран е човек с принципи и не щя да пие. Помниш ли, двукрака кървавицо?

— Къде е сега този кашавар, дето все намирал дърва? — попита Кадилак.

— Умря. Един снаряд му улучил казана. Не го ранил, ама пак умрял. От стряскане, като видял макароните си с краката нагоре. Нещо сърдечна спазма, казваше докторът. Сърцето му не го бивало. Него го биваше само дърва да намира. Бързо-бързо го погребяха. Направиха му ковчег от пода на една стая: събраха едно до друго дъските и ги заковаха с пирони от картините. С тухла го наковаха. Докато го отнасяха, аз си рекох: „Добре, че умря, че ако беше видял това, никога нямаше да си прости, дето не се е сетил за дъските от пода.“ Хей, голям чешит беше, кучият му син!

— Войникът се оправя винаги за сметка на другарите си. Като изклинчиш от наряд или като вземеш по доброто парче, или по хубавото място, то е все за сметка на другите — философствува Волпат.

— Аз — вика Ламюз — често съм се нареждал да не отида в окопите и не мога да преброя колко пъти съм изклинчвал. Признавам си. Ама когато видях другари в опасност, много-много не му мисля, тогава вече не кръшкам. Забравям и униформа, и всичко. Виждам само човека и право към него. Ама иначе, братче, гледам си душицата.

Твърденията на Ламюз не са празни приказки. Той е майстор в кръшкането, това си е право, но вярно е, че е спасявал живота на ранени, прибирал ги е под обстрел.

Той обяснява този факт без самохвалство:

— Бяхме залегнали в тревата. Отвсякъде пукаше. Бум! Бум! Фиу, фиу... Като ги видях втасали, станах, макар да ми крещяха: „Залегни!“ Не можах така да ги оставя, я! Никаква заслуга нямам, просто не можех.

Почти всички момчета от отделението са извършили по някой подвиг и военните кръстове се редят по гърдите им.

— Аз — казва Бике — не съм спасявал французи, ама съм залавял шваби.

По време на атаките през май той беше отишъл напред; видяхме го как се превърна в точка и пристигна с четирима момци с каски.

— Аз пък съм убивал шваби — казва Тюлак.

Преди два месеца той беше наредил осем трупа с гордо кокетство пред завзетия окоп.

— Само че — добави той — мене преди всичко ме е яд на швабските офицери!

— Ех, кучета!

Те често повтарят тези думи, изтръгват ги от дъното на душата си.

— Хе, братчета, ама мръсен народ са тия шваби! — казва Тирлоар. — За войниците не знам дали е вярно или само така ни тъпчат главите и дали в края на краищата и те не са горе-долу хора като нас.

— Сигурно и те са хора като нас — намесва се Йодор.

— Кой знае!... — вика Кокон.

— За войниците може да не сме наясно — продължава Тирлоар, — ама за германските офицери не и не: те не са хора, а чудовища. Което си е право, братче, особено мръсна гад е това. Те са микробите

на войната. Трябва отблизо да ги видиш, такива едни дълги, високи, опънати, слаби като върлини, а пък главите им телешки.

— Други пък приличат на змии.

Тирлоар продължава:

— Видях един пленник веднъж, като се връщах от свързка. Отвратителна мърша. Пруски полковник, имал княжеска корона, разправят, и златен герб на ремъка. Представете си, докато го водеха из хода, той се зъбеше, че някои си позволявали да го докосват, като минавал! Гледаше всички ни отвисоко! Викам си: „Ти само почакай малко, ще ти дам аз едно зъбене!“ Издебнах сгодено време, заех удобна позиция зад него, че като му друснах един ритник в задника... Ей, братче, просна се на земята, едва не се задуши.

— Защо пък ще се задушава?

— От яд, като разбра какво става, че благородният му офицерски задник е бил докоснат от подкованата обувка на един прост войник. Взе да кряска като жена, замята се като епилептик...

— Аз не съм лош човек — каза Блер. — Деца имам и просто ми призлява, като трябва да заколя у нас прасе, дето го познавам, ама на драго сърце ще тегля ножа на някой от тези — фрас! — право в сърцето.

— Също и аз!

— Без да се смята — каза Пепен, — че те имат сребърни каски и пистолети, дето, ако ги продадеш, можеш да вземеш сто бона, когато си щеш, и призматични бинокли, дето пък цена нямат. Ей, дявол да го вземе, през първата част на войната колко такива случаи изпуснах! Тогава бях мухльо! Пада ми се. Ама гледай си работата: аз една сребърна каска, каквото ще да става, ще докопам. Ти само внимавай, честна дума ти давам, че ще докопам. Мене не ми трябва само кожата на някой от тези с нашивките, на някой Вилхелм де, трябва ми и туй, дето е отгоре му. Не се безпокой: тая работа аз ще я свърша, преди войната да е свършила.

— Вярваш ли, че ще свърши? — попита някой.

— Има си хас! — отвръща Пепен.

Някъде отдясно обаче се чува глъчка и изведнъж се задава шумна група, в която тъмни силуети се смесват с цветни униформи.

— Туй пък какво е?

Бике събира смелост и отива да разузнае; връща се и през рамо ни сочи с пръст пъстрата тълпа:

— Хей, момчета, елате да скивате. Публика.

— Публика ли?

— Ами, да, господа. Цивилни и офицери от генералния щаб.

— Цивилни ли! Дано издържат!

Това е свещен израз. Разсмиваме се, макар да сме го чували стотина пъти; с право или не, войникът му придава друг смисъл и го смята като ирония по отношение на своя пълен с лишения и опасности живот.

Двама души се приближават до нас — две личности с палта и бастуни; и още един, облечен като ловец, натруфен с мъхеста шапка и с бинокъл.

Светлосини куртки, върху които блестят червеникавокафяви или черни лачени каиши, следват и показват пътя на цивилните.

На ръкава на един капитан блести копринена лента със златни, бродирани мълнии; той сочи стъпалото за стрелба пред една стара амбразура и кани посетителите да се качат, за да погледнат. Господинът в пътническо облекло се качва, като си помага с чадъра.

Барк казва:

— Видя ли го тоя, сякаш е наконтен началник-гара и показва първокласното купе на Северната гара на богатия ловец, в деня, когато се открива ловът: „Качете се, господин богаташ.“ Нали знаеш, тогава ония от висшето общество са облечени от горе до долу с нови дрехи, с кожа и железария, и се перчат с такъмите си на убийци на дребен дивеч!

Трима-четирима по-разпасани войници изчезват под земята. Останалите не мръдват, стоят като парализирани, дори лулите им загасват, чува се само глъчката на офицерите и гостите им.

— Това е туристическа обиколка из окопите — казва полугласно Барк. После добавя по-високо: — Викат им: „Насам, госпожи и господа!“

— Дръж си езика — шушне му Фарфаде, който се бои, че с „голямата си уста“ Барк ще привлече вниманието на могъщите личности.

Неколцина от групата ни мърват с поглед. Един господин с мека шапка и развяваща се вратовръзка се запътва към нас. Има бяла брадичка и прилича на художник. След него идва още един с черно пардесю, черно бомбе, черна брада, бяла връзка и очила без рамки.

— Аха! — каза първият господин. — Ето ги нашите войници. Истински войници.

Той се приближава към нашата група плахо, сякаш се намира в зоологическа градина, и протяга ръка на най-близкия войник с малко несръчно движение, както се подава парче хляб на слон.

— Ехе, кафе пият — отбелязва той.

— Тук казват „кафенце“ — поправя човекът, който прилича на сврака.

— Вкусно ли е кафенцето, приятели?

Не по-малко стреснат от тази странна, екзотична среща войникът измърморва нещо, смее се, изчервява се, а господинът казва пак „Ехе!“, после кима с глава и се отдалечава заднишком.

— Много добре, много добре, приятели. Вие сте смелчаци!

Групата, съставена от неутралните на цвят цивилни облекла, изпъстрена с ярки военни цветове — като молохи и хортензии върху тъмната пръст на леха, се поклаща, после отминава и се отдалечава в посока, противоположна на тази, откъдето е дошла. Чуваме как един офицер казва: „Имаме още много да разглеждаме, господа журналисти.“

Когато блестящото общество изчезва, ние се споглеждаме. Изпокрилите се в дупките постепенно се изравят. Момчетата идват на себе си, свиват рамене.

— Журналисти били — казва Тирет.

— Журналисти ли?

— Ами да, господата, които снасят вестници. Ти май не разбираш, глупава кратуно, вестници! Нали трябва да има и такива, дето ги пишат.

— Значи, тия ни мътят главите с лъжи, а? — вика Мартро.

Барк се прави, че държи вестник пред носа си и започва да декламира с фалцет:

— „Кронпринцът е луд, след като беше убит в началото на войната, и междувременно страда от всички възможни болести. Вилхелм ще умре тази вечер и утре пак ще умре. Германците вече

нямат муниции, ядат дърва: вече не могат да удържат фронта, според най-компетентни изчисления те ще издържат най-много до края на седмицата. Ще ги смажем, когато пожелаем, без да си вдигнем дори малкия пръст. А изчакваме още няколко дена, защото не ни се иска да се разделим с живота в окопите. Тук ни е добре — има вода, душеве на всички етажи. Единственото неудобство е, че зиме е доста горещо... Колкото пък до австрийците, те отдавна са вече въвн от строя: само се правят, че се бият...“ От петнадесет месеца все едно и също. Главният редактор казва на писачите си: „Хей, момчета, натиснете педала, гледайте да я свършите с един удар и да има за четирите бели страници, нали трябва да ги измърсим.“

— Така си е! — казва Фуйад.

— Е, какво се смееш, ефрейторе, не е ли точно така, както казвам?

— Има нещо вярно, ама малко прекалявате, момчета, и първи вие ще вдигнете пара, ако ви оставят без вестници... Така де, защо, когато минава вестникарят, всички до един викате: „На мен, на мен!“

— Какво толкова те засяга! — възкликва дядо Блер. — Голяма история правиш с тия вестници, по-добре прави като мен, хич не ги мисли!

— Хайде, хайде, стига! Обърни страницата, магаре!

Разговорът се разпокъсва, вниманието спада, отвлича се. Четирима души решават да играят на карти, което ще трае до тъмно, докато престанат да виждат картите. Волпат гони една цигарена книжка, която му се е изплъзнала от пръстите и гонена от вятъра, подскача в зигзаг по стената на окопа като бягаща пеперуда.

Кокон и Тирет си разправят спомени от казармата. Годиците в казармата са оставили в съзнанието им незаличими впечатления — запас от богати спомени, винаги свежи, винаги готови, от които вече десет, петнадесет, двадесет години тези хора са свикнали да черпят теми за разговор... Така че и сега продължават, въпреки че от година и половина познават войната във всичките ѝ форми.

Долавям част от разговора, останалото отгатвам. Това, впрочем, са все едни и същи историйки от военната служба: разказвачът е затворил устата на някой злонамерен подофицер със смела дума, казана на място; имал е дързостта да говори високо и силно, да!... Откъслечни думи стигат до ушите ми:

— И да не мислиш, че аз се уплаших, когато Ньоньой ми изтърси тая? Дума да не става, братче. Всички останали другари мълчат. Ама аз викам високо: „Господин фелдфебел, викам, възможно е, ама...“ (Следва изречение, което не си спомням.) Нали разбираш, така му казах. Той зъб не обели. Само рече „Добре де, добре“ и се чупи. Ама после съвсем другояче взе да се държи с мене.

— Както и аз с Додор, фелдфебела на 13-а рота, когато бях в отпуск. Мърша. Сега е пазач в Пантеона. Не можеше да ме гледа. Веднъж...

И всеки разопакова личния си багаж от исторически изречения.

Всеки е като останалите, а няма нито един, който да не казва: „Аз не съм като другите.“

— Почтата!

Пристига висок широкоплещест човек с дебели прасци, облечен старателно и грижливо като стражар.

В лошо настроение е. Има нови нареждания, та сега трябва всеки ден да ходи до командния пост на полковника да носи пощата. Той ругае срещу тази мярка, сякаш е насочена специално срещу него.

Но докато ругае, разговаря между другото с този, с онзи, вика ефрейторите за писмата, такъв му е обичаят. И въпреки яда си не държи за себе си всичките сведения, с които пристига натоварен. Докато развързва пакета с писмата, раздава и устно новините.

Най-напред казва, че в рапорта е вписано черно на бяло, че е забранено да се носят качулки.

— Чуваш ли? — вика Тирет на Тирлоар. — Ще трябва да хвърлиш хубавата си качулка.

— Имат много здраве! Тая няма да я бъде. Няма нищо общо с мене — отвърща качулатият, засегнат в гордостта и удобството си.

— Заповед на главнокомандуващия армията.

— Нека тогава главнокомандуващият да заповяда да не вали. Не желая да слушам.

Повечето заповеди, дори и не толкова необикновени, винаги се посрещат така..., преди да бъдат изпълнени.

— Заповедта гласи също — продължава „пощаджията“ — да се подстрижат брадите. И косите. С машинка, нула номер!

— Затвори си устата, шишко! — каза Барк, чийто перчем е пряко застрашен от наредбата. — Виж ми окото! Това няма да го бъде, тъй да

знаеш!

— Защо на мене го казваш? Ако щеш, изпълнявай, ако щеш, недей. Аз пет пари не давам.

Покрай сигурните, писани новини, има и по-големи, но пък затова и по-несигурни, по-фантастични: дивизията щяла да бъде сменена, щели да я пратят на почивка, ама истинска почивка, за шест седмици — в Мароко, а може би и в Египет.

— Ехе... Охо... Аха...

Те слушат. Оставят се да бъдат увлечени от новото, невероятното.

Все пак някой пита фелдфебела с пощата:

— Кой ти каза?

Той посочва изворите си:

— Подофицерът на опълченското отделение, което е на служба в ГЩК.

— Къде?

— В щаба на корпуса... Ама и други разправят. Оня чешит, не му зная името, оня, дете прилича на Гал, ама не е Гал. Някакъв си негов роднина, бил не знам какво си, не знам къде си. Та искам да кажа, осведомен е.

— И какво?

Застанали в кръг около разказвача на приказки, те го гледат с жаден поглед.

— В Египет ли, казваш, сме щели да идем?... Нищо не зная. Знам само, че там имаше фараони на времето, когато бях малък и ходех на училище. Ама какво е станало оттогава...

— В Египет.

Тази мисъл неусетно се загнездва в мозъците.

— А, не — вика Блер, — мене ме хваща морската болест... Е, вярно, че морската болест минава... Ама какво ще каже булката?

— Няма как, ще се примири! Там ще гледаме негри и големи птици из улиците, както по нас са врабците.

— Ами нали щяхме да ходим в Елзас?

— Да — казва фелдфебелът. — Някои от ковчежничеството така мислят.

— Аз нямам нищо против.

... Обаче здравият смисъл и придобитият опит вземат връх и прогонват мечтите. Толкова често се е повтаряло с положителност, че ще заминем далеч, толкова често сме го вярвали и толкова често сме оставали разочаровани! Така че сякаш в даден момент ние се събуждаме от сън.

— Всичко това са празни приказки. Веднъж ли са ни го правили тоя номер. Почакай, преди да вярваш. И хич да не те е еня.

Те се връщат всеки в ъгълчето си, някои важно държат в ръка писма.

— Ох! — казва Тирлоар. — Трябва да пиша, не може цяла седмица да не пиша. На всяка цена.

— И аз — казва Йодор — трябва да пиша на женичката.

— Добре ли е Мариет?

— Да, да, не бери грижа за Мариет.

Някои вече са се настанили да пишат. Застанал прав, опрял листа върху едно тефтерче в някаква вдлъбнатина на стената, Барк изглежда обзет от вдъхновение. Той пише, пише, леко приведен, със съсредоточен поглед, увлечен като конник в галоп.

Ламюз, който няма въображение, след като седне да пише, след като сложи върху покритите си остри колене листовите и намокри химическия молив, започва да чете последните получени писма и не може да измисли нищо освен онова, което вече е писал, а упорито иска да измисли нещо друго.

Нежно вълнение сякаш се излъчва от малкия Йодор, който се е свил в нещо като малка ниша. Той се съсредоточава, хванал молива в ръка, впил поглед в листа; замечтано гледа, оглежда, вижда и сякаш онова, другото небе го озарява. Погледът му се рее натам, стига до дома...

Когато пишат писмата си, тези хора са най-близко до онова, което са били. Някои от тях се отдават на миналото и най-напред заговарват за ядене.

Под загрубялата, потъмняла кора други сърца шепнат на глас някакъв спомен, извикват в паметта светлини от миналото: лятно утро, свежа градинска зеленина се отразява върху бялата селска стая; или вятърът бавно и силно поклаща житата в равнините, а овесът до тях потръпва пъргаво, женствено; или пък зимна вечер, около масата са се

настанили жените, тъй кротки, и галещата лампа с тих блясък, и абажур като рокля...

В това време дядо Блер отново се залавя за пръстена — на кръгла пръчица е нанизал още безформено алуминиево колелце и го пили. Цял се е предал на работата си, с всички сили, две бръчки се врязват на челото му. Понякога спира, изправя се и гледа мъничкия предмет нежно и пръстенът сякаш също го гледа.

— Не е важно — каза ми той веднъж по повод на друг пръстен — дали ще го направя добре или не. Важното е, че го правя за жена си, нали разбираш? Като ме хванеше мързел и мъка, поглеждах тази снимка (и той изваждаше портрета на дебела бузеста жена) и тогава, много просто, започвах да правя съвсем лесно този дяволски пръстен. Може да се каже, че заедно сме го правили, разбираш ли? Той ми правеше компания и като го пратих на жената, казах му довиждане.

Сега прави нов пръстен, украсен с мед. Работи от сърце.

Иска да изрази чувството си колкото се може по-добре и заляга в тая своего рода калиграфия.

Почтително наведени над тези леки, прости и толкова малки „скъпоценности“, че големите закоравели ръце с мъка ги държат и лесно ги изпускат, тези мъже, седнали в голите ями, приличат на диваци, изглеждат по-първобитни и по-искрени, отколкото когато и да било друг път.

Сещаш се за първия изобретател, прародител на художниците, който, се е опитал да придаде на трайни неща формата на онова, което е съзрявал, онова, което е усещал.

— Ей сега ще минат — съобщава пъргавият Бике, който изпълнява ролята на вратар в нашия сектор от окопите. — Цял взвод.

В тоя миг се задава един фелдфебел с ремък на кръста и каишка под брадата и размахва ножницата на сабята си.

— Дайте път, хей, вие! Чувате ли какво ви говоря, давайте път! Какво се мотаете... Хайде, марш, разкарвайте се! Не ща да ви виждам на пътя си, чувате ли?

Войниците се отдръпват неохотно. Някои бавно се прибират под земята през страничните отвори.

Минава взвод нестроеваци, натоварени в сектора с изкопните работи на втора линия и с поддържане ходовете в тила. Те вървят, въоръжени със сечива, мизерно облечени, едва се влачат.

Гледаме ги как пристигат един по един, минават, изчезват. Това са съсухрени старчета с лица като напрашени с пепел, яли едри дебелаци, напъхани в тесните избелели и изцапани шинели, на които липсват копчета, а излинелият плат се е процепил...

Тирет и Барк, двамата шегобийци, облежнати, залепнали до стената, отначало мълчаливо ги оглеждат. После започват да се усмихват.

— Шествието на метачите — казва Тирет.

— Поне три минути ще се посмеем — заявява Барк.

Някои от старите труженици наистина са комични. Един, който тъкмо пристига, има полегати рамене, прилича на бутилка; той е с необикновено тесни гърди, с необикновено тънки крака, а има голям корем.

Барк не може да се сдържи:

— Ей, слушай бе, тумбак!

— Ама че палто — подмята Тирет на един, чийто шинел е цял изкърпен с парчета в най-различни оттенъци синьо.

И се обръща към ветерана:

— Ей, дядката с мострите... Ти там, точно ти!

Човекът се обръща, гледа го зяпнал.

— Слушай, татенце, бъди така любезен, дай ми адреса на лондонския си шивач.

Прастарото лице, цяло покрито с бръчки, се хили, после човекът, спрял за миг от вика на Барк, е повлечен от потока, който го следва и го блъска.

След няколко не толкова забележителни фигури пред веселящите се явява нова жертва. На червения грапав тил расте нещо като мръсна овча вълна. Коленете му са прегънати, тялото наклонено напред, гърбът извит; нестроевакът едва се държи на крака.

— Брей! — изкрещява Тирет и го сочи с пръст. — Та това е известният човек-акордеон! На панаир щяхме да плащаме да го видим. Тук гледането е гратис!

Докато човекът, за когото се отнасяха тези думи, мърмори някакви ругатни, тук-таме се чуват смехове.

Това е достатъчно, за да насърчи още повече двамата шегаджии, които в желанието си да пускат смешки пред непретенциозната публика стигат дотам, че се подиграват с недъзите на тези стари бойни другари, които денонощно се трудят в покрайнините на великата война, за да подготвят и оправят бойните полета.

И други зрители се намесват. Сами нещастници, те се присмиват на още по-нещастните от тях.

— Погледни. Ами оня там!

— Ами видя ли тая скица, какъв е късокрак! Хей, не можеш стигна небето, а!

— Ами оня там, дето краят му се не види! Ей, че небостъргач!

— А, тоя си е заслужил манджата! Да, заслужил си си манджата, дядка!

Въпросният човек върви с дребни стъпки и носи кирката си отпред като свещ, лицето му е сгърчено, цял се е превил, скован от лумбаго.

— Ей, дядо, искаш ли да ти дам две су? — пита го Барк и го тупа по рамото, когато той минава край него.

Опърпаният плешив войник обидено ръмжи:

— Ама че мръсна гаменория!

Тогавя Барк подхвърля пискливо:

— Хей, да се държиш по-прилично, че... пръдльо такъв, дърт посерко!

Старият изведнъж се извъръща, заеква от яд.

— Я го виж ти! — хили се Барк. — Тоя пък намислил да се кара, развалина такава! Гледай го, че той бил войнствен, бе! Да имаше шейсет години по-малко на гърба си, щеше дори да се бие.

— Па и да не беше пиян — прибавя просто така Пепен и търси с поглед други жертви сред потока пристигащи.

Накрая се влачи последният ветеран с хлътнали гърди, изкривеният му гръб скоро изчезва.

Завършва шествието на похабените, замърсени от окопите ветерани сред подигравателните лица на тези зловещи троглодити, наполовина излезли от калните си пещери.

А часовете се ният, вечерта вече обвива със синьо небето и с черно — предметите; тя идва и се слива със сляпата съдба и с тъмната невежествена душа на хората, заровени тук.

В здрача се чува тропот, глъчка; нова военна група си пробива път.

— Мароканци.

Пристигат. Лицата им са сивкавочерни, жълти, кафяви, брадите — редки или остри и къдрави, шинелите им — жълтеникавозелени, каските — изцапани с кал, с полумесец на мястото на нашата граната. В плоските им или ъгловати издължени лица, лъскави като монети, очите приличат на топчета от слонова кост и оникс. От време на време в редицата се клатушка някой по-висок от останалите — сенегалски стрелец с черно като въглен лице. Зад ротата се вее червено знаменце със зелена ръка по средата.

Ние ги гледаме и мълчим. Тези никой не ги закача. Внушителни са и дори малко страшни.

Но африканците изглеждат весели, жизнерадостни. Естествено, отиват на първа линия. Там е мястото им и щом минават, значи, много скоро ще има атака.

— На тях и на седемдесет и петмилиметровото оръдие, честна дума, трябва да им запалим свещ! В трудни минути винаги и навсякъде пращат мароканската дивизия!

— Не пасват с нас, много са бързи. Няма начин да ги спреш...

Сред тези дяволи от жълтеникаво, бронзово или абаносово дърво едни са сериозни и лицата им са заплашителни, мълчаливи, затворени. Други се смеят; смехът им звънти като музика на странни екзотични инструменти, зъбите им бляскат.

Нашите разправят разни случки за негрите: за настървеността им при щурм, за опиянението, с което се впускат в бой на нож, за нежеланието им да отстъпват. Повтарят се истории, които почти всеки ден разказват с едни и същи думи и жестове — вдигат ръце: „Камрад, камрад!“ — „Не, никакъв «камрад»!“ — и правят движение, като че удрят с щика напред, на височина на корема, а после го издърпват изотдолу, помагайки си с крак.

Един от стрелците, като минава, чува за какво говорим. Поглежда ни, маха с глава и повтаря: „Не, камрад, никога камрад, режи главата!“

— Вярно, че не са като нас, кожата им е като брезент — признава Бике, който при това не е от страхливите. — Знаеш ли, скучно им е, като са на почивка. Живеят само за мига, когато офицерът си слага часовника в джоба и им казва: „Напред!“

— В същност те са истински войници.

— Ние не сме войници, ние сме хора — казва дебелият Ламюз.

Здрачило се е и все пак тези ясни и верни думи сякаш хвърлят светлина върху мъжете, които са насядали тук и чакат от сутринта, от месеци.

Те са хора, обикновени момчета, внезапно изтръгнати от живота. Като обикновени хора, набрани наслуки сред тълпата, те са невежи, не особено възторжени, ограничени, пълни с груб здрав смисъл, който понякога им изневерява; склонни са да се оставят да ги водят и да правят каквото им кажат, устойчиви на мъката, способни дълго да търпят.

Това са прости хора, които още повече са опростели поради обстоятелствата, само основните им инстинкти са се подсилили: инстинктът за самосъхранение, егоизмът, упоритата надежда, че ще оживеят, удоволствието от яденето, пиенето и спането.

От време на време от тъмнината и мълчанието на техните големи човешки души се надигат викове на човечност, дълбоки тръпки на страдание.

Когато става толкова тъмно, че вече едва се вижда, се дочува шепот; той се приближава, зазвучава по-гръмко — заповед:

— Втори полувзвод! Сбор!

Строяваме се. Проверка.

— Ходом марш! — казва ефрейторът.

Потегляме. Пред склада за сечива спираме, тъпчем на място. На всекиго дават лопата или кирка. Един подофицер ни ги подава в тъмнината:

— На теб лопата. Дръж, и да те няма! На теб също лопата, на теб — кирка. По-живо, бързайте и освобождавайте пътя!

Поемаме по хода, който пресича окопите и води право към предните линии, към сегашната подвижна жива и страшна граница.

Сред сивото небе невидим вече самолет кръжи, описва големи дъги и изпълва простора със задъхано боботене. Навред, вдясно, вляво,

навсякъде гръмотевици раздират тъмносивото небе с големи кратки блясъци.

III ЗАВРЪЩАНЕ

Сивкавата зора едва-едва осветява еднообразния, още черен пейзаж. Между стръмния път вдясно, който слиза от мрачините и тъмната като облак гора Альо, където само се чува, без да се вижда, как колите на бойния обоз се готвят да потеглят, се простира поле. Ние, хората от 6-и батальон, пристигаме тук в края на нощта. Подредихме пушките на пирамиди и сега стоим сред кръг от смътна светлина, стъпили в мъглата и калта, стоим на тъмни, едва открояващи се синкави групи или като самотни призраци. Всички сме обърнали глави към пътя, който се спуска ей там. Чакаме останалата част от полка: 5-и батальон, който беше на първа линия и напусна окопите след нас...

Глъчка...

— Ето ги!

Дълга неясна маса се появява на изток и се спуска сякаш от нощта, надвиснала над здрачния път.

Най-сетне! Свърши се тая проклетата смяна, която започна вчера в шест часа вечерта и трая цялата нощ; сега и последният човек се измъкна от последния ход.

Този път изкарахме страшно в окопите. Осемнадесета рота беше напред. Съсипаха я: за четири дена осемнадесет убити и петнадесетина ранени, на всеки трима един убит, и то без атака, само от бомбардировките.

Това ни е известно и когато осакатеният батальон приближава и затънали в калното поле, се разминаваме с другарите, като разпознаем някого, навеждаме се и си подхвърляме:

— А осемнадесета рота, а!...

И като казваме това, си мислим: „Какво ли ще стане с нас, ако така продължава? Какво ли ще стане с мене?...“

Седемнадесета, деветнадесета и двадесета рота пристигат една след друга и нареждат пушките си на пирамида.

— Ето и осемнадесета!

Тя пристига накрая: заемала е първия окоп и е била сменена последна.

Просветва и предметите се очертават по-ясно. По пътя се задава капитанът на ротата. Той върви сам пред войниците си. Върви трудно, опира се на бастун поради старата си рана от боевете при Марна, от която са му останали ревматични болки, а и поради друга една мъка. Носи качулка, навел е глава; сякаш следва погребално шествие; вижда се колко е угрижен и че в същност наистина следва погребално шествие.

Ето и ротата.

Тя се показва, редиците ѝ са разстроени. Сърцата ни се свиват. Очевидно тя е по-къса от трите останали роти в батальона.

Тръгвам по пътя и отивам да посрещна войниците от осемнадесета рота, които се спускат по пътя. Униформите на оцелелите са облепени с жълта пръст; войниците сякаш са облечени в цвят каки. От вече засъхналата охрена пръст платът се е втвърдил; полите на шинелите, които се удрят в жълтата кора на коленете, приличат на дъски. Лицата са хлътнали, потъмнели, очите — разширени и трескави. Прахът и мръсотията добавят още бръчки по лицата.

Тези войници, които се връщат от преизподнята, вдигат оглушителна глъчка. Всички говорят едновременно, много силно, размахват ръце, смеят се, пеят.

Ще речеш, че по пътя се точи празнична тълпа.

Ето втория взвод с високия си подпоручик, чийто шинел е стегнат и запасан около скованото му тяло като навит чадър. Блъскайки се с лакти, пробивам си път и успявам да стигна отделението на Маршал, дало най-много жертви — от единадесет души, които не бяха се разделяли година и половина, са останали трима, включително ефрейторът Маршал.

Той ме вижда. Радостно се провиква и разцъфва в усмивка; пуска ремъка на пушката си и ми протяга ръце, на една от които виси окопен бастун.

— Е, братче, как е? Какво става с тебе?

Извързвам глава и казвам почти шепнешком:

— Какво, приятелю, пострадахте, а?

Той изведнъж помръква и става сериозен:

— Е да, братче, какво да се прави, този път беше ужасно... Барбие е убит.

— Разправяха... Барбие!

— В събота, в единадесет часа вечерта. Снаряд му отнесе горната част на гърба — казва Маршал, — като с бръснач го отрязва. На Бес парче снаряд му прониза корема и стомаха. Бартелми и Бобекс бяха засегнати в главата и врата. Цяла нощ препускахме из окопа от единия до другия край, за да отбягваме залповете. Малкия Годфроа, нали го знаеш? На две го прерязва. Кръвта му изтече за един миг, сякаш се изля цяла кофа: какъвто беше дребен, чудно откъде се взе толкова кръв; в окопа потече вада, поне петдесет метра дълга. На Гуняр краката му бяха накълцани от парчета снаряди. Като го вдигнахме не беше още умрял. Това стана в подслушвателния пункт. Бях на стража с тях. Но когато тоя снаряд падна, тъкмо бях отишъл в окопа да питам колко е часът. Намерих си пушката, бях я оставил на мястото, където стоях преди, препъната на две като с ръка, цевта беше извита като тирбушон, а половината ложка надробена на трици. Толкова миришеше на кръв, че просто да ти се повдигне.

— И Монден, нали?

— Той умря на другия ден сутринта, значи, вчера, в нишата, където падна снаряд. Лежеше проснат с разбит гръден кош. Разправих ли ти за Франко, който беше до Монден? При срутването му се счупил гръбнакът: след като го разровихме и го сложихме да седне на земята, още говореше; наведе глава настрани и каза: „Ще умра“ и умря. С тях беше и Вижил. Той нищо нямаше по тялото, ама главата му беше съвсем сплескана, сплескана като пита, огромна: ей такава голяма. Както лежеше на земята, черна и безформена, приличаше на собствената си сянка, както понякога се очертава сянката върху земята, като вървиш нощем и носиш фенер.

— Вижил ли, та той беше от 13-и набор, съвсем дете! И Монден, и Франко, такива добряци въпреки нашивките!... Загубихме чудесни стари приятели, братко Маршал!

— Да — съгласява се Маршал.

Но ето че го обкръжава тълпа негови другари, викат му нещо, дърпат го. Той се мъчи да се отскубне, отвърща на шегите им, всички

се бутат и се смеят.

Прехвърлям поглед от лице на лице; те са весели и въпреки умората ѝ пръстта, полепнала по тях, изглеждат тържествуващи.

Как може! Ако им бяха дали да пият вино по времето, прекарано на предните позиции, щях да кажа: „До един са пияни.“

Обръщам се към един от оцелелите, който пее и марширува със свободна стъпка като хусарите от песента. Това е Вандерборн, барабанчикът.

— Какво става, Вандерборн, изглеждаш ми доволен!

Вандерборн, толкова сдържан обикновено, сега крещи:

— Още не ми е дошъл редът, разбираш ли? Ей ме цял-целеничък!

Той ме прегръща с широко движение като обезумял и ме тупа по рамото.

Разбирам...

Тези хора, излезли от ада, са щастливи именно защото са излезли оттам. Те се връщат, спасени са. Още веднъж смъртта, която е била там, пред тях, ги е пощадила. Според реда на дежурствата, на всеки взвод се пада наряд на предната линия веднъж на шест седмици! Шест седмици! И за големите, и за дребните неща на война войниците имат детска философия — никога не гледат нито надалеч, нито наоколо, нито пред себе си. Мислят почти само ден за ден. Днес всеки от тези хора е убеден, че още ще поживее.

И затова въпреки смазващата умора, въпреки недавнашното клане, от което още са изпръскани с кръв, въпреки че около всеки от тях са паднали убити другари, въпреки всичко, въпреки самите себе си, те ликуват, че са оживели, радват се на безкрайното щастие, че са още на крака.

IV

ВОЛПАТ И ФУЙАД

Кога то пристигнахме в лагера, някой извика:

— А къде е Волпат?

— Ами Фуйад, той пък къде е?

Те бяха придадени към пети батальон и отведени с него на първа линия. Трябваше да ги намерим в лагера. Нямаше ги. Двама от нашето отделение — загубени!

— Дявол да го вземе! Ето какво значи да си даваш хората — изрева подофицерът.

След като капитанът бе осведомен за случилото се, той започна да ругае, да крещи и заповяда:

— Тия хора трябва да се намерят веднага. Вървете!

Ефрейторът Бертран ни повика, мене и Фарфаде, от плевнята, където вече се бяхме изтегнали, бяхме се отпуснали и дремехме.

— Трябва да намерите Волпат и Фуйад.

Ние бързо станахме и потеглихме, обзети от смътна тревога. Двамата ни другари, взети от пети батальон, бяха отведени с тази адска смяна. Кой знае къде са сега и какво е станало с тях!

... Изкачваме стръмнината. Връщаме се по същия дълъг път, който бяхме изминали призори. Макар че сме без раници и носим само пушките и снаряжението си, чувствуваме се уморени, сънливи, парализирани сред тъжното сиво поле, под мъгливото сиво, сякаш покрито с прах небе. Скоро Фарфаде започва да се задъхва. Отначало малко поговори, после замлъкна уморен. Той е храбър, но слабичък; през целия си предишен живот в кметската канцелария, където след първото си причастие е станал писарушка и е седял между печката и етажерката със сивкави папки, не се е научил да си служи с краката си.

Точно когато излизаме от гората и подхлъзвайки се и газейки, поемаме към ходовете, две тънки сенки се очертават пред нас. Пристигат двама войници — виждат се издутите им като топки раници

и правите като черти пушки. Двойката полюляваща се фигура се откроява по-ясно.

— Те са!

Едната от фигурите е с голяма бяла бинтована глава.

— Единият е ранен! Трябва да е Волпат!

Затичваме се към възкръсналите. На всяка крачка подметките ни шумно се отлепят от калта и после меко затъват, а тръскани от бягането, патроните ни дрънчат в паласките.

Те спират и ни чакат, когато сме достатъчно близо до тях, за да ги чуваме.

— Време беше! — вика Волпат.

— Ранен ли си, братче?

— Какво? — пита той.

Плътният пласт бинтове, който обвива главата му, му пречи да чува. Трябва да викаш, за да може гласът ти да стигне до слуха му. Приближаваме се, крещим. Тогава той отвърща:

— Нещо такова. Идваме от дупката, където петият батальон ни остави в четвъртък.

— Там ли стояхте през цялото време? — крещи Фарфаде, чийто остър, почти женски глас по-лесно достига до превързаните уши на Волпат.

— Ами, да, там стояхме — казва Фуйад, — в мръсната дупка, дявол да я вземе дано! Да не си мислиш, че са ни поникнали крила или, да не вярваш, сме тръгнали с крака без заповед, а?

Двамата се отпускат и сядат на земята. Главата на Волпат, обвита с парчета платно, вързани на голям възел на темето, от която се вижда само жълтеникавото, почти черно лице, прилича на вързоп мръсни дрехи.

— Забравиха ли ви, горкичките?

— Нещо такова — крещи Фуйад, — позабравиха ни! Четири дена и четири ноци в една яма от снаряд, над която куршумите валяха като град и на всичко отгоре миришеше на лайна.

— Къде ти! — вика Волпат. — То не беше, да речеш, обикновена дупка за подслушване, дете човек отива и се връща при редовна служба. Ами чисто и просто трап от снаряд като трап от снаряд. В четвъртък ни казаха: „Стойте тук и стреляйте непрекъснато!“ Така ни казаха. Вярно, на другия ден дойде една свързка от пети батальон,

колкото да си покаже носа: „Що правите вие тук?“ — вика. „Ами стреляме — викаме. — Казаха ни да стреляме, и ние стреляме. Щом са ни казали, трябва да има някакво съображение. Чакаме да ни кажат какво да правим освен да стреляме.“ Оня чешит се чупи. Нещо не изглеждаше много наред с главата. „Много ви здраве“ — рече.

— За двама ни — намесва се Фуйад — имахме само един хляб и едно ведро вино, даде ни го осемнайста рота, като ни нареди там, и цял сандък патрони, братче. Изстреляхме патроните, изпихме винцока. За всеки случай запазихме няколко патрона и един комат, ама вино не оставихме.

— И сбъркахме — добави Волпат, — щото много ожадняхме. Я слушайте, момчета, нямате ли нещо да си смажем гърлото?

— Трябва да ми е останала четвъртинка — отвръща Фарфаде.

— Дай му го — казва Фуйад и сочи Волпат. — Той загуби много кръв. А на мене само ми е жадно.

Волпат трепери и сред огромната, завита в парцали глава тесните му очички трескаво блестят.

— Добре ми дойде — казва той, като отпива. — Пък ние хванахме двама шваби — добавя и излива, както го изисква учтивостта, капката, останала на дъното в манерката на Фарфаде. — Мъкнеха се из полето и попаднаха право на нашата дупка, простаците му с простаци. Е, а ние ги опаковахме. Това си е. Трийсет и шест часа стреляхме и свършихме мунициите. Тогава натъпкахме с патрони спринцовките и зачакахме пред швабските денкове. Но оня, свързката де, съвсем му изхвъркнало от главата, че сме там. Вие, шестата, сте забравили да ни изискате, осемнайста също ни забравила и понеже не бяхме в пост за подслушване, дето е на път и редовно се прави смяна като в канцелария, вече си мислех, че ще стоим там, докато полкът се върне. Накрая минаха ония, болничарите, от двеста и четвърта, дето бяха дошли из полето да търсят ударени, и ни откриха. Тогава ни наредиха веднага да се изтеглим, така казаха. Ние си свихме багажа и умряхме от смях, като чухме това „веднага“. Развързахме краката на швабите, отведохме ги, предадохме ги на двеста и четвърта и се помъкнахме насам. Пътем даже открихме един подофицер, сврял се беше в една дупка и не смееше да излезе, защото имаше сътресение. Наругахме го, той се посвести и даже ни благодари: викали го подофицер Сасердот.

— Къде си ранен, братче?

— В ушите. Един снаряд, биваше си го, братче, взе, че избухна като пръдня баш пред нас. Главата ми, трябва да кажа, мина точно между капките, ама съвсем край нея префучаха парчетата и прас по ушите.

— Да го беше видял — рече Фуяд, — мръсна работа, и двете му уши увиснаха. Ама нали имахме пакети с превръзки, па и ония с носилките още един ни пробутаха. Та му навихме на тиквата три пакета превръзки.

— Дайте си нещата и да се връщаме.

Фарфаде и аз си поделихме товара на Волпат. Фуяд, почернял, измъчен от жажда, мърмори, инати се и държи да носи оръжието и раницата си.

Бавно се мъкнем. Винаги е приятно да не вървиш в строй. Толкова рядко ни се случва, че ни изненадва и добре ни идва. Скоро някакъв полъх на свобода ни развеселява и четиримата. Вървим си сред полето сякаш за собствено удоволствие.

— Все едно, че сме излезли на разходка — гордо казва Волпат.

Когато стигаме до завоя горе на височината, той се отдава на розови мечти.

— Това е то, братче, спасителната рана. В края на краищата ще ме изпратят в тила, лъжа няма.

Той мига, очите му блестят сред огромната бяла топка, която се клатушка на раменете му — червеникава от двете страни, над ушите.

Отдалеч, откъм селото бие десет часът.

— Пет пари не давам за часа — казва Волпат. — Времето вече няма нищо общо с мене.

Той става словоохотлив. От леката температура говори бързо и думите изпреварват бавната стъпка, с която той вече върви отпуснато.

— Ще ми закачат червен етикет на шинела, няма грешка, и ще ме изпратят в тила. Някакъв учтив тип ще ме поведе тогава и ще ми каже: „Насам, после завиваш нататък... Това е..., братче.“ После амбулаторията, после санитарният влак и глезотене на разни госпожи от Червения кръст из целия път, както разправя и Крапле Жюл, после болница в тила. Легла с бели чаршафи, печката бумти, а наоколо народ, разни хора, дето им е работата само с нас да се занимават, пък ние ги гледаме и си седим, пантофи според правилника, братче, нощна

масичка: мебел! А да знаеш как хранят в големите болници! Ще ми дават хубави манджи, ще се къпя, ще използвам всичко, каквото има. Най-хубавите парчета и не ти трябва да се биеш с другите и да се караш до кръв, за да ги докопаш. Ръцете ми ще си лежат ей така на чаршафа и нищо няма да вършат, луксозна работа — като играчки, разбираш? А под чаршафа краката топли, загреши до бяло от горе до долу, и пръстите им разтворени като теменужки.

Волпат спира, пребърква се, изважда от джоба си, заедно с всеизвестната си ножица от Соасон, нещо, което ми показва:

— Я гледай, това виждал ли си го?

Снимка на жена му и на двете му деца. Показвал ми я е неведнъж. Гледам, клатя глава.

— Ще си отида в отпуск по болест — казва Волпат — и докато ушите ми се залепят, жената и малките ще ме гледат и аз ще ги гледам. А през това време, докато растат като марули, другарчета, войната ще си продължава... Руснаците... е, не се знае, може пък.

Той се унася в ромона на своите щастливи предвиждания, мечтае на глас, вече се е отдалечил от нас, празнува своето лично щастие.

— Мошеник! — вика Фуйад. — То бива късмет, бива, ама чак пък толкова, дявол да го вземе!

И как да не му завидиш? Той щеше да си отиде за един, два или три месеца, и то през този сезон, вместо да се излага на опасност и да гние, ще си поживее като рентиер!

— Отначало — казва Фарфаде — ми беше чудно, като чувах някои да пожелават „щастлива рана“. Но каквото и да разправят, разбирам сега, че все пак това е едничкото, на което бедният войник може да се надява, ако не е луд.

Приближихме до селото. Заобиколихме гората.

На завоя от гората изведнъж срещу светлината изскочи женска фигура. Светлите лъчи я очертаваха. Тя стоеше права до дърветата, които образуваха лилав насечен фон — стройна, с пламнала руса коса, на бледото ѝ лице се открояваха като петна две огромни очи. Блестящото създание ни огледа, поклащайки се леко, после внезапно се скри в храсталака като факел.

Неговото появяване и изчезване поразиха Волпат и той загуби нишката на думите си:

— Ама сърна е тази жена!

— Не — каза Фуйад, който не бе дочул добре. — Тя се казва Йодокси. И друг път съм я виждал, затова я знам. Бежанка. Не знам откъде е, ама сега е у Гамблен у някакво семейство.

— Слаба и хубава — забелязва Волпат. — Не можеш ѝ откажа. Сладурче. Крехко пиленце... Ама какви очи, а!

— Странна е — казва Фуйад. — Не я сдържа на едно място. Видиш я тук, после там, с тия руси коси. После изведнъж изчезне! Безследно. И знаеш, пет пари не дава за опасността. Някога се мярка чак към предната линия. Виждали сме я да скитосва из полето пред окопите. Чудна е.

— Я, ей го пак видението! Не ни изпуска от очи. Да не би пък да ни е хвърлила око?

В този миг силуетът се очерта на светлината в другия край на гората.

— Аз пет пари не давам за жените — заяви Волпат отново обзет от мисълта за евакуирането си.

— Във всеки случай в отделението един здравата се е запалил по нея. Ето на, за вълка говорим и той...

— Си показва опашката...

— Още не, но почти... Ето, вижте!

Вдясно от нас от един храсталак се подаде муцуна като на червеникав глиган — на пътя излезе Ламюз...

Той вървеше по стъпките на жената. Забеляза я, спря се и неудържимо се втурна към нея. Но попадна на нас.

Като позна Волпат и Фуйад, дебелият Ламюз радостно се развика. В този миг мислеше само за едно — да вземе от нас раниците, пушките, торбите.

— Давайте! Аз съм си отпочинал. Хайде, дайте.

Поиска всичко да носи. Фарфаде и аз на драго сърце му отстъпихме багажа на Волпат, изтощеният Фуйад се съгласи да му даде торбите и пушката си.

Ламюз се превърна в подвижна купчина. Превит под неудобния огромен товар, той просто цял се загуби; вървеше със ситни крачки.

Но личеше, че е изпълнен с някаква мисъл, която го преследва. Хвърляше погледи встрани, търсеше жената, към която се бе устремил.

Колчем се спреше, за да нагласи по-добре някое парче от товара си, да си поеме дъх или да изтрие мазната си пот, той тайничко оглеждаше всички кътчета на хоризонта, вираше се в края на гората. Но вече не я видя.

А аз пак я видях. И този път наистина останах с впечатление, че тя дебне някого от нас.

Наполовина се подаде някъде вляво от зеленикавия мрак на храсталака. Виждаха се само тъмните ѝ като нощ очи, а бледото лице, осветено само от едната страна, приличаше на лунен сърп. Видях, че се усмихва.

Проследих посоката на погледа ѝ, който я издаваше, и забелязах малко зад нас Фарфаде — той също се усмихваше.

После тя се скри в сянката на листата, очевидно отнасяйки в себе си тази взаимно разменена усмивка.

Така открих връзката между нежната, гъвкава скитница, която на никого не приличаше, и изящния, тънък и тръпнещ като люляк Фарфаде, толкова различен от всички нас. Ясно...

... Заслепен и превит от товара, който бе поел от Фарфаде и от мене, Ламюз нищо не видя, само гледаше да пази равновесие и внимаваше къде стъпва с ужасно натежалите си крака.

Но изглеждаше нещастен. Пъшкеше. Тежка грижа го притискаше. В дрезгавото хъркане на гърдите му сякаш долавям биенето и мъката на сърцето му. Като гледам бинтования Волпат и едрия, силен човек, напрацял от кръв и от вечния дълбок нагон, чиято острота само той може да измери, казвам си, че най-тежко ранен не е този, за когото мислим.

Най-сетне слизаме в селото.

— Сега ще си пийнем — казва Фуйад.

— Мене ще ме евакуират — повтаря Волпат.

Ламюз измучава.

— Мм... Мм...

Другарите викат, тичат към нас, събират се на малкия площад пред църквата с двете кули, толкова оцърбена от снаряд, че вече просто не може да се познае отпред.

V

УБЕЖИЩЕТО

Белезникавият път, който се изкачва сред нощната гора, е странно притиснат и изпълнен със сенки. Сякаш гората по чудо е преляла в него и се движи сред плътния мрак. Полкът е тръгнал да си търси ново място за почивка.

Натоварени, натежали от тъмнина, редиците вървят слепешката, блъскат се: всяка вълна, тласкана от следващата, бута предната. Отстрани се движат отделни по-стройни силуети — офицерите. Глух шум — смесица от възклицания, откъслечни разговори, заповеди, кашляне и песни — се носи над тълпата, ограничена от склоновете. Цялата тази глъчка се придружава от тропот на обуца, чаткане на ножници, на канчета и манерки, от тракането и грохота на шестдесетте коли на бойния обоз и на полковия обоз, които следват двата батальона. Цялата тази тълпа крачи и се точи по стръмния път и въпреки необятния купол на нощта плуваме в миризми, сякаш сме в клетка с лъвовете.

В строя не виждаш нищо: само понякога, когато те блъснат, навираш нос в някое канче, каска или пушка и съзираш блясъка на алуминия и на синята или на черната стомана. Друг път сноп искри изскачат от огниво или лумва микроскопичното цвете на някоя кибритена клечка и тогава забелязваш изотзад близки и ярко изпъкващи ръце и лица, очертанятията на неправилните редици на раменете, каски, които се издигат и спускат като вълни, щурмуващи тежката тъмнина. После всичко угасва и докато краката се движат, всички очи непрекъснато са впити в мястото, където би трябвало да се намира гърбът на този, който върви отпред.

Неведнъж спираме, строполясваме се върху раниците в подножието на пирамидите от пушки, които нареждаме под звука на свирката с трескава бързина и отчайваща мудност, заслепени от мастилената тъмнина, преди зората да се покаже, да се разтвори в мрака, да завоюва простора. Стените на нощта смътно се сриват. Още

веднъж преживяваме величествената гледка на изгряването на деня над нашата вечно скитаща орда.

Най-сетне се измъкваме от нощта, сякаш вървим през концентрични кръгове от разредена тъмнина, полусянка, унила светлина. Краката ни са вдървени, гърбовете изтръпнали, раменете натъртени. Лицата стават сиви и черни — сякаш не успяваме да се изтръгнем от нощта; сега вече ние въобще не можем напълно да се освободим от нея.

Голямото стадо в редици се прехвърля на ново място, този път за почивка. Какъв ли ще е тоя край, където трябва да живеем една седмица? Мислим, но никой не е сигурен, че се нарича Гошен-Л'Абе. Разправят най-чудни неща за него:

— Екстра работа било!

От редиците на другарите, чиито фигури и черти започваме да различаваме, да разпознаваме наведените лица и зяпналите уста, сред утринния здрач се дочуват гласове, които още повече раздуват нещата:

— Никога досега не сме били случвали такова място за почивка. Там щял да е Щабът на бригадата. И Военният съвет. В дюкяните всичко се намирало.

— Щом и бригадата е там, всичко е наред.

— Мислиш ли, че ще има маса за отделението, за хранене де?

— Нали ти казвам! Имало всичко, каквото си щем.

Един черногледец клати глава:

— Какво ще бъде това място, дето никога не сме били, не знам — казва той. — Ама знам, че и то ще да е като другите.

Но никой не му вярва и след като сме се измъкнали от трескавата нощ, ни се струва, че всяка крачка на изток сред ледения въздух ни приближава към обетованата земя, към някакво ново село, което светлината ще ни донесе.

Призори пристигаме до подножието на един склон, където са разположени още заспали къщи, обвити в гъста сива пара.

Тук е!

— Ох, най-сетне! През нощта сме извървели двадесет и осем километра.

Но какво става? Не спираме. Задминаваме къщите, които постепенно отново потъват в смътната мъгла, в савана на своята тайна.

— Трябвало още много да вървим. Било хей там някъде!

Вървим като автомати, краката ни са вкочанени; ставите ни пукат, охкаме.

Денят се бави. Пелена от мъгла покрива земята. Толкова е студено, че като спрем да починем, макар да сме смазани от умора, не смеем да седнем, а крачим нагоре-надолу като призраци сред матовата влага. Остър зимен вятър шиба кожата, помита и разпръсква думите, въздишките.

Най-сетне слънцето пробива мъглата, която се е разпростряла върху нас и ни мокри. Сякаш сред земните облаци се открива приказна горска поляна.

Полкът се протяга, събужда се напълно, лицата полека се извърщат към златистото сребро на първия слънчев лъч.

Малко след това слънцето започва да жари, става много горещо.

Задъхваме се, потим се в редиците и ругаем още повече, отколкото преди малко, когато тракахме със зъби и мъглата докосваше като с мокра гъба лицата и ръцете ни.

Областта, която прекосяваме в жежкото утро, е царството на варовика.

— Тия мръсници си павират пътищата с вар!

Пътят ни ослепява, над колоната се носи дълъг сух облак от варовиков прах, който полепва по нас.

Лицата се зачервяват и блестят като лакирани: по-кръвените са като намазани с вазелин; по бузите и челата се наслоява белезникава кора, която се напуква и се рони. Краката губят смътната си форма на крака, изглеждат така, сякаш сме газили в зидарски корита. Раниците, пушките са посипани с бял прах, нашата орда очертава млечна следа по тревите отляво и отдясно на пътя.

И отгоре на всичко:

— Мини вдясно! Обоз!

Бързото отместване вдясно не минава без блъскане.

Един конвой камиони — дълга върволица огромни четвъртити болиди — с адски трясък се задава по пътя. Проклетие! Докато минава, вдига килима от бял прах, който покрива пътя, и го мята на раменете ни.

Сега сме облечени със светлосив воал, с бледи лица, с надебелени вежди, мустаци, бради и бръчки. Приличаме едновременно и на себе си, и на чудновати старци.

— Като одъртеем, такива грозни ще станем — казва Тирет.

— И плюнката ти е бяла — установява Бике.

Когато спираме за почивка, изглеждаме като редица гипсови статуи, в които тук-таме прозират мръсни следи от човешки образи.

Отново поемаме. Мълчим. Мъка. Вече всяка стъпка е страдание. Лицата са сгърчени в гримаса и замръзнали под бледата проказа на праха. Безкрайното усилие ни вцепенява и изпълва с тъпа умора и отвращение.

Най-сетне съзираме тъй дълго търсения оазис: отвъд един хълм, върху по-висок хълм — покриви, покрити с плочи, сред кичеста зеленина, свежа като салатата.

Там е селото; докосваме го с погледи, но още не сме стигнали. Дълго време то сякаш се отдалечава, докато полкът се катери към него.

Най-сетне, точно когато бие дванадесет, пристигаме в лагера, който вече бе започнал да ни се струва невероятен, приказен.

С маршова стъпка, с пушки на рамо, полкът залива догоре улицата на Гошен-л'Абе. Повечето села в околността на Па-дьо-Кале имат по една-единствена улица. Но каква улица! Тя често е дълга няколко километра. В Гошен-л'Абе се разклонява пред кметството и образува други две улици: селището е като главно „У“, неравно оградено с ниски къщи.

От дългата движеща се редица се отделят колоездачите, офицерите, ординарците. После, докато вървим напред, войници на групи нахлуват и изчезват под портите на хамбарите, тъй като все още свободните къщи са запазени за офицерите и за канцелариите... Нашият взвод най-напред отива до края на селото, после се оказва, че има недоразумение между артелчиците, и се връщаме на другия край, там, откъдето пристигнахме.

Това разкарване ни забавя и в отделението, разтакавано от север на юг и от юг на север, освен огромната умора и раздразнение от ненужното ходене се долавя и трескаво нетърпение. От огромно значение е да ни настанят и да ни пуснат на свобода, колкото може по-рано, ако искаме да осъществим отдавна лелеяната си мечта — да наемем у някой местен жител помещение с маса, около която отделението да се храни. Много сме говорили по този въпрос, за

приятните мигове, които ни чакат. Съвещавахме се и решихме, че сега вече ще поемем тази допълнителна разноска, направихме и обща каса.

Но ще успеем ли? Много от помещенията вече са заети. Не сме ние единствените, изпълнени с тази мечта за удобство, ще трябва, значи, доста да търчим, за да уредим нашия стол... Три дружини пристигат след нас, но четири са вече тук, освен това има и допълнителни столове — на санитарите, на писарите, на водачите на коли, на ординарците и други такива, редовните столове на подофицерите, на взвода и какви ли не още... Всички тези хора са по-силни от простите войници от ротите, по-подвижни са, имат повече средства и могат предварително да си изпечат работата. И още докато вървим в редица по четирима към хамбара, определен за отделението, виждаме как други мечтатели като нас вече се мяркат на праговете на завоюваните помещения и се отдават на домакинстване.

Тирет мучи и блее:

— Ето го обора!

Доста голям хамбар. Сламата е накълцана и като стъпваме, вдигаме облаци прах; мирише на клозет. Но горе-долу сме на завет. Сваляме багажа, настаняваме се.

Още веднъж онези, които са мечтали за кой знае какъв рай, са разочаровани.

— Гледай ти, и тук е същата стока като другаде.

— То навсякъде е едно и също.

— Така си е, дявол да го вземе.

— То се знае...

Но време за приказки няма. Трябва да се оправим и да изпреварим другите — това му е майката. И то колкото може по-скоро. Макар че гърбовете ни са смазани и краката ни болят, правим това последно усилие, от което ще зависи благоденствието ни за цяла седмица.

Отделението се разделя на два патрула, които потеглят тичешком, единият наляво, другият надясно, по улицата и без това вече препълнена с войници, очевидно също заети с търсене. Всички се наблюдават, следят се... и бързат. Понякога даже се сблъскват, бутат се, ругаят.

— Веднага ще започнем оттам; иначе ще ни изпреварят!...

Струва ми се, че участвувам в отчаян бой между всички войници из улиците на току-що завоювано село.

— За нас — казва Мартро — войната все си е борба и бой, непрекъснато!

Чукаме от врата на врата, стеснително се представяме, предлагаме се като нежелана стока. Някой от нас пита:

— Нямате ли някое местенце, госпожо, като за войници? Ще плащаме.

— Не, защото имам офицери (или подофицери, или пък: защото тук е столът на музикантите, на секретарите, на пощальоните, на господата от амбулаториите и т.н.).

Провал след провал. Едно след друго затваряме всички врати, които сме открянали, и пред прага се споглеждаме с все по-слаба и по-слаба надежда в очите.

— Дявол да го вземе! Ще видиш, че нищо няма да намерим — мърмори Барк. — Толкова филоксери са се настанили преди нас. Мръсни лайна!

Тълпата набъбва навсякъде. И трите улици почерняват по принципа на скачените съдове. Срещаме „туземци“ — старци и сакати, с изкривена походка или безумно изражение, или пък млади, обвити от тайнствеността на скрити болести или на политически връзки. Колкото до фустите — само старици и момичета, много момичета, дебели, с пухкави лица; те се клатушкат като бели гъски.

Неочаквано в една от пресечките между две къщи за миг ми се мярка нещо: някаква жена прекосяваше сянката...

Но това е Йодокси! Йодокси, жената сърна, която Ламюз преследваше там, край гората, като фавн в утрото, когато водехме ранения Волпат и Фуйад, а тя се мярна и с усмивка се съедини с Фарфаде.

Нея току-що зърнах като слънчев лъч в тази уличка. После тя се скри зад някаква стена и уличката потъна в сянка... Значи, тя е вече тук! И ни е следвала през цялото ни дълго и мъчително преселение! Привлечена...

Да, това ѝ личи: колкото и за кратко да зърнах лицето ѝ под светлата украса на косите, ясно забелязах, че е сериозна, замечтана,

замислена.

Ламюз, който ме следва по петите, не я видя. Аз не му заговорвам за нея. Скоро ще открие присъствието на тази красива жена, към която цялото му същество се стреми, но която го отбягва като блуждаещо пламъче. Впрочем засега сме много заети. На всяка цена трябва да завоюваме желаното кътче. Продължаваме лова отчаяно настървени. Барк ни води. Той е взел работата присърце. Чак трепери, прашният му перчем се развява. Води ни, вирнал нос. Предлага ни да опитаме и на жълтата врата пред нас. Напред!

При жълтата врата срещаме една наведена фигура — Блер е сложил крак на крайпътния камък и дялка с нож засъхнала кал по обувките си, от която падат цели парчета... Също като че ли вае скулптура.

— Краката ти никога не са били толкова бели — закача го Барк.

— Шегата настрана — казва Блер, — не знаеш ли случайно къде е тая идиотска кола?

И обяснява:

— Трябва да потърся зъболекарската кола, че да ми закачат ченета и да ми махнат гнилите корени, дето са ми останали. Уж някъде насам била, колата за зъби де.

Той затваря ножчето си, прибира го и тръгва покрай стената, цял изпълнен с мисълта за възкресението на челюстите си.

Още веднъж молим като просяци:

— Добър ден, госпожо, дали нямате някое местенце, дето да се храним? То се знае, разбира се, ще плащаме...

— Не...

На осветения нисък прозорец се подава като от аквариум някакъв старец и вдига странното си плоско лице, пресечено с успоредни бръчки като извехтяла страница.

— Ами кучкарника?

— В кучкарника няма място; и нали там перем...

Барк хваща топката в летеж.

— И там става. Може ли да видим?

— Там перем — мърмори жената и продължава да мете.

— Вярвайте ни — казва любезно усмихнат Барк, — ние не сме неприлични хора, нито се напиваме, нито правим гюрултия. Нали може да надзърнем, а?

Жената оставя метлата. Тя е слаба. И плоска като дъска. Късата дрешка виси на раменете ѝ като на закачалка. Лицето ѝ е безжизнено, замръзнало, сякаш е от картон. Поглежда ни, колебае се, после насила ни отвежда в някакво много тъмно помещение от кал, пълно с мръсни дрехи.

— Чудесно — искрено вика Ламюз.

— Ама мило детенце! — казва Барк и потупва кръглата като гумена топка бузка на едно момиченце, което ни оглежда вирнало носле в полумрака. — Ваше ли е, госпожо?

— Ами това? — прави усилие да се намеси Мартро, зърнал едно вече поотраснало бебе с опънати като мехур и зацапани с прах бузи, по които лъщят следи от сладко, и колебливо протяга ръка да помилва изплесканото сочно личице.

Жената не благоволява да отговори.

Стоим пред нея и пристъпяме от крак на крак, хилим се като просяци, които още не са си получили милостинята.

— Дано тая дърта мискинка се съгласи! — шушне ми на ухото Ламюз, разяждан от безпокойство и желание. — Тук, знаеш, е цял разкош, пък и навсякъде е вече претъпкано!

— Маса няма — най-сетне казва жената.

— За масата да не ви е грижа! — възкликва Барк. — Ей тая врата, дете е опряна в ъгъла, ще я направим на маса.

— Да не вземете да мъкнете и да разхвърляте всичко! — отвърща картонената жена, изпълнена с недоверие; очевидно вече съжaliaва, че не ни е изгонила веднага.

— Не се безпокойте, казвам ви. Ей сега ще видите. Хей, Ламюз, гълъбче, ела да ми помогнеш.

Поставяме старата врата върху две бурета под недоволния поглед на сухата жена.

— Като я поизчистим — казвам, — екстра ще стане.

— Точно така, стринке, ще я изметем и от покривка няма нужда.

Тя се чуди какво да каже, гледа ни враждебно.

— Има само две столчета, а вие колко сте?

— Горе-долу една дузина.

— Една дузина ли? Господи-божичко!

— Голяма работа! Всичко ще се нареди, ей там оная дъска, готова пейка. Нали, Ламюз?...

— Всякак! — казва Ламюз.

— Тая дъска — вика жената — ми трябва. Едни войници, дето бяха тука преди вас, се опитаха да ми я отмъкнат.

— Ама ние не сме крадци — опитва се да вметне Ламюз внимателно, за да не дразни съществуването, от което зависи нашето удобство.

— Аз не казвам, че сте крадци, ама нали знаете, войниците всичко повреждат. Ужас е тая война!...

— Така значи, колко ще бъде наемът за масата и там каквото трябва да стоплим това-онова на печката?

— Двайсет су на ден — като насила изрича хазяйката, сякаш ние ѝ измъквахме тези пари.

— Скъпичко — казва Ламюз.

— Толкоз плащаха и другите, дето бяха тук, и добри момчета бяха тия господа, дори от яденето си ни даваха. Знаем аз, за войниците то нищо не е. Пък ако ви е скъпо, други ще си намеря за тази стая и за масата, за печката, и то не дванайсет души. Само да рече човек и все ще е пълно. Дванайсет!

— Аз само така казвам „скъпичко“, ама ще се спогодим — бърза да добави Ламюз. — А, какво ще кажете?

Той ни задава съвсем формално този въпрос, ние кимаме.

— Не се отказваме и да пийнем нещо, а? — подмята Ламюз. — Вие не продавате ли вино?

— Не — отвърща жената и добавя с разтреперан от гняв глас. — Нали знаете, военните власти заставят, който има вино, да го продава по петнайсет су. Петнайсет су! Проклета война! Петнайсет су си е чиста загуба, господине. Затова аз вино не продавам. Имам вино за нас си. Е, то да речеш, някога, като за услуга, давам, ама на познати, на разбрани хора, и не за петнайсет су, господине, то се знае.

Ламюз е от „разбраните“. Той хваща манерката си, която винаги виси на бедрото му.

— Дайте едно кило. Колко ще струва?

— Двайсет су, колкото и на мен ми излиза. Ама то е за услуга, щото сте военни.

Изгубил търпение, Барк измърморва нещо като на себе си. Жената го изглежда накриво, със злоба и понечва уж да върне манерката на Ламюз.

Но окрилен от надеждата най-сетне да пие вино, зачервен, сякаш то вече е обагрило бузите му, Ламюз бърза да се намеси:

— Не се бойте, между нас ще си остане, стрино, няма да ви издам.

Тя не мърда, кисело мърмори против нормирането на виното. Победен от желание, Ламюз стига в самоунижението и капитулацията дотам, че ѝ казва:

— Какво да се прави, госпожо, военна работа! Не се мъчете да разберете!

Тя ни завежда в избата. Три огромни бъчви изпълват помещението с внушителните си размери.

— Това ли ви е личната провизийка?

— Знае да се оправя дъртата! — мърмори Барк.

Жената нападателно се извърща:

— Да не искате да се съсипем с тая война! Стига ни, дете си губим парите за това-онова.

— За какво? — настоява Барк.

— То се вижда, че вие не рискувате парите си.

— А, не, ние само кожата си рискуваме.

Разтревожени от опасния за нашите непосредствени интереси обрат, който взема разговорът, ние се намесваме. В това време някой разтърсва вратата на избата и един мъжки глас изкрещява:

— Палмир!

Жената тръгва, клатушкайки се, но предпазливо оставя вратата отворена.

— Просто без пари! — обръща се към нас Ламюз.

— Ама че гадове! — шепне Барк, който не може да преглътне подобно посрещане.

— Срам и позор! — казва Мартро.

— Ще рече човек, че ти за пръв път виждаш такова нещо?

— Ама и ти, Ламюз, си голям дивак! Като си седнал да ѝ разправяш: „Какво да се прави, военна работа!“ Успокояваш я, дете ни краде за виното! Голямо геройство!

— Какво да правя, какво да ѝ кажа? Иначе трябваше да си обираме крушите. Нито маса, нито винце, така ли? И четирийсет су да ни кара да ѝ плащаме виното, пак ще купуваме, нали така? Просто

късмет, дето я намерихме. Вярно, не бях спокоен, треперех да не вземе да ни отпрати.

— Знам аз, че то навсякъде си е същото, ама все пак...

— Оправят се туземците, и още как! Нали трябва да има и такива, дето се възползват. Няма всеки да върви да го трепят я!

— Бива си ги хората от Източна Франция!

— Ама и северняците си ги бива!

— ... Приемат ни с отворени обятия!...

— Това за обятията си е вярно...

— Нали ти казвам — повтаря Мартро, — срам и позор.

— Затваряй си устата! Ей я кучката иде.

Отбихме се в квартирата, за да съобщим, че сме уредили работата, после отидохме да пазаруваме. Като се върнахме в новата си трапезария, намерихме другарите в разгара на приготовленията за обяд. Благодарение на личните си връзки с главния кашавар, по принцип противник на деленето на продуктите, Барк беше успял да получи картофите и месото, които се полагаха на петнадесетте човека от отделението.

Беше купил мас — една топчица за четиринадесет су. Ще си опържим картофи. Беше намерил консервиран грах — четири кутии. Кутията с желирано телешко на Менил Андре ще ни бъде ордъовър.

— Добре ще си хапнем! — рече очарован Ламюз.

Надзърнахме в кухнята. Грейнал от щастие, Барк се въртеше край чугунената печка, която заемаше едната стена и изпълваше помещението с горещия си дъх.

— Без да ме забележат, бутнах супата да ври — пошушна ми той и вдигна капака на тенджерата.

— Огънят не е силен. Половин час, откак съм сложил месото, пък водата още е бистра.

Миг след това чувам, че спори с хазайката. Става въпрос за тази допълнителна тенджера: нямала повече свободно място на печката си; казали сме й били, че ни трябвала само една тенджера, и тя повярвала; ако знаела, че ще й правим въртели, нямало да ни даде стаята под наем. Барк отговаря, шегува се и успява да успокои чудовището.

Един по един пристигат и останалите. Изпълнени със сладки мечти, като гости на сватбен пир, те намигат, потриват ръце.

Когато попадат в тази черна кухня след ярката светлина навън, те стоят няколко мига заслепени като загубени, същински бухали.

— Не е много светличко — казва Менил Жозеф.

— А на тебе, батинка, какво ти трябва?

Останалите се провикват в хор:

— Много сме си добре тук.

В полумрака като в подземие всички поклащат одобрително глави.

Произшествие — по невнимание Фарфаде се опира до мръсната мека стена и на рамото му се отпечатва толкова черно петно, че се вижда дори тук. Фарфаде, който толкова се грижи за външността си, мърмори и за да избегне втори допир със стената, се блъска в масата и изпуска лъжицата си на земята. Навежда се, опипва неравния под, където години наред са се стелили прах и паяжини. Когато намира лъжицата, тя е черна като въглен и от нея висят някакви нишки. Разбира се, тук да изпуснеш нещо е цяла катастрофа. Трябва да се движим внимателно.

Ламюз слага тлъстата си като салам ръка между два прибора.

— Хайде на трапезата!

Ядем. Храната е обилна и доброкачествена. Шумът от разговорите се смесва с бълбукането на изпразвани бутилки и на дъвкането с пълна уста. Докато се наслаждаваме на щастиято да ядем седнали, един лъч се процежда през високото прозорче, хвърля дрезгава светлина в част от помещението, очертава квадрат на масата, проблясва върху един прибор, козирка, око. Без да ме забележат, наблюдавам това мрачно празненство, където кипи веселие.

Бике описва митарствата си, докато намери жена, която да се съгласи да му опере дрехите.

— Ама скъпичко искат, дявол да го вземе!

Тюлак разправя каква опашка имало на бакалницата — нямали право да влязат вътре, трупали се като овце.

— И макар че си вън, ако не си доволен и кажеш една дума повече, и оттам ще те изгонят.

Какви други новини? Новата заповед предвиждала строги санкции за посегателство върху имуществото на местните жители и

вече съдържала списък на наказаните. Волпат е евакуиран. Войниците от 93-и набор ще бъдат изпратени в тила — и Пепер е сред тях.

Когато донеся пържените картофи, Барк съобщава, че на масата на хазайката имало войници: санитарите на артилеристите.

— Те си мислят, че са се наредили, ама ние сме си по-добре — казва Фуйад убедено, като се разполага в сянката на малкото отворително помещение, където сме толкова натясно, колкото в землянка (но на кого ли би минало през ума да прави такова сравнение?).

— Знаете ли — казва Пепен, — момчетата от девето ударили къоравото! Една бабка ги приела без пари, защото старецът ѝ, който бил умрял преди петдесет години, на времето си бил стрелец. Разправят даже, че без пари им дала месо и те сега го ядели задушено.

— Навсякъде има добри хора. Ама момчетата от девето наистина имат страшен късмет, от цялото село точно на тази къща да попаднат, дето има добри хора.

Палмир идва и носи кафето, което сме си заръчали. Започва да се опитомява, слуша ни и даже ни пита начумерено:

— Защо викате на фелдфебела кафеджията?

Барк многозначително отговаря:

— Открай време така му викат.

Когато жената си отива, започват да одумват кафето ѝ:

— Измитичко пада! Захарта на дъното се вижда.

— И го продава по десет су.

— Това си е чиста прецедена водица.

Вратата се открехва и очертава бяла линия; в процепа се показва лицето на едно момченце. Привличаме го като котенце, сочим му парче шоколад.

— Викат ме Шарло — чурулика детето. — Ние сме съседни. И ние имаме войници. Все си имаме войници. Продаваме им, каквото искат. Само дето понякога се напиват.

— Я слушай, малкия, ела насам — казва Кокон и хваща момченцето между коленете си. — Слушай сега. Нали татко ти казва: „Дано да продължи войната?“ А?

— Ами да — казва детето и клати глава, — защото ще станем богати. Той казва, че до края на май ще съберем петдесет хиляди.

— Петдесет хиляди! Не може да бъде!

— Да! Да! — тропя с крак детето. — С мама си говореха. Татко иска все да е така. Мама вика, че не знае, защото брат ми Адолф е на фронта. Ама ние ще го доведем в тила и тогава войната да трае, колкото си ще.

Остри писъци откъм жилището на нашите хазяи прекъсват тези признания. Пъргавият Бике отива да разбере какво става.

— Няма нищо — казва той, като се връща. — Чичото ругае стрината, вика, че не била никаква домакиня, защото сложила горчица във винената чаша със столче, може ли такава работа, вика.

Ставаме. Напускаме нашата спарена изба, изпълнена с миризма на лула, вино и кафе. Като прекосяваме прага, лъха ни тежка горещина, наситена с мазен дъх на пържено, който не може да се изпари от кухнята и излиза от нея, щом вратата се отвори.

Преминаваме през облаци мухи, които се събират на черни, пластове по стените и се разхвърчават като шумящи покривала при появяването ни.

— Пак ще стане като лани!... Вън мухи, вътре въшки...

— И още по-навътре микроби.

В един ъгъл на мръсната малка къща, пълна с вехтории, с прашни останки от минали времена, посипана с пепелта на толкова угаснали слънца, край мебели и домакински съдове нещо се движи — старец с дълъг, олющен, грапав розов врат, като врат на птица с окапали от болест пера. И профилът му е кокоши: без брадичка, а с дълъг врат; сив слой брада покрива хлътналите му бузи, големи кръгли корави клепачи се вдигат и спускат като капаци над изтритото стъкло на очите.

Барк вече го е виждал.

— Гледай го: съкровище търси. Вика, че имало някъде из колибата; той е свекърът. Изведнъж вземе, че залази на четири крака и вири задник из всички къшета. На, гледай.

Старецът непрекъснато опитва с бастуна си ту тук, ту там. Почуква по долната част на стените, по тухления под. Като минаваха, обитателите и посетителите на къщата го бутаха. Палмир го блъскаше с метлата, но иначе не го закачаше, макар сигурно да си мислеше, че използването на общественото нещастие е къде по-голямо съкровище от някакво си несигурно ковчеже.

Две жени седяха прави и поверително си говореха край една порта пред стара карта на Русия, покрита с мухи.

— Да, ама най-много трябва да се внимава с ракията — ако наливате, както трябва, няма да изкарате шейсет дози от една бутилка и тогава много печалба ще изпуснете. Не казвам, че ще мине от вас, е, не чак толкова, ама няма да имате печалба. За да не стават такива неща, трябва всички, които продаваме, да се споразумеем, ама хората толкова мъчно се споразумяват даже за общ интерес!

Вън палеща жегга, сред която се стрелкат мухи. До преди няколко дена те още рядко се срещаха, а сега непрестанно се чува бръмченето на безбройните им малки моторчета. Излизаме с Ламюз. Ще поскитаме. За днес ни оставят на мира: пълна почивка заради нощния поход. Можем да поспим, но много повече има сметка да използваме почивката, за да се поразходим на воля: утре пак ще ни хванат за учение, наряди...

Има и много по-късметлии от нас, някои вече са включени в наряди.

Корвизар отвърща на Ламюз, който го кани да дойде да се поразкара с нас и опипва малкия си кръгъл нос, забучен водоравно като тапа в продълговатото му лице.

— Няма как. Хванаха ме за чистач.

И той показва лопатата и метлата, с които, наведен в смрадта край стените, изпълнява службата си на метач и клозетен чистач.

Вървим отпуснато. Следобедът тегне над задрямалото поле и притиска натъпканите ни до насита стомаси. Сегиз-тогиз разменяме по някоя дума.

Някъде далеч се чуват викове: Барк е нападнат от цял полк домакини... Бледо момиченце с прибрани отзад коси като проскубана четчица и с уста, поръбена със стреснушки, и няколко жени, които са насядали в сянката на портите и бродират някакви безвкусни ръкоделия, наблюдават сцената.

Минават шест войници, водени от ефрейтор артелчик. Носят купчини нови шинели и навързани обувки.

Ламюз поглежда спечените си безформени обуца:

— Дума да няма, трябва ми нови лодки, за малко ще ми видиш пръстите на краката през тия... Все пак няма да тръгна по стъпала, нали?

Чува се бръмчене на самолет. Вдигнали глави, извили врат, следим движението му, очите ни се насълзяват от блясъка на небето. Когато пак поглеждаме земята, Ламюз ми заявява:

— Тия машини никога няма да влязат в работа, никога.

— Как можеш да говориш така, има толкова напредък, толкова бързо...

— Да, ама там ще си останат. Никога нищо по-добро няма да излезе, никога.

Отказвам се от спора, невежеството, винаги когато може, отрича обещанията на прогреса, и оставям дебелия си другар заинатено да си въобразява, че необикновените постижения на науката и на индустрията изведнъж са спрели.

Започнал да ми разкрива дълбоките си мисли, той продължава, навежда глава, приближава се към мене и ми казва:

— Знаеш ли тя е тук, Йодокси.

— Аха! — отвърщам аз.

— Да, братче. Ти никога нищо не забелязваш, това си го знам. — И Ламюз снизходително ми се усмихва. — Та разбираш ли? Щом е дошла тук, значи, я интересуваме. Последвала ни е заради някой от нас, можеш да бъдеш сигурен. — После продължава: — Искаш ли да ти кажа, братче? Дошла е заради мене.

— Сигурен ли си?

— Да — глухо казва човекът бик. — Първо на първо, аз я искам. После на два пъти, братче, съм я срещал на пътя си. Разбираш ли? Ще ми кажеш, че избяга; ами че тя е срамежлива, то си е така...

Той спира посред улицата и ме поглежда право в очите.

Пълното му лице с лъскави от тлъстината бузи и нос е сериозно. Той вдига топчестия си юмрук към тъмножълтите, грижливо завити мустаци и нежно ги поглажда. После продължава да ми разкрива сърцето си.

— Имам й мерак, да, ама съм съгласен и да се ожения за нея. Казва се Йодокси Дюмай. По-рано не ми идеше на ум да се ожения за нея, ама откак научих фамилията й, съвсем друго стана и съм съгласен. Ей, дявол да го вземе, ама е хубавица, а? И не само дето е хубава... Ах!...

Дебелият момък прелива от чувства, от вълнение и се мъчи да ми ги предаде с думи.

— Ех, братче!... Понякога просто с въже трябва да ме вържеш — отсича мрачно той и кръвта нахлува в шията и бузите му. — Толкова е красива, толкова... Пък аз съм... Такава една, не като другите, сигурно си забелязал, ти всичко забелязваш. Селянка уж, пък е такава пострашна от парижанка, ако ще парижанката да е издокарана, наконтена, нали? Тя... Аз.

Той свива червеникавите си вежди. Иска да ми обясни какво великолепно нещо мисли. Но не познава изкуството да се изразява с думи и замлъква; остава сам с несподелимото си вълнение, винаги сам въпреки желанието си.

... Вървим редом един до друг край къщите. Гледаме как пред портите спират коли, натоварени с бурета. Гледаме как по прозорците към улицата цъфтят храсти от консервени кутии, китки от прахан и фитили — всичко, което войникът е принуден да купува. Почти всички селяни се занимават с бакалия. Местната търговия бавно се е развивала, но сега се е развихрила. Всеки търгува, обзет от треска към цифрите, заслепен от умножението.

Камбаните бият. Задава се шествие. Военно погребение. Върху кола за сено, водена от войник от обоза, е положен ковчег, покрит със знаме. Следват я команда войници, подофицер, един свещеник, един цивилен.

— Мършаво погребение, с отрязана опашка! — казва Ламюз. После прошепва: — Лазаретът не е далеч. Опустява, няма как! Какво да се прави. Ех, добре са си мъртвите. Но само понякога, невинаги... Ето!

Отминаваме последните къщи. На полето, в края на улицата, са се разположили полковият и бойният обоз: походните кухни и тракащите коли, които ги следват, натоварени с куп съдове, колите с червен кръст, камионите, каруците със сено, кабриолетът на пощальона.

Около колите са пръснати палатките на водачите и на караула. Между тях коне тъпчат голата земя и със стъклените си очи гледат бездънното небе. Четирима войници сглобяват маса. Ковачницата на открито дими. Това разнородно, пълно с живот селище, настанено в разорана нива, където успоредни криволичещи коловози са се втвърдили от горещината, вече обилно е заобиколено със смет.

Край лагера една голяма бяла кола се откроява сред другите с чистотата и блясъка си. Ще речеш, луксозна кола сред панаир, където влизат е по-скъп.

Това е прословутата зъболекарска кола, която Блер търси.

Ето го и Блер. Стои пред нея и я оглежда. Вероятно отдавна се върти наоколо и не може да откъсне очи. Самбръомъоз, санитарят на дивизията, се връща от покупки и се качва по подвижната стълбичка от боядисано дърво, която води до вратата на колата.

В ръцете си държи голяма кутия, сухар, хубав хляб и бутилка шампанско.

Блер го заговаря:

— Я слушай, простако, в тая кола ли са зъболекарите?

— То си пише — отвърща Самбръомъоз, нисък, набит, чист, избръснат, с бяла, като колосана брадичка. — Ако не виждаш, зъболекарят не може да те излекува, ами иди на ветеринар.

Блер се приближава и внимателно разглежда колата.

— Хитра работа! — вика той.

Още повече се приближава, отдалечава се, колебае се дали да повери челюстта си на тази кола. Най-сетне, се решава, слага крак на стълбичката и изчезва зад вратата.

Продължаваме разходката... Свиваме по една пътека, край която високите храсти са поръсени с прах. Шумовете стихват. Светлината блести отвсякъде, топли и напича пътеката, тук-таме разстила ослепителни, парещи бели петна и трепти в съвсем синьото небе.

На първия завой долавяме леко скриптене на стъпки и заставаме пред Йодокси!

Ламюз изпуска глухо възклицание. Може би и този път си въобразява, че тя го е търсила, вярва в някакъв дар на съдбата... С цялото, си грамадно тяло се спуска към нея.

Тя го поглежда, спира се пред един глог. По странното ѝ слабо лице се изписва тревога, клепачите ѝ се спускат над великолепните очи. Тя е гологлава, басмената ѝ блузка е изрязана около врата и леко открива розовата ѝ плът. От толкова близо със златната си коса на слънчевата светлина тази жена е наистина съблазнителна. Лунната

белота на кожата ѝ привлича и смайва погледа. Очите ѝ искрят, зъбите ѝ блестят в полуоткрехната като рана уста, червена като сърце.

— Слушайте... Ще ви кажа... — задъхва се Ламюз. — Вие толкова ми харесвате...

Той протяга ръце към красивата като скъпоценност жена, застанала неподвижно.

Тя се сепва и му отвърща:

— Оставете ме на мира, вие ме отвращавате!

Ръката на мъжа сграбчва една от нейните малки ръце. Тя се опитва да се изскубне, да се освободи. Блестящо русите ѝ коси се разпускат и се мятат като пламъци. Той я притегля към себе си. Протяга врат към нея, устните му се издават напред. Искра да я целуне. Искра го с всичките си сили, с цялото си същество. Би умрял, за да я докосне с уста.

Но тя се съпротивява, надава глух вик, вижда се как на врата ѝ трепка вена, красивото ѝ лице грозно се сгърчва в омраза.

Доближавам се и слагам ръка на рамото на другаря си, но намесата ми е излишна — победен, той отстъпва и ръмжи:

— Да не сте нещо откачен! — вика му Йодокси.

— Не!... — стене нещастникът, объркан, смазан, подлуден.

— И втори път да не сте ми се мярнали, чувате ли! — казва тя.

И си отива задъхана. Докато се отдалечава, той дори не я гледа: стои, зяпнал към мястото, където бе стояла тя, с отпуснати ръце, с изтерзана, събудена от нея плът, неспособен да измисли някаква молба.

Отвеждам го. Той върви след мене мълчалив, възбуден, подсмърча, диша тежко, сякаш дълго е тичал.

Навежда недодяланата си голяма глава. В безмилостната като на вечна пролет светлина прилича на нещастния циклоп, който някога в далечни времена обикалял древните брегове на Сицилия, осмян, покорен и превърнат в чудовищна играчка от сияйната сила на едно момиченце.

Пътуващ продавач на вино бута количка, в която се издува бъчва. Продал е няколко литра на караула. Изчезва на завоя на пътя — жълто плоско лице като пита кашкавал, редки леки коси на прашни кичурчета, толкова слаб в широките си панталони, че краката му сякаш са прикрепени за тялото с върви.

И разхождащите се безцелно войници от караула повеждат разговор за този скитащ палячо в края на селото под дъсчицата с името му, която се клатушка и скърца.

— Отвратителна физиономия — казва Бигорно. — Да ти кажа право, не бива да се оставят толкова цивилни да скитосват най-свободно край фронта, особено пък такива, дето нито ги знаеш, нито ги познаваш.

— Е, преувеличаваш, летяща въшко — отвръща Корне.

— Ти си гледай работата, подметко — настоява Бигорно, — прекалено много им се доверяваме. Знам аз какво говоря, като си отворя устата.

— Не знаеш — казва Канар. — Чичото отива в тила.

— Тукашните жени — мърмори Ла Молет — са по-грозни от маймуни.

Другите момчета от караула са втренчили очи в небето — следят два неприятелски самолета сред заплетената мрежа на следите им. Лъчите играят и превръщат ту в черни гарвани, ту в бели чайки непоколебимите механични птици, около които безброй точки от шрапнели пъстрят лазура като дълъг воал от снежинки сред лятното небе.

Прибираме се. Среждаме други двама, които се разхождат: Карасюс и Шесие.

Те съобщават, че готвачът Пепер щял да върви в тила, по силата на закона Делбие, пращали го в опълченски полк.

— Това е тъкмо за Блер работа — казва Карасюс; той има смешен голям нос, който никак не отива на лицето му.

Из селото вървят на групи или на двойки войници, събрани чрез преплетените нишки на разговора. Някои самотници се събират по двама, разделят се, после, още недоизrekli всичко, отново се събират като привлечени от магнит един към друг.

Ето настървена тълпа; сред нея летят бели листове. Вестникарят продава по две су вестниците, които струват едно су. Слаб като заешка лапа, Фуйад се е спрял наред пътя. На ъгъла на една къща Паради пече на слънце розовото си като шунка лице.

Бике се присъединява към нас в неофициално облекло — куртка и полицейско таке. Облизва се.

— Срегнах другари. Пийнахме по една. Нали разбираш, утре пак започва бачкането; преди всичко чистене на дрехите и пушките. Само шинела да оправя ми стига! То вече не е шинел, ами същинска броня.

Монтръой, който работи в канцеларията, пристига и вика на Бике:

— Хей, дрисльо, имаш писмо! От цял час тичаме подире ти! Никакъв те няма!

— Аз не мога да бъда и тук, и там, дръвник с дръвник. Дай да видя!

Разглежда писмото, поподмята го в дланта си, после скъсва плика и съобщава:

— От старата е.

Забавяме крачките си. Той чете, следи с пръст редовете, клати убедително глава и движи устни като набожна жена.

Колкото повече приближаваме към центъра на селото, толкова по-гъста става навалищата. Козируваме на майора и на черния свещеник, който върви до него като жена, излязла на разходка. Пижон, Гъонон, младият Ескютнер, стрелецът Клодор ни викат. Ламюз е като сляп и глух, способен е сякаш само да върви.

Бизуарн, Шанрион, Рокет пристигат шумно, съобщават голямата новина:

— Разбирате ли, Пепер ще върви в тила.

— Какви ли не ги измислят! — вика Бике и вдига нос от писмото. — Старата се притеснява за мене.

И той ми показва пасаж от майчиното си послание:

— „Когато получиш това писмо — среща той, — сигурно ще си цял в кал, измръзнал, без удобство, без нищо, мой бедни Йожен...“

И се смее.

— Писала го е преди десет дена. Ама не позна! Не ни е студено, защото от тази заран е топло. Не сме без удобства, защото си имаме стая къде да ядем. Е, имаше и лоши дни, ама сега ни е добре.

Връщаме се в наетия кучкарник и си мислим за тези думи. Тяхната трогателна простота ме вълнува и ми разкрива една душа, множество души. Едва се показва слънцето, едва ни докосна един лъч,

едва си създадохме нещо като удобства и изпълненото със страдания минало престана да съществува, престана да съществува и ужасното бъдеще... „Сега ни е добре.“ И толкова.

Бике се настанява като господин на масата, за да отговори. Той грижливо подрежда и проверява листа, мастилото, перото, после усмихнат започва да реди едри букви по малката страница.

— Ще се смееш, ако ти кажа какво пиша на старата — подхвърля той.

Препрочита писмото си, радва му се, усмихва се сам на себе си.

VI НАВИЦИ

Мотаем се из птичия двор.

Голямата бяла като прясно сирене кокошка мъти в една кошница при колибката, чийто затворен обитател шумоли. Черната кокошка обаче се разхожда. С отсечени движения проточва и прибира гъвката си шия, пристъпва с големи превзети крачки; от време на време се вижда профилът, сред който блести като пулче окото ѝ, а кудкудякането ѝ сякаш се произвежда от някаква метална пружина. Тя се разхожда, по черните ѝ лъскави като коси на циганка пера играят разноцветни светлинки и подире ѝ се влачи шлейф от пръснати пиленца.

Тези леки жълти кълбенца, на които инстинктът нашепва, да не се отдалечават, тичат по нейните стъпки с бързи къси скокове и кълват. Но ето че шлейфът се закача: две пиленца стоят неподвижни и замислени, не обръщат внимание на кудкудякащия майчин глас.

— Това е лош знак казва Паради. — Щом някое пиле се замисли, значи, е болно.

Паради опъва крака, после пак ги кръстосва.

До него на скамейката Волпат протяга крака, широко, дълго и спокойно се прозява и отново се зазяпва. От всички момчета най-много той обича да наблюдава птиците, които все не могат да се наядат през краткия си живот.

Заедно ги съзерцаваме. Ето и стария проскубан петел, като протрит от дълга употреба; през настръхналия пух прозират голите му кълки, сякаш са гумени и са тъмни като препечена пържола на скара. Той се приближава до бялата квачка, която мъти, тя му отвърща глава със сухо „не“ и изкудкудяква приглушено като кречетало, ту го дебне с малките си сини очи, прилични на емайлирани циферблати.

— Ех, че кеф! — казва Барк.

— Гледай патетата — отвърща Волпат. — Ще ме скъсат.

Минават върволица патенца — целите са още жълти, приличат на яйца с крачка; големите им глави теглят много бързо напред крехките непохватни телца с тънки като връв вратлета. От своя ъгъл голямото куче също ги следи с дълбоките си черни очи, в които слънцето, покрило го като с шал, очертава красиви червеникави кръгчета.

Отвъд този селски двор, през един процеп в ниската стена се вижда овощната градина, чийто влажен и плътен листак покрива сочната земя, по-нататък — завеса от зеленина, украсена с цветя, едни бели като статуйки, други лъскави като сатен и разноцветни като вратовръзки. Още по-нататък е ливадата, в която сенките на тополите простират тъмнозелени и златистозелени черти. Още по-далеч отвесен квадрат от хмел, а след него квадрат от зелки, налякали на редове върху земята. Из слънчевия въздух, по слънчевата земя жужат пчели, които, както се казва в стиховете, работят с песен и щурци, които напук на басните, пеят без никаква скромност, така че целият простор ехти.

От върха на една топола се стрелка сврака, наполовина черна, наполовина бяла. Тя цяла се превърта; прилича на парче обгорял вестник.

Войниците се изтягат с наслада на една каменна пейка и полузатворили очи, се припичат на слънцето, което в дупката на този широк двор нагрива въздуха като в баня.

— Седемнайсет дена, откак сме тук! А мислехме, че след някой и друг ден ще си вървим!

— Никога не се знае! — казва Паради, клати глава и цъка с език.

През отворената дворна врата виждаме група войници, които се разхождат вирнали носове, жадни за слънце. След тях минава Телюрюр: върви посред улицата, клати пищния си корем, крачи с извитите си като дръжки на кошница крака и обилно, щедро плюе ту надясно, ту наляво.

— Мислехме още, че ще ни бъде тежко тук, както навсякъде, където сме били на почивка. Ама сега е истинска почивка и времето се задържа хубаво и въобще си е добре.

— И няма кой знае какво учение, нито наряди.

— И като си свободен, седиш си тук и си почиваш.

Свит в края на пейката, старецът, когото бяхме зърнали още в деня на пристигането си да търси съкровището, се премества по-близо до нас и вдига пръст.

— Като бях млад, много ме търсеха жените — уверява ни той и клати глава. — Колко госпожици са ми минали през ръцете!

— Аха! — казваме разсеяно ние, защото през старческия брътвеж се вслушваме в шума на тежка, претоварена каруца.

— Сега — продължава старецът — само за пари мисля.

— Ах, да, имането, дето го търсите, нали, дядо!

— То се знае — казва старият селянин.

Усеща заобикалящото го недоверие.

С палец почуква черепа си, после сочи към къщата:

Гледайте я тая гадинка — казва и сочи някакво насекомо, което бяга по стената. — Какво казва? Казва: „Аз съм паякът, дето точи тънки жички.“

И древният старец добавя:

— Никога не бива да съдиш туй, дето го правят хората, защото не знаеш какво може да излезе.

— Така си е — учтиво отвърща Паради.

— Ама че смешно старче — процежда през зъби Менил Андре, рови из джоба си, изважда огледалце и съзерцава разхубавеното от слънчевото време лице.

— Чудак! — доволно мърмори Барк.

— Отивам си — казва старецът; той се тормози и не го сдържа на едно място.

Става и пак тръгва да търси имането.

Влиза в къщата, на която сме опрели гърбове; оставя вратата полуотворена и ние зърваме в стаята, край огромното огнище, едно момиченце, което съсредоточено играе на кукли. Волпат се замисля и казва:

— Права е.

Детските игри са сериозни занимания. Играят само големите хора.

Гледаме как минават кравите, после хората, излезли на разходка, а сега гледаме как минава времето, гледаме всичко.

Гледаме живота на вещите, как в природата се отразява времето, небето, как я оцветяват сезоните. Привързахме се към това кътче,

защото сред непрекъснатите ни скитания тук случайността ни задържа по-дълго, живеем по-спокойно, отколкото другаде, и тази привързаност ни прави чувствителни към всичките му промени. Вече сме месец септември, вчера беше август, утре идва октомври, септември, е най-вълнуващият месец, пръска из хубавите дни смътни предупреждения. Вече разбираме значението на окапалите листа, които се гонят по плоските камъни като ято врабци.

... Да, свикнахме едни с други, този край и ние, свикнахме да бъдем заедно. Толкова пъти са ни пресаждали, но тук ние се хванахме и не мислим истински за заминаване дори когато говорим за това.

— Нали единайста дивизия стоя месец и половина на почивка — казва Блер.

— Ами триста и седемдесет и пети цели девет седмици! — подкрепя го Барк неопровержимо.

— Според мене и ние поне толкова ще седим. Казвам „поне“...

— Ех, да можем тук да изкараме войната.

Барк се е разнежил и почти си вярва.

— Че какво, и тя някои ден ще свърши!

— Че какво!... — повтарят и другите.

— Разбира се, нищо не се знае — подмята Паради.

Той говори тихо, не особено убедително. Все пак срещу такива думи нищо не можеш да кажеш. Другите полека ги повтарят, като стара люлчина песен.

Фарфаде пристигна преди малко. Седна при нас, но малко настрана, върху едно обърнато ведро, опря брадичката на юмруците си.

Той е по-истински щастлив от нас. Знаем; и той го знае: като вдига очи, той последователно обхваща със същия унесен поглед гърба на стареца, тръгнал на лов за своето имане, и нашата група, която говори да не си отиваме оттук! Нашият нежен и чувствителен другар е обкръжен с егоистично сияние, което го прави по-различен от нас, позлатява го и без сам той да иска, го отделя от нас като нашивки, паднали му от небето.

Неговата идилия с Йодокси продължи и тук. Имаме доказателства; дори веднъж той сам ни заговори за нея.

Тя е наблизил и двамата са наистина заедно... Нали и онази вечер я видях, като минаваше покрай стената на свещеническия дом със забрадка, която не успяваше да прикрие блясъка на косите ѝ. Очевидно отиваше на среща. Нали я видях как бързаше, устремена напред, и вече започваше да се усмихва?... Макар между тях може би все още да има само обещания и уверения, тя е негова; той е мъжът, който ще я държи в прегръдките си.

Освен това той ще ни напуска: ще бъде отзован в тила, в бригадният щаб, където имат нужда от някой слабак, способен да си служи с пищеца машина. Това си е официално, черно на бяло. Той е спасен: мрачното бъдеще, за което другите не смеят да мислят, за него е определено и ясно.

Той се е заляпал в един отворен прозорец отсреща, в чийто черен квадрат се вижда някаква най-обикновена стая; вторачил се е като заслепен в тази сенчеста стая. Надява се, живее двойствен живот. Щастлив е, защото близкото щастие, което още не е настъпило, е единственото истинско щастие тук, на земята.

Затова около него се поражда чувство на жалка завист.

— Не се знае! — отново шепне Паради, но също така неуверено както обикновено, когато произнася тези неизмерими думи в тесния кръг на сегашния ни живот.

VII

ЗАМИНАВАНЕ

На другия ден Барк каза:

— Ще ти обясня каква е работата. Едни опра...

Пронизителен писък рязко пресече обяснението му на тази сричка.

Бяхме на перона на някаква гара. През нощта сигнал за тревога ни изтръгна от съня и ни откъсна от селото; пеша вървахме дотук. Почивката свърши; пращаха ни в друг сектор: хвърляха ни другаде. Изчезнахме от Гошен под прикритието на тъмнината, без да видим нещата, хората, без да се сбогуваме дори с поглед, без да отнесем последен образ от тях.

... Един локомотив маневрираше толкова близо, че почти ни докосваше и пицеше с всички сили. Видях как устата на Барк, запушена от крясъците на огромния ни съсед, изрече някаква псувня: видях и другите лица, разкривени от чувството на безсилие, оглушени под каските с каишки. Бяхме караул на тази гара.

— Добре, ще те почакам да се нареवेश! — ядосано изхълца Барк. Говореше на свирката, окичена с дим.

Но ужасната машина продължаваше да пици с все сила и спираше думите в гърлата ни. След като замлъкна и само ехото остана да звънти в ушите ни, нишката на разговора беше окончателно прекъсната и Барк се задоволи да заключи накратко:

— Да.

Тогавя се огледахме.

Бяхме загубени сред нещо като град.

Безкрайни влакови композиции, влакове с четиридесет до шестдесет вагона се редуваха като къщи с тъмни, ниски еднакви фасади, отделени от улички. Пред нас, край къщите на колела — безкрайната улица, главната линия, чиито бели релси се губеха в една или друга посока и изчезваха в далечината. Части от влакове, цели влакове в големи водоравни колони, се задвижваха, разместваха се и

отново се връщаха. От всички страни се чуваше равномерно тракане на колела по блиндираната земя, остри изсвирвания, биене на предупредителния звънец, металически грохот на кубични колоси, когато буферите се съединяваха и те се разклащаха с дрънчене на вериги и тласък, който се предаваше по дългия разчленен скелет на влака... На долния етаж на зданието, което се издигаше в центъра на гарата като кметство, телеграфът и телефонът забързано тракаха под съпровод от гласове. Наоколо върху почерняла от въглища земя се виждаше складове за стоки, ниски магазини, през чиито врати се виждаше мрачна вътрешност, настръхнали семафори, водни кули, железни решетъчни стълбове, чиито жици се очертаваха върху небето като петолиния, тук-там някой диск и високо в облаците, над целия този мрачен плосък град — два парни подедни крана, подобни на църковни кули.

По-далеч, в запустелите места около лабиринтите от перони и сгради, докдето поглед стига, бяха спрели военни коли и камиони, върволица коне.

— Май ще падне работа!...

— Целият армейски корпус ще се товари тая вечер!

— Ей ги, че пристигат.

Облак обвиваше нарастващия грохот от тракането на коли и тропота на конски копита и се приближаваше по булеварда за гарата, който се откриваше отвъд редица сгради.

— И топове са натоварили.

И действително върху открити платформи между две дълги пирамидални купчини сандъци се очертаваха профили на колела и дълги муцуни на оръдия. И туловищата, и дулата, и колелата бяха наплескани като тигрови кожи с жълто, кафяво и зелено.

— Това е маскировка. Има и боядисани коне. На, гледай тоя с широките крака, също като че ли има панталони, нали? Бял е бил и са му сложили боя да не личи.

Този кон стоеше настрана от другите, които сякаш изпитваха недоверие към него; той беше сивкавожълтеникав — очевидно подправен цвят.

— Горкото животно! — рече Тюлак.

— Погледни ги крантите, не само че ги избиват, ами им правят и такива мръсни номера — каза Паради.

— То е за тяхно добро, нали виждаш!

— Така си е и нас за наше добро, нали?

Надвечер пристигнаха войници. От всички страни потекоха към гарата. Кресливи подофицери тичаха край редиците. Задържаха войниците да не минават встрани, а да се движат покрай бариерите или в оградените квадрати, каквито имаше почти навсякъде. Войниците редяха пушките на пирамиди, сваляха раниците и понеже нямаха право да излизат, чакаха скупчени един до друг в полумрака.

Все повече се стъмняваше и идващите групи ставаха все по-многобройни. Едновременно пристигаха и автомобили. Скоро бученето стана непрекъснато — леки коли сред огромен прилив на малки, средни и големи камиони. Те спираха в редици, трупаха се на определени места. Глъчка от гласове и различни шумове се надигаше от този океан от хора и коли, който се блъскаше в подстъпите на гарата и на места дори започваше да прониква в нея.

— Това още нищо не е — рече Кокон, човекът статистика. — Само в щаба на армейския корпус има трийсет автомобили за офицерите. А знаеш ли — продължи той — колко влакове с по петдесет вагона ще трябват, за да се натовари целият корпус, хората и стоката, без камионите, разбира се, те сами ще допълзят до новия сектор. Не се мъчи, сърце мое. Ще трябват деветдесет.

— Хайде бе! А има трийсет и три корпуса!

— Даже трийсет и девет, въшльо!

Вълнението нараства. Гарата се изпълва и препълва. Докъдето погледът успява да различи някаква фигура или сянка на фигура, навсякъде се блъскат и суетят хора, сякаш изпаднали в паника. Цялата низша военна йерархия се е разгърнала, тичат напред-назад, мяркат се като метеори, размахват ръце, върху които блестят нашивки, предават и отменят нареждания, разнасяни от бавни ординарци и колоездачи, които се стрелкат бързо като риби във вода.

Ето че дойде и вечерта. Петната, образувани от униформите на войниците, събрани около наредените на пирамиди пушки, вече не се различават, сливат се със земята, после в тълпата проблясват светлинните на лулите и цигарите. На някои места край групите непрекъснатата ивица от светещи точки поръбва тъмнината като светещите гирлянди по улиците в празник.

От тъмния неспокоен простор се надига глъч като шум от разбиващи се морски вълни; и над това безгранично бучене кълтят заповеди, викове, възклицания, трясък на разтоварване и на разместване, двойно по-силни и по-приглушени удари на механични чукове в мрака, рев на парни котли.

В необятната мрачина, изпълнена с хора и вещи, навсякъде избликват светлини — електрическите фенерчета на офицерите и на началниците на отреди, ацетиленовите фенери на велосипедистите, чиито бели точки и кръгове бледа светлина криволичат и ту тук, ту там разпръсват тъмнината.

Разцъфва ослепителен автомобилен фар и образува светъл купол. Други фарове пробиват и разкъсват сивотата, обгърнала света.

Тогава гарата придобива фантастичен вид. Непонятни фигури изникват и се открояват върху черносиньото небе. Очертават се огромни купчини, като развалини на град. Смътно се долавя началото на някакви грамадни редици, които потъват в нощта. Отгатват се дълбочини, чиито първи очертания изникват от невидима бездна.

Вляво от нас отреди конници и пехота непрекъснато прииждат като плътно наводнение. Чуваме глъчка, която се разстила като мъгла. Виждаме редици, които се очертават във внезапна фосфоресцентна светлина или в червен блясък. Вслушваме се в нестихващи шумове.

Войници от обоза товарят коне по наклонени дъски във фургоните, чиято сива маса и черна паст се мяркат при светлината на въртящия се мъглив пламък на факлите. Чуват се викове, възгласи, бесен тропот, борба, неистово блъскане с копита на непокорно животно по стените на фургона, където са го затворили, ругатни на водача.

Наблизо върху платформи пренасят коли. Цяла тълпа се е струпала около купчина бали с фураж. Пръснато множество, като бясно търчи около огромни денкове.

— Три часа вече стърчим тук — въздиша Паради.

— Ами тия кои са?

В проблясъците светлина виждаме група джуджета, заобиколени от светулки, които се задават и после изчезват, отнасяйки странните си инструменти.

— Това е прожекторният взвод — казва Кокон.

— Нещо си се замислил, друже, какво толкова умуваш?

— Сега-засега в армейския корпус има четири дивизии — отвръща Кокон. — То зависи: понякога са три, друг път — пет. Сега-засега са четири. И всяка от нашите дивизии — продължава човекът цифра, когото отделиението ни има честта да притежава — има по три ПП — пехотни полкове; два БПС батальона пехотни стрелци; един ПОП — полк опълченска пехота, без да се смятат специалните части: артилерия, инженерна, обоз и така нататък, без да се смята също и щабаът на всяка ПД и бригадните служби, подчинени направо на ПД. За един пехотен полк от три батальона трябва четири влака: един за щаба, за картечната рота и за НР (нестроевата рота) и по един за всеки батальон. Цялата войска няма тук да се натовари: натоварването ще стане по линията според мястото, където частите са разположени, и датата на смените им.

— Уморен съм — казва Тюлак. — Разбираш, не ядем достатъчно силна храна. Държим се на крака, защото модата е такава, ама нито сили имаме, нито сърце.

— Осведомих се — продължава Кокон. — Войските, истинските войски, ще започнат да се товарят едва от полунощ нататък. Те още стоят из разни села наоколо до десет километра разстояние оттук. Най-напред ще тръгнат всички служби на армейския корпус, както и НДЧ — невключените в дивизиите части, — любезно обяснява Кокон — тоест, които са прикрепени към АК. Между НДЧ няма да видиш нито балон, нито самолет: те са много големи и ще се придвижат сами с хората си, канцеларията, санитарите. И стрелковият полк спада към НДЧ.

— Няма стрелкови полк — необмислено го прекъсва Барк. — Те са батальон. Нали се казва еди-кой си стрелкови батальон.

В мрака се вижда как Кокон свива рамене, а очите му мятат презрително мълнии.

— Ами ти видял ли си ги бе, патарок? Щом се пишеш толкова хитър, трябва да знаеш, че пехотните стрелци са едно, пък конните стрелци са съвсем друго.

— Хей, мама му стара, аз бях забравил конните.

— Много ти здраве! — казва Кокон. — НЧД към армейския корпус са и армейската артилерия, тоест главната артилерия, тя няма нищо общо с дивизионните артилерии. В нея влизат ТА — тежката артилерия, ОА — окопната артилерия, АП — артилерийският парк,

оръдейните бронирани коли, противовъздушните батареи и кой знае още колко други! Инженерните части, жандармерийският отред, а именно пешите и конните полицаи, здравната служба, ветеринарната служба, ескадронът за военен транспорт, резервен полк за охрана и наряд към ГК — главната квартира, интендантската служба (с Административния конвой, който се пише АВК, за да не се пише АК, като армейски корпус). Освен това добитъкът, ремонтното депо и така нататък: автомобилната служба — можеш да си представиш, какъв кошер, да река, само за него мога да ти говоря цял час — ковчежникът, който ръководи ковчежничеството и пощата, военният съвет, телеграфистите, цялата електротехническа група. Всичко това има директори, коменданти, клонове и подклонове, гъмжи от писари, свързки ординарци и целият този народ ще потегли. Можеш да си представиш какво му е положението на един генерал, командващ армейски корпус.

В този миг ни заобиколиха група войници, които освен багажа си носеха сандъци и пакети, увити в хартия. Сложиха ги на земята и въздъхнаха: „уф“.

— Тези са секретарите на щаба. Те са към Главната квартира, това значи, че са нещо като свита на генерала. Когато се местят, мъкнат сандъците си с архиви, масите си, дневниците си и всичките боклуци, които им трябва, за да пишат. На, виж, това, дето тия двамата носят, дядката и дребният шишко, е пишеща машина, гледай как са я нанизали на пушка. Има три отдела, а освен тях и отдел „Поща“, канцеларията, ТВАК — Типографски взвод на армейския корпус, който дава карти на дивизиите и прави карти и планове по самолетни снимки, данни на наблюдатели и пленници. Офицери от всички служби под командването на един заместник-началник и на един началник — двамата полковници — образуват щаба на АК. Но ГК точно казано, към която се числят ординарци, кашавари, магазинери, работници, електротехници и конници от охраната, се командва от комендант.

В този миг усещаме страшен тласък.

— Хей, внимавай, пази се! — крещи вместо извинение един войник, който с помощта на неколцина други бута една кола към вагоните.

Работата е тежка. Теренът е наклонен и щом хората престанат да тикат и да придържат колелата, колата се изтъргулва назад. Мъжете напрягат сили, скърцат със зъби и я псуват, сякаш е някакво чудовище в мрака.

Барк си търка кръста и подвиква на един от войниците, които просто са побеснели от яд.

— Мислиш, че ще успееш ли, патка с патка?

— Мамка й! — крещи войникът, съсредоточен в работата си. — Я разкарай това паве, ще ми отиде колата!

С рязко движение, той пак ръга Барк и този път започна да го ругае.

— Ами ти бе, какво стърчиш тук, лайно, топор такъв!

— Ти да не си се натаралянкал? — отвърща Барк. — Що съм стърчал тук? И таз добра! Я слушай, въшкар с въшкар, тая искам да ми я запишеш!

— Пази се! — вика нов глас, който води войници, прегънати надве под различни премазващи ги товари.

Няма вече къде да стоим. Навсякъде пречим. Тръгваме напред, пръскаме се, отстъпваме сред блъсканицата.

— Освен това, както ви казах — продължи Кокон безстрастно като учен, — смятайте и дивизиите, всяка от които е организирана горе-долу като армейски корпус...

— Добре де, знаем, стига вече!

— Ама врява вдига тая кранта в обора на колела — установява Паради. — Трябва да е нещо като свежърва.

— Бас държа, че е жребчето на санитарния лекар, дето ветеринарният казваше, че било теле, на път да стане крава.

— Все пак всичко си е добре организирано, дума да не става! — възхищава се Ламюз, тласкан от поток артилериисти, натоварени със сандъци.

— Така си е — съгласява се Мартро, да подкараш целия този панаир, не може да си простак, нито лентяй... Дявол да го вземе, че внимавай къде стъпваш с проклетите си крачища бе, тумбако, черно говедо такова!

— Ама пренасяне, а! Аз като се пренасях с домочадието в Маркуси, по-малко гюрултия вдигнах. Вярно, че аз не му придириям толкова.

Всички мълкват и в тишината пак се чува гласът на Кокон:

— А за да видиш как минава цялата френска армия, която държи фронта, не говоря за онези, дето са в тила, те са двойно повече народ, и за служби като лазаретите, дето струват девет милиона и евакуират по седем хиляди болни на ден, за да я видиш, казвам, натоварените във влакове с по шейсет вагона, които непрекъснато се следят на разстояние четвърт час, ти трябва четиридесет дена и четиридесет ноци.

— Брей! — възкликват момчетата.

Но това е прекалено много за тяхното въображение; те губят интерес, толкова големи числа ги отблъскват. Прозяват се и със сълзящи очи следят сред препускането, виковете, дима, рева, светлинките и светкавиците далеч на червеникавия хоризонт ужасното туловище на блиндирания влак, който минава.

VIII ОТПУСКАТА

Йодор седна за малко край кладенеца, преди да поеме през нивята по пътя, който води за окопите. Уловил с две ръце едното си коляно, той вдигна бледата си муцунка с две плоски четчици над крайчетата на устните вместо мустаци под носа, започна да си подсвирква, а после се прозина до сълзи пред лицето на зората.

От обоза, спрян край близката гора, същински цигански табор, с върволица коли и коне, един войник се насочи към крайпътния кладенец с две брезентови ведра, които при всяка крачка подскачаха в ръцете му. Той спря пред пехотинеца, който беше без оръжие, с издута торба и сънен.

— Отпускар ли си?

— Да — отвърна Йодор, — връщам се от отпуска.

— Тогава, батинка, не си за жалене, щом шест дена си се развявал — рече обозният войник и се отдалечи.

По пътя се зададоха четирима души. Вървяха бързо с тежки стъпки. От калта обувките им изглеждаха огромни, същински карикатури на обувки. Зървайки профила на Йодор, спряха като един човек.

— Ей го Йодор! Хей, Йодор! Ей, тоя стар дявол, значи, се върна, а? — развикаха се те и се спуснаха към него, протягайки му такива големи ръце, че сякаш бяха в ръкавици от червеникава вълна.

— Здравейте, деца — рече Йодор.

— Добре ли изкара? Има да разправяш, синко, а? Има да разправяш!

— Да — отвърна Йодор. — Не беше лошо.

— Връщаме се от наряд за вино; наляхме се до козирката. Заедно ще вървим, нали?

Те слязоха един след друг по крайпътния насип, уловиха се подръка и после поеха през полето, покрито със ситен сив чакъл, по който стъпките им шумяха, като че месеха тесто в нощви.

— Е, значи, видя се с жена си, малката Мариет, нали само за това живееше, щом отвореше уста, и все Мариет, та Мариет!

Бледото лице на Йодор се сви.

— То се знае, че я видях, жената де, ама само веднъж. Нямах накъде по-мръсно да излезе. Нямах късмет, това си е.

— Как така?

— Как ли! Нали знаеш, че живеем във Вилер л'Абе, селце с четири къщи, край пътя, ни повече, ни по-малко. Едната е нашата лавка, дето тя я държи или се мъчи да я държи, откак селото ни не е под обстрел. Та взела тя, че поискала открит лист за Мон-Сент-Елоа, където са моите старци, щото знаеше, че аз там ще ида в отпуска. Нали разбираш номера? И понеже си е умна женичка, поискала открит лист много преди деня, когато смятахме, че ще ми дадат отпуска. Нищо, ама аз, като тръгнах, тя още не си беше получила открития лист. Аз пък тръгнах, нали знаеш, в ротата не бива да се изпуска редът. Така че стоях със старите и чаках. Не че не ги обичам, ама ме беше яд. Те се радваха, че съм с тях, ама им беше криво, дето на мене ми беше криво. Какво да правиш? На края, на шестия ден, вече отпуската ми изтичаше, на другия ден щях да се връщам, пристига едно момче с колело, синът на Флоранс, и ми носи писмо от Мариет, още нямала открит лист...

— Ех, дявол да го вземе! — извикаха всички.

— ... само едно нещо ми оставаше да направя — продължи Йодор. — Да накарам кмета на Мон-Сент-Елоа да иска разрешение от военните власти да отскоча до Вилие, та да я видя.

— Това още първия ден е трябвало да направиш, а не на шестия!

— То се знае, ама ме беше страх да не се разминем с нея и да я изпусна, щото още от пристигането си взех да я чакам на вратата. Направих, каквото тя ми беше казала.

— Е, видяхте ли се в края на краищата?

— Само за един ден, речи го, за една нощ — отвърна Йодор.

— И това не е малко! — многозначително извика Ламюз.

— Е, да! — обади се Паради. — За една нощ дявол като тебе маса нещо свършва и дори подготвя!

— То се знае, я го виж какъв е уморен! Попрекалил е тоя нехранимайко! Мърша с мърша!

Йодорр само клатеше бледото си сериозно лице под пороя от мръсни шеги.

— Запушете за малко плювалниците си, момчета.

— Хайде, разказвай, малкия!

— То не е за разправяне — рече Йодор.

— Казваше, че ти било тежко със старите, нали?

— Ами тежко ми беше. Те се опитваха да ми заменят Мариет с хей такива парчета свинско пушено, от нашето, със сливова, дрехите ми кърпеха, грижеха се... Даже забелязах, че не се джафкаха както обикновено. Ама, нали разбираш, не е същото. И все вратата гледах дали няма да помръдне и да стане на жена. Така че отидох при кмета и потеглих вчера, към два часа следобед — четиринайсет часа, искам да кажа, вече толкова броях часовете от миналия ден! Оставаше ми само една нощ отпускане! Привечер, като приближавам, разпознавам местността през вратата на теснолинейката, която още се движи тук-там по отделни малки сектори, ама не съвсем. Ту изведнъж ми се стори съвсем позната, ту се стопи. Като че почне да ми говори, после млъква. Накрая слязохме и отгоре на всичко трябваше да вървим пеша до последната гара. Никога, братче, никога не ми се е случвало такова време: шест дена валя, шест дена небето така ми и премива земята, че чак я разми. Беше станала мека, мърда такава, пълзи към дупките и прави други дупки.

— И тук беше така. Едва тази нощ престана да плющи.

— Такъв си ми е късметът. Та навсякъде поточетата бяха придошли и нови потекоха, а синорите на нивите като размацани черти на хартия. По хълмовете водата просто се стичаше направо от горе до долу. И вятърът в тъмното изведнъж носи дъждовен облак, препуска, бие в краката, в лицето, във врата. Здраве да е. Стигаме пеша до гарата. Нищо вече не може да ме уплаши, да ме накара да се върна!

Но ето ти, събираме се няколко души, и други отпускарни, те не бяха за Вилйе, ама трябваше да минат през там и после да продължат. Така че стана цяла компания... Петима стари другари, дето не се познавахме. Гледам, нищо не мога да различа. Там е било още побомбардирано, отколкото тук, пък и вода, тъмно.

Казвам ви, нашето село има само четири къщи. Ама са далеч една от друга. Стигаме височината. Не ми беше много ясно къде сме,

нито пък на другарите; те имаха представа за местността, защото бяха от околността; а дъжд се лее като из ведро.

То се знае, бързае. По едно време се заточваме. Минаваме край чифлика на Альо — същински каменен призрак! — там е първата къща. Парчета стени, като раздърпани колони, се подават от водата, все едно, че къщата е потънала. Другата къща, малко по-далеч, и тя удавена.

Нашата е третата. Тя е край пътя, най-горе на стръмното. Катерим се, тъмно, дъждът бие срещу нас, ръси като картеница, заслепява ни — просто мокър студ ни влиза в очите.

Ето я и къщата. Тичам като откачен, като негър на щурм. Мариет! Виждам я през дъжда, през тъмнината на прага на вратата с ръце към небето — дъждът плющи и я тласка навътре и тя се огъва и се държи за вратата, също като света Дева в ниша. Търча в галоп, ама пак се сетих да махна с ръка на другарите да вървят след мене. Бухнахме се в къщи. Мариет тихичко се смее, очите ѝ насълзени, защото ме вижда, чака да останем сами, че заедно да се смеем и да плачем. Казвам на момчетата да си починат, да седнат кой където намери столове, на масата.

— Къде отиват господата? — пита Мариет.

— Отиваме във Вовел.

— Исусе Христе! — вика тя. — Как ще стигнете дотам?! Няма да можете да вървите два километра в тъмното по тия разбити пътища, пък и навсякъде реки текат. Хич не се опитвайте.

— Нищо, тогава утре ще идем. Само ще потърсим къде да прекараме нощта.

— Идвам с вас — викам, — до чифлика на Обесения. Там място колкото щеш. Ще му откъртите един и щом се зазори, на път. Става, нали? Хайде да бягаме.

Тая къща е последната във Вилие, тя е на самия склон най-отгоре: сигурно не е пълна с вода и кал.

Пак излизаме и какъв бяг му удряме само! Мокри бяхме, че чак не се траеше, водата влизаше в чорапите през подметките, през дрехите, колената ни просто подгизнаха. Преди да стигнем до Обесения, срещаме една сянка с дълга черна дреха, с фенер. Вдига тя фенера, гледаме: златни нашивки на ръкава, нагрозено лице.

— Вие какво правите тук бе? — вика сянката, изправя се малко и си слага ръката на кръста, а дъждът трополи като град по качулката.

— Тези са отпускари от Вовел. Не могат да стигнат до тях си тая вечер. Искат да преспят в чифлика на Обесения.

— Какви ги разправяте? Тук ли да преспят? Вие е всичкия ли сте си? Тук е полицейски участък. Аз съм дежурен подофицер. В сградата има швабски пленници. И ще ви кажа, да се изпарявате веднага, че да си нямате неприятности. Лека ноц.

Обръщаме се кръгом и тръгваме надолу, препъваме се като пияни, плъзгаме се, задъхваме се, газим водата и се пръскаме. Един от другарите ми крещи през дъжда и вятъра:

— Ще те изпратим до вкъщи, щом няма къде да отидем, време много.

— Ами къде ще спите?

— Все ще намерим, не бери грижа, все ще изкараме някой и друг час така.

— Ще намерите, къде ще намерите, то не е речено, че ще намерите, — викам им аз. — Я влезте за малко.

— Щом е за малко, не се отказваме.

И пак пристигаме при Мариет петимата един след друг като мокри кокошки.

Натъпкваме се в нашата стаичка, друга няма в къщата, не е дворец.

— Слушайте, госпожа, тук няма ли зимник? — пита един войник.

— Има, ама е пълен с вода — отвърща Мариет, — даже последното стъпало на стълбата не се вижда, пък те са само две.

— Ей, дявол да го вземе — вика човекът, — щото виждам, че таван няма.

След малко той става.

— Лека ноц, братче — вика. — Ние тръгваме.

— Какво, другари, къде ще тръгвате в такова време?

— Ами какво — казва човекът, — няма да ти пречим да се видиш с жена си, я!

— Ами как, братче?

— Никакво „как“. Сега е девет вечерта, а ти трябва да потеглиш, преди да съмне. Хайде, лека ноц. Тръгвайте да вървим.

— То се знае! — викат момчетата. — Лека нощ на всички.

И отиват към вратата, отварят я. Мариет и аз се спогледахме. Не мръднахме. После пак се спогледахме и се спуснахме след тях. Аз дърпам един за пеша на шинела, тя друг за колана, от тях просто вода тече.

— Дума да не става. Няма да ви пуснем да си вървите. Тая няма да я бъде.

— Ами...

— Никакво „ами“ — отговарям аз, пък тя затваря вратата.

— Е, и какво стана? — пита Ламюз.

— Ами нищо — отвърща Йодор. — Цяла нощ си кротувахме. Седяхме, прозявахме се, сякаш бдим край мъртвец. Отначало поприказвахме. От време на време някой казваше:

— Още ли вали?

И отиваше да погледне. После казваше:

— Вали.

Пък то се и чуваше.

Един едър такъв, с мустаци, същински българин, като луд се мъчеше да не заспи. Понякога този или онзи задреме, ама все някой отвори очи от учтивост и се прозине или стане за малко, за да се настани по-удобно.

Мариет и аз не заспахме. Гледахме се, ама и другите поглеждахме и те ни поглеждаха. Това беше.

Съзори се, прозорецът побеля. Станах и отидох да видя какво е времето. Дъждът почти не беше намалял. В стаята кафявите фигури се раздвижиха, запъшкаха. Очите на Мариет се бяха зачервили, дето толкова ме беше гледала цяла нощ. Между мене и нея седеше един войник, тракаше със зъби и си тъпчеше лулата.

На прозореца се почука. Поотворих го. Подаде се един с каска, от него тече вода — оня ми ти вятър като хала нахлу през прозореца, сякаш той го бе домъкнал — и пита:

— В тая лавка може ли човек да получи едно кафе?

— Ей сега, господине, ей сега! — вика Мариет.

И стана от стола си, поизтръпнала. Не говори, оглежда се в парчето огледало, поопипва косите си и казва просто женичката:

— Ще направя кафе за всички.

Като изпихме кафето, вече трябваше да се тръгва. Пък и клиенти едно след друго взеха да се обаждат, да надничат.

— Хей, майчице! — викаха те и надзъртаха през откренатия прозорец. — Ще има ли кафенце? Три да бъдат! Четири!

— И още две! — обажда се друг глас.

Момчетата отиват при Мариет да си вземат сбогом. Ясно им е, че тая нощ са били излишни, ама не знаят дали да отворят дума за това или да си мълчат.

Едрият „българин“ вика:

— Додеяхме ви, нали, малка госпожо?

Казва го другарят тъй, от учтивост.

Мариет му благодари и му подаде ръка.

— Няма нищо, господине, приятна отпусका!

А аз, като я прегърнах, че като я целунах, колкото можах по-дълго, цяла половин минута... Не бях доволен, то се знае, ама пък бях доволен, щото Мариет не се съгласи да остави другарите на дъжда като кучета. Пък усетих, че и тя е доволна, дето аз не съм ги оставил.

— Ама чакайте, то така не може — вика единият от отпускарите, вдига пеша на шинела си и бърка в джоба на панталона. — Така не може. Колко ви дължим за кафето?

— Нищо. Тази нощ преспяхте у дома, вие сте мои гости.

— Е, така не може, госпожа!...

И като взеха да се препират, да си кимат едни на други! Братче, каквото искаш казвай, бедняци сме, ама свестни хора, просто да ти е драго.

— Е, хайде, да се бяхме сбогували вече, а? — викат и излизат един след друг. Аз ставам последен.

И точно тогава пак някой взе да чука на прозореца: за кафе пита. Мариет се навежда през отворената врата и му вика:

— За минутка, моля!

После ми бута в ръцете един вързоп.

— Бях купила пушен свински бут — вика. — За вечеря го бях приготвила, за нас, двамата, и литър бутилково вино. Ама като видях, че сте петима, не ми се щеше да го деля, пък и сега не ми се щеше. Ето пушеното, хляба и виното. Давам ти ги сам да си ги изядеш, мили ми. На тях и тъй доста им дадохме!

Така каза.

— Горката Мариет! — въздиша Йодор. — От петнайсет месеца не бях я виждал. Кой знае кога пак ще я видя! И дали ще я видя? Хубаво се е сетила! Напъха всичко в торбата ми.

Той поотваря тъмната си платнена торба.

— На, ето ги! Тук е пушеното, там е хлябът, а ето и виното. Знаете ли какво ще направим, както сме се събрали? Ще вземем да си го разделим, а, братчета?

IX ВЕЛИКИЯТ ГНЯВ

Когато се завърна от отпуска по болест, след два месеца отсъствие, всички го наобиколиха. Но той се държеше затворено, мълчеше, все гледаше да се свре в някой ъгъл.

— Е, какво, Волпат? Нищо ли няма да ни кажеш? Това ли ти е разправянето?

— Кажи какво видя в лазарета, ами през отпуската в къщи, старо магаре такова! Толкова време мина, откакто те изпратихме с разните ти превръзки и мутра в рамка. Нещо из канцелариите си се мотал. Ами че говори де, дявол да те вземе!

— Нищо повече няма да кажа за моя гаден живот — отсеке най-сетне Волпат.

— Какви ги разправяш? Какво разправя?

— До гуша ми дойде, това е! До гуша ми дойдоха и хората, плюя на всичко и на всички.

— Какво ти направиха?

— Мръсници! — рече Волпат.

Той стоеше пред нас както преди, с отново прилепнали уши, с татарските си скули и гледаше заинатено сред любопитния кръг от войници, които го бяха обсадили. Усещаше се, че нещо кипи в душата му, че е наострен, разярен, подтиснат, но се бе затворил в злобно мълчание и упорито отказваше да говори.

Най-сетне отделни думи започнаха да преливат. Той се обърна по посока на тила и сви юмрук срещу безкрайния простор.

— А колко ги има — процеди той през потъмнелите си зъби, — колко ги има.

Сякаш във въображението заплашваше, отблъскваше тълпа настъпващи призраци.

Малко по-късно го разпитахме отново. Знаехме, че няма да съдържа раздражението си и че при пръв удобен случай това упорито мълчание ще избухне.

Намирахме се в един дълбок ход към задните линии, където, след като цяла сутрин копахме, се бяхме събрали да обядваме. Валеше пороен дъжд; бяхме смазани, удавени, водата ни блъскаше и ядяхме прави, наредени един до друг, без подслон, под открито небе, което сякаш се беше раздрало. Трябваше да правим акробатични номера, за да опазим месото и хляба от потоците, които се стичаха от всички краища на простора, и ядяхме, като криехме, доколкото беше възможно, ръцете и лицата си под качулките. Водата барабанеше като град, подскачаше, течеше на ручей по меките ни платнени или сукнени брони и ту внезапно, ту крадешком се изливаше върху нас или върху храната ни. Краката все повече затъваха, вкопаваха се в потока, който течеше в дъното на глинестия трап.

Някои се хилеха под наквасените мустаци, други се мръщеа, че са принудени да ядат хляб като напоена гъба и измито месо, а капките ги обсаждаха от вси страни и шибаха кожата и през най-малката пролука на дебелия кална броня.

Барк, както притискаше канчето до сърцето си, извика на Волпат:
— Мръсници, казваш, си видял там, откъдето се връщаш, а?

— Какви например? — изкрещя Блер; вятърът пое и разпръсна думите му. — Какви толкоз мръсници си видял?

— Има ги... — започна Волпат — и по-лошото е, че... Много са, да им се не знае! Има.

Опитваше се да каже какво има. Но успяваше само да повтаря: „Има ги... много...“ Беше подтиснат, дишаше тежко. Погълна един залък намокрен хляб, а заедно с него и рой безредни и тежки спомени.

— За кръшкачите ли искаш да кажеш?

— Че за кого бе?

Той изсипа вън от хода колкото говеждо му бе останало и този вик, тази въздишка бясно се изтръгна от устата му като от клапа.

— Ти не се коси за кръшкачите, дърто диване — съветва го Барк насмешливо, но не без горчивина. — Каква ти е ползата?

Свит, скрит под мушамената си качулка, лъсната от водата, като под тънък несигурен покрив, Волпат подложи празното си канче под дъжда, за да го изплакне, и измърмори:

— Не съм чак толкоз шантав, зная, че без такива, дето се крият в тила, не може. Че и от безделници с бели ръце има нужда, разбирам...

Ама много са, повече, отколкото се полага, и все същите, и не са подбрани справедливо. Това е!

Облекчен, след като изрече тези думи, сякаш те внасяха известна светлина сред мрачното гневно объркване, с което се върна при нас, Волпат заговори откъслечно под поройния дъжд:

— Още в първото село, дето ме пратиха с малка бързина, се нагледах на мръсотии, мръсотии, ти казвам, и взеха да ми правят лошо впечатление. Не знам какви си служби и подслужби, дирекции, центрове, канцеларии, групи. Като влезеш вътре, колкото типове срещнеш, толкова и различни служби виждаш, които по име не си приличат. Чак да се шашнеш. Да ви кажа право, оня, дето е измислил имената на всички тия служби, ще да е имал здрава глава! Е, как да не ми се доповръща? Назяпах се здравата и сега, без да ща, каквото и да правя, наполовина го правя, с другата половина все за това мисля!

Ей, братчета — предъвкваше все същото нашият другар, — какви типове! Само се шляят насам-натам, пък едни преструвки! Излъскани, с офицерски шапки и шинели, по половинки, чак неприлично! И ядат все най-отбраното, прище ли им се, наливат се с ракия, мият се, ако щат, и по пет пъти на ден, ходят на черква, все си пушат, а вечер се изтягат на пух и си четат вестници. И тия някой ден ще се тупнат: „Аа бях на война.“

Едно нещо очевидно най-вече беше поразило Волпат, защото все се повтаряше сред смътното му, разгорещено описание:

— И всички тия уж войници нито лъжици носят, нита канче, нито ядат на крак. Трябват им удобства. По им харесва да намерят някоя женска в селото, да ядат на маса, наредена нарочно за тях, важните му господа. А хазяйката им прибира съдовете в бюфета си и кутиите с консерви, и всичко там за гуляите им. И въобще в тоя проклет тил все едно, че си живеят в мир и охолство.

Съседът на Волпат поклати глава под изливащите се от небето порои и рече:

— Толкова по-добре за тях.

— Аз не съм шантав... — пак взе да повтаря Волпат.

— Може и да не си, ама не си последователен.

Волпат се почувствува обиден от тази дума; той подскочи гневно, вдигна глава и дъждът, който сякаш го дебнеше, плисна право в лицето му.

— Я го слушайте! Не съм бил последователен! Гад!

— Точно така, господине — продължи съседът му, — аз пък ти казвам, че ругаеш, ама нямаш нищо против да си на тяхно място, на мястото на лежачите де!

— То се знае, ама какво от това, дивак такъв? Преди всичко ние вече сме били на опасното място и сега е наш ред. Нали ти казвам, не може така все едни и същи, пък освен това има и млади, яки като бикове, да ги видиш само, същински борци, освен това много са. Нали виждаш, все това повтарям, че са много, защото си е така.

— Много! Ти откъде знаеш, че са много бе, простако? Ти знаеш ли какви са тия служби?

— Не зная какви са — отвърна Волпат, — ама пак казвам...

— Ти какво си мислиш, то лесна работа ли е да ръководиш цялата тази войска?

— Плюя на тях, ама...

— А ти да не искаш тебе да сложат на тяхно място? — измърмори невидимият съсед, сгушен под качулката, върху която се изливаха небесните водопади, обзет от пълно безразличие или от безмилостното желание да ядоса Волпат.

— Аз не умея да се оправям — просто каза Волпат.

— Гледай си работата. Други умеят и заради теб — намеси се Барк с пронизителния си глас. — Познавах един...

— Аз колко такива ги видях — отчаяно изкреця Волпат сред бурята. — На, да ти кажа например, недалеч от фронта, не знам де си, дето е болницата за евакуираните от фронта, и има някакво интендантско отделение, там срещнах една такава змиорка.

Вятърът връхлетя върху нас и донесе колебливия въпрос:

— Това пък какво е?

В този миг настъпи затишие и Волпат можа как да е да продължи:

— Взе да ме развежда из складовете като из панаир, нали и сам той беше нещо като панаирна рядкост. Водеше ме из коридори, зали, по разни къщи и допълнителни бараки; пооткрехне врата с надпис или само ми я покаже и рече: „Виж, това и това или пък онова виж.“ С него пообиколих; ама той не се върна като мене в окопите, гледай си работата. Пък и не идеше от фронта, не се безпокой. Тая змиорка, като я видях първия път, кротичко си вървеше из двора. „Това е текуща

работа“ — вика. Поразговорихме се. На другия ден се беше настанил като ординарец, за да изкръшка да не заmine на фронта, щото било негов ред да заmine още от началото на войната.

На прага на вратата, дето цяла нощ си беше хъркал в легло, лъскаше обувката на началството: лъскави, жълти патъци. Мажеше ги с вакса, позлатяваше ги, братче. Поспях да го погледам. Тогава момъкът ми разказа историята си. Не помня, братче, дума по дума всичките му дрънканици, както не помня и цялата история на Франция и датите, дето ги пеехме наизуст в училище. Ама никога, братче, никога не са го пращали на фронта, макар да беше от трети набор, и ако щеш, вярвай, здравеняк. Опасността, умората, трудността на войната не били за него, за другите — може. Знаел той, че само да стъпи на огневата линия, и няма мърдане, затова се запънал с два крака да си стои все на същото място. Как ли не се опитвали да го примамят, ама празна работа, изплъзвал се от лапите на всички капитани, на всички полковници, на всички майори и въпреки че те ужасно му имали зъб, пак нищо не му направили. Той сам ми разказа. Как успявал ли? Просто, като го дърпали, той падал, както си седял. Правел се на глупак. Правел се на тъпак. Висял като бохча с мръсни дрехи. Чудели се как да се справят с него и накрая го зарязали, на всички им се повдигало от него. Това е. Според случая си променял и тактиката, разбираш ли? Веднъж крак го заболи, с това много си служел. Оправял се, вътрешен бил, знаел всички номера. Въобще момък, дето му е ясно разписанието на влаковете. Промъкне се в група по склад, където има сметка, и там си стои кротичко, прави се, че уж много работи, та другарите да имат нужда от него. Ставал в три през нощта да вари кафе, ходел да носи вода, докато другите плюскат; с една дума, където се е проврял, гледа да бъде от групата, клетникът, мърша с мърша! Мъчи се, за да не се мъчи. Прилича ми на човек, който би могъл да спечели честно сто бона за труда и мъките, дето се е трепал да изкара банкнота от петдесет. Ама това си е — ще спаси кожата тоя. На фронта масата щеше да го повлече, ама, той не е толкова глупав, че да ходи на фронта. Подиграва се с ония, дето опъват на таз земя, и още повече ще им се подиграва, когато бъдат под земята. Когато всички престанат да се бият, той ще се прибере у дома. Ще разправя на познати и приятели „Ето ме здрав и читав“ и другарите му ще бъдат доволни, защото е

добър момък, любезен, макар да е мръсник, и колкото да е глупаво, ама си е така: хората обичат такива червеи.

И да не мислиш, че като този са един и двама: във всеки склад има цяло котило, спотайват се, пълпят, не знаеш как са се наврели ама казват „От тук не мърдам!“ и не мърдам, и никой не успява да ги избута до фронта.

— Всичко това, дето го разправяш, не е ново — каза Барк. — Знаем ги, знаем ги!

— Пък канцелариите! — добави Волпат, увлечен в разказа за пътешествието си. — Цели къщи, цели улици, цели квартали. Аз видях само едно късче от тила, една точица, и ми се доповръща. Не, не можех да си представя, че по време на война ще има такива хора, дето си седят на столове...

Една ръка се протегна от редицата, сякаш да опипа простора.

— Вече не вали...

— Е тогава ще тръгваме, ще видиш.

И наистина се чу:

— Тръгни!

Пороят бе престанал. Поехме по дългата тясна вада в дъното на окопа, върху която само преди миг подскачаха дъждовните капки.

Волпат продължи да бърби, докато шляпахме безразборно из калта.

Слушах го и гледах как се клатушкат раменете на един жалък, прогизнал шинел пред мене.

Сега Волпат се гневеше на жандармерията:

— Колкото по се отдалечаваш от фронта, толкова повече ги срещаш.

— Тяхното бойно поле е друго — рече Тюлак, който отдавна им имаше зъб. — Само да ги видиш братлетата как се разгръщат по селата! Първо на първо ще си намерят най-доброто място за спане и за ядене. А като уредят плюскането, започват да търсят тайните кръчми. Застанат и дебнат с крайчеца на окоото вратите на къщите, да видят дали отнякъде случайно не се измъкват войници, понаправили главата, дето се оглеждат наляво и надясно и си облизват мустака.

— Е, има и добри джандари. Познавам един от моя край, Кот д'Ор, откъдето съм родом...

— Мълчи! — рязкото пресече Тюлак. — Всички са от един дол дренки; вземи единия, че удари другия.

— Да, на тях им е добре — каза Волпат. — Ама да не мислиш, че са доволни? Къде ти..., само псуват.

После се поправи:

— Срегнах един, много ругаеше. Здравата го мъчела теорията: „Няма смисъл да учиш теория, вика, тя постоянно се мени. Ей например правилата за жандармерията: учиш кое е главното, после пък не било то. Кога най-сетне ще свърши тая война?“, вика.

— Те правят, каквото им заповядат — неуверено се намеси Йодор.

— То се знае. Те не са криви. Ама все пак нали са уж войници по професия и пенсия им дават, и медали, пък ние сме си прости цивилни; та, викам, малко е чудно, че те така я карат тази война.

— Сещам се и за един горски, дето също го видях — рече Волпат, — как само ругаеше нарядите. „Просто отвратително е, викаше тоя човек, на какво ни обърнаха. Ние сме подофицери с най-малко четири години служба. Вярно, че ни дават по-високо възнаграждение. Ама какво от това? Ние сме на държавна служба, пък ни унижават. В щабовете ни карат да чистим и да събираме боклука. Цивилните, като гледат как се носят с нас, ни презират. А речи само да си отвориш устата, да се оплачеш, едва ли не те заплашват, че ще те пратят в окопите като обикновените пехотинци! Какво става с нашия авторитет! Като се върнем в общините като горски, след войната де, ако въобще се върнем, хората от общините и горите ще рекат: «Аха, вие ли бяхте, дето чистехте улиците на еди-кое си село?...» И за да си възвърнем, вика, авторитета, дето го излагат от човешка несправедливост и неблагодарност, знам, че ще трябва да глобяваме, да глобяваме и глобяваме като луди, дори богатите, дори властимающите.“ Тъй разправяше.

— Аз — рече Ламюз — знам един, дето беше справедлив: „Полицаят обикновено е въздържан, викаше той. Ама навсякъде има мръсници, нали така? Полицаят положително плаши хората, това си е факт, вика, и признавам, някои прекаляват, ама те са изметът на жандармерията, вика, карат да ги черпят по някоя и друга чашка. Ако бях началство или старши, такива, вика, щях да ги свия, без да ми мръдне окото, вика, защото общественото мнение, вика, срещу всички

полицаи се настройва заради използвачеството на един само полицай, дето злоупотребява с глобите.“

— За мене — додаде Паради — един от най-лошите дни в живота ми беше веднъж, като поздравих един полицай, щото го помислих за подпоручик заради белите нашивки. За щастие (това го казвам не за утешение, ами защото може и така да беше), за щастие, той май не ме видя.

Мълчание.

— Е, то си е така — измърмориха останалите. — Ами какво да се прави. Човек не бива да се ядосва.

Малко по-късно, когато седяхме до една стена, опрели гръб на камъните, с крака в калта, Волпат продължи да ни разправя:

— Влизам в една зала, канцелария на склада ли, нещо счетоводство ли, кой го знае! Пълно с маси. И с народ, като на пазар. Приказват, та пушек се вдига. Навсякъде край стените и по средата седят типове пред тезгяха си като продавачи на стара хартия. Бях написал молба да ме върнат в нашия полк, а те ми бяха казали: „Сам се заеми с тая работа и я оправи.“ Подавам на някакъв подофицер, такъв един, само се кипри, свеж като китка, със златни очила, очила с шнур. Млад, ама понеже след войниклъка се писал доброволец, имал право да не отива на фронта. Викам му: „Господин подофицер!“ А той не ме слуша, нещо ругае един писар: „Жалко, момко, вика, двадесет пъти съм ви казвал, че трябва да се адресира един екземпляр за изпълнение до началник ескадрона, жандармерийския началник към АК, и един за сведение, без подпис, но с указание, до жандармерийския началник по охраната в Амиен, както и до областните центрове, чийто списък имате — разбира се, в запечатан плик, до генерала, комендант на областта. Това е съвсем просто“, вика.

Аз отстъпих три крачки, чакам да свърши кавгата. След пет минути се приближих до подофицера. Той вика: „Момко, нямам време да се занимавам с вас, други работи са ми сега на главата.“ И вярно, беше просто вън от себе си; седи това мекотело пред пишещата машина и се поти, щото забравил, както разправяше, да натисне лоста за главните букви и затова, вместо да подпечата заглавието на

страницата, нанизал цял ред осморки. Затова нищо не чуваше и ругаеше американците, щото машината му била американска марка.

После пък взе да псува друг някакъв тъпанар, защото в разпределителната ведомост за картите, както казваше, не били сложени Продоволствената служба, Отделът за извозване на добитъка и Административният конвой на 328 ПД.

Някакъв глупак до него се мъчеше да вади повече окръжни, отколкото можеше, и се потеше до кръв, ама излизаха все едни такива бледи листове като призраци. Някои си приказваха. „Къде са парижките кламери?“ — питаше един предвзет. Освен това те не наричат нещата с истинските им имена: „Кажете, моля ви, какви елементи са разквартирувани в «Х»...“ „Елементи! Ама дума!“ — рече Волпат.

В края на голямата маса, дето седяха тия чешити, до които се бях приближил и дето на главното място седеше подофицерът зад купчина книжа и беснееше и разпореждаше (по-добре да беше подредил), един човек нищо не правеше, само чукаше с лапата си по попивателната: братчето било натоварено със службата за отпуските и понеже голямата атака беше започнала и отпуските бяха отменени, нямаше работа и викаше: „Това се казва късмет!“

И туй, дето ви го разправам, е само за една маса в една служба, в един отдел. А видях и други, още много други, все повече и повече. Вече не мога да ги изброя, казвам ти, да се шашнеш.

— А имаха ли нашивки за заслуги?

— Там не много, ама в другите служби на втора линия всичките имат: цели колекции, просто развъдници за нашивки.

— Най-хубавата колекция от нашивки за заслуги, дето съм видял — рече Тюлак, — беше един автомобилист, облечен в такова лъскаво сукно, че ще речеш сатен, нови нашивки и кожени ремъци като на английски офицер, макар да беше най-обикновен редник. Подпрял с пръст бузата си, опрял лакът на една чудо кола, украсена със стъкла: той й беше прислугата. Да умреш от смях. Извил крак тоя мръсник, същинско конте!

— Точно както рисуват войниците в женските вестници, ония луксозни гадни вестничета, нали ги знаеш?

Всеки има по някой спомен, по някоя стара песничка върху толкова предъвкваната тема за момчетата с „вуйчо владика“ и тези

спомени започват да преливат, така че всички заговорват едновременно. Стоим в подножието на печалната стена, струпани като вързопи, и вдигаме врява сред утъпканата, сива, кална, опустошена от дъжда земя, проснала се пред нас.

— Дрехите му поръчани на специален шивач, не от склада на магазинера.

— Свързка в Службата за пътищата, сетне в Продоволствието, сетне велосипедист по снабдяването на XI група.

— Сутрин носи по един плик в интендантството, в артилерийския команден пункт и в понтонната рота, пък вечер в дивизионната артилерия и в окопната артилерия, това му е цялата работа. „Като се връщах в отпуска, викаше ординарецът, жените ни приветствуваха на всички бариери на ЖП прелезите“ — пък аз му викам: „Те са ви взели за войници.“ — „Ах, викам му аз, та вие, значи, сте мобилизирани, викам.“ — „Точно така, вика той, понеже ходих в Америка да държа сказки, командирован бях от министъра. Това не е ли мобилизиране? Освен това, драги, вика, аз не си плащам наема, значи, съм мобилизиран.“

— Аз пък...

— С една дума — извика Волпат и прекрати бръмченето с авторитета си на пътешественик, завърнал се „оттам“, — най-накрая видях цялото котило, събрано на един гуляй. Два дена бях нещо като помощник-кашавар на една от интендантските части към корпуса, защото не можеха да ме оставят нищо да не правя, докато чаках отговора, който се бавеше, защото към молбата ми бяха прибавили ново искане и справки, и мнения и докато отиде и се върне, трябваше да мине през кой знае колко канцеларии.

Тъй че станах кашавар в тоя пазар. Веднъж носих яденето, защото главният готвач за четвърти път се връщаше от отпуска и беше уморен. Като влязох в стола, който се помещаваше в префектурата, топло, светло, шум — право в лицето ме блъсна! Гледам аз и слушам този народ.

Нестроеваци, ама имаше и някои военни: почти всички стари, само тук-таме насядали и някои по-млади.

Стана ми смешно, когато един от тия чешити вика: „Трябва да затворим капациите на прозорците, иначе е опасно!“ Братче, бяхме на

нещо към двеста километра от бойната линия, ама той простак искаше да се представи, че уж има опасност от въздушна бомбардировка...

— На, и моят братовчед ми пише — рече Тирлоар и започна да рови в джобовете си, — пише ми... На, ей какво ми пише: „Мили Адолф, ето че за постоянно ме задържат в Париж, като прикрепен към канцеларията на лазарет 60. Докато ти си там, аз, значи, си оставам в столицата, изложен на опасност от някой самолет или цеppelin!“

— Ха-ха! Хи-хи-хи! Хо-хо-хо!

Тези думи предизвикват тихо веселие, момчетата ги преповтарят, сякаш дъвчат нещо вкусно.

— После — продължава Волпат — още повече ме хвана смях, докато кръшкачите нагъваха. Не беше лоша вечерята: моруна, защото беше петък, ама приготвена като писия с препържено масло, нещо такова де. Че като взеха да говорят, няма млъкване.

— Те на щика викат „Розали“, нали?

— Да, чучела такива! А докато вечеряха, господата говореха главно за себе си. Всеки искаше да обясни защо не е другаде и едно говори, пък съвсем друго иска да каже и в това време нагъва като ламя: „Аз съм болен.“ — „Пък аз съм изтощен, вижте ме на каква развалина съм заприличал.“ — „Аз пък съм изкуфял.“ Само си търсеха болести и се хвалеха с тях: „Аз исках да отида на война, ама нали имам херния, две хернии, три хернии.“ Не, тоя гуляй няма да го забравя. „Окръжните, дето става дума, всички да бъдат пратени на фронта, разясняваше един веселяк, това е нещо като операта, вика, винаги има последно действие, което урежда неразбориите от първите две действия. Това последно действие е параграфът «... освен ако е необходим за нуждите на службата...».“ Друг пък разправяше: „Имах трима приятели, на които разчитах да ми помогнат. Исках да се обърна към тях, ама един след друг, малко преди това, бяха убити на фронта; дявол да го вземе, викаше, нямам късмет и толкоз!“ Трети пък обясняваше на един друг, че той много искал да отиде на фронта, ама дежурният лекар с две ръце го държал да стои в тила. „И няма как, вика, примирих се. В края на краищата, ще бъда по-полезен, като подпомагам родината с ума си, отколкото ако помъкна раница.“ Пък съседът му само кимаше „Да, да“ с голата си тиква с два и половина косъма отгоре й. Той бил се съгласил да отиде в Бордо по времето, когато швабите приближаваха Париж и когато Бордо беше станал на

мода, ама после направо отишъл по-близо до фронта, в Париж, и разправяше: „Аз, вика, съм полезен на Франция с моя талант, който, вика, непременно трябва да запазя за Франция,“

Говореха и за други, дето не бяха там: за някакъв командир, който почвал да вади невъзможен характер, и обясняваха, че колкото по-изветрявал, толкова по-ги затагнал; за някакъв си генерал, който правел ненадейно прегледи, за да търси кръшкачи, ама генералът от една седмица бил тежко болен на легло. „Сигурно ще умре; състоянието му вече не вдъхва никакво безпокойство“, викаха и пушеха пури, дето разни балами от висшето пращат за войниците на фронта. „Знаеш ли, викаха, оня, малкият Фрази, дето е такъв миличък, просто ангелче, най-сетне намерил начин да не отива на фронта: поискали от кланицата момчета, дето да колят воловете, и той намерил връзки и го пратили там, макар да е завършил право и да е вече писар при нотариус. Пък синът на Фландрен успял да се назначи за кантонер.“ — „Той кантонер? Вярваш ли, че ще го оставят?“ — „Разбира се, отвръща един от тези гадове, щом е кантонер, значи, няма да е за ден-два.“

— Идиоти — ръмжи Мартро.

— И всички завиждаха, не знам защо, на някой си Бурен: „На времето си се развявал в Париж, широк живот: и на обяд, и на вечеря, все по ресторанти. На ден правел по осемнайсет посещения. Въртял се из салоните от файфоклок до зори. Неуморен бил в кадрилите, организиран празненства, падал си по театрални представления, без да се смятат разходките с автомобил, и за щяло и нещяло се наливал с шампанско. Ама дошла войната. Оказало се, че горкото момченце вече не било в състояние да поседи по до късничко при някоя наблюдателница и да реже бодлива тел. Трябвало да си кротува на топло. Освен това как може той, такъв парижанин, да върви в провинцията, да се зарови в някакви си окопи. В никакъв случай!“ — „Аз разбирам, отвръщаше един чешит, че човек на трийсет и седем години като мене има нужда да се грижи за себе си!“ И докато тоя тип разправяше всичко това, аз си мислех за Дюмон, горския, който беше четирийсет и две и пак го убиха до мене на кота 132, толкоз беше близо, че като се натъпка главата му с куршуми, моето тяло взе да трепери покрай неговото.

— Ами как се държаха с тебе тия обесници?

— Подсмиваха се, ама много-много не се издаваха, само от време на време, когато не успяваха да се сдържат; поглеждаха ме с крайчето на окоето и главно гледаха да не се допрат до мен, като минават, щото още бях мръсен от войната.

Малко ми беше гнусно, дето съм сред тия бълъовци, ама си казах: „Карай да върви, ти тук си временно, Фирмен.“ Само веднъж насмалко не кипнах, когато един каза: „По-късно като се върнем, ако въобще се върнем.“ Е, не! Тоя нямаше право да говори така. За да можеш да кажеш такова нещо, трябва да си го заслужил: то е като орден. Нека си кръшкат, ама поне да не се правят, че се излагат на опасност, щом са се чупили още преди да ги пратят на фронта. Пък и за битки разправят, да им се не знае, щото по-добре знаят от теб и мен за големите работи, как се води войната и прочие, а после, ти като се върнеш, ще изглежда, че нищо не знаеш пред тия шегаджии, защото ти само твоето ще си знаеш.

Няма да я забравя тая вечер, братче, тия физиономии в дима и светлината, гуляеха си хората, живот си живееха като в мирно време! Също като балет в театър, фантасмагория. Маса народ... и колко още ги има такива, стотици хиляди! — заключи най-сетне Волпат, сякаш още не можеше да дойде на себе си.

Но мъжете, които заплащаха със здравето и живота си спокойствието на онези хора, се забавляваха на гнева, който го задушаваше и го заклещваше в ъгъла, заобикаляйки го с безброй призраци на кръшкачи.

— Пак добре, че не взе да ни разправя за работниците от заводите, дето започнаха да чиракуват през войната, и за онези, дето си седят у дома уж заради народната отбрана.

— Наредиха се, докато да се обърнеш! — процеди Тирет. — С тях можеше да ни баламосва до второто пришествие.

— Викаш, че имало стотици хиляди, муха с муха — присмя се Барк. — Ама нали в хиляда деветстотин и четиринадесета, чуваш ли, в хиляда деветстотин и четиринадесета, Милран, министърът на войната, рече на депутатите: „Няма кръшкачи.“

— Милран — измърмори Волпат, — братче, аз тоя не го знам, ама ако е казал такова нещо, наистина е мръсник!

— Другите да си правят каквото щат у тях, ама защо при нас, даже и в полк на предните позиции пак има такива, дето се нареждат, има неправди.

— Всеки е кръшкач по отношение на някого — каза Бертран.

— Така си е: какъвто и да си, винаги ще намериш и по-голям, и по-малък мръсник от тебе.

— Всички при нас, дето не отиват в окопите, или дето никога не отиват на първа линия, или даже тия, дето отиват само от време на време, ако щеш, и те са кръшкачи и щеше да видиш колко са, ако се даваха нашивки само на истинските войници.

— Има ги по двеста и петдесет на всеки полк от два батальона — каза Кокон.

— Да речем, ординарците, а по едно време даже и фелдфебелите имаха ординарци.

— Кашаварите и помощник-кашаварите.

— Подофицерите и още повече артелчиците.

— Обикновено ефрейторите и дежурните по наряд.

— Канцеларските плъхове и знаменосците.

— Пощальоните.

— Коларите, работниците и целият взвод с всички низши чинове и дори пионерите.

— Велосипедистите.

— Не всички.

— Почти цялата здравна служба.

— Носачите не са, разбира се, защото те не само вършат тежка работа, ами вървят с ротите и в случай на нападение ги следват с носилките; ама, виж, санитарите...

— Те почти всички са свещеници, особено в тила, защото, знаеш, не съм виждал много-много попове с раници, а ти видял ли си?

— И аз не съм. Във вестниците — да, ама тук — не.

— Разправят, че имало по-рано.

— Хайде де?

— Все едно! Пехотинецът най-опъва в тая война.

— И други опъват. Не сме само ние!

— Как не — остро възрази Тюлак. — Май че сме само ние.

И добави:

— Ще кажеш, зная какво ще кажеш, че шофьорите и тежката артилерия здравата пострадаха при Вердюн. Това е вярно, ама те пак са по-добре от нас. Ние непрекъснато сме изложени така, както те са били изложени веднъж. И то освен на куршумите ние сме изложени и на гранати, дето тях хич не ги засягат. Тия от тежката артилерия пък си отглеждали зайци до земянките и година и половина си пържели яйца. Ние сме на истински опасните места; тия, дето само отчасти са изложени или пък така, по един-два пъти, те не рискуват истински. Защото иначе ще излезе, че всички са вътре: и бавачката, дето се разкарва по парижките улици, нали има самолети и целелини, както викал оня тъпанарин, дето братлето разправяше преди малко.

— Нали при първата експедиция в Дарданелите имаше и един аптекар, равен от шрапнел. Какво, не вярваш ли? Вярно си е, офицер със зелен кант, ама ранен!

— То е чиста случайност, както писах и на Мангуст, дето беше в обоза на взвода. И той беше ранен, ама от камион.

— Разбира се, точно така. В края на краищата бомба може да падне и на някое стъргало в Париж или Бордо, или в Солун.

— Да, да. И лесно е да се каже: „Няма разлика в опасността!“ Ама чакай малко. В началото и от тях някои бяха убити поради нещастна случайност; ама от нас само някои са останали живи, и то поради щастлива случайност. Не е същото, защото, като хвърлиш топа, то не е за ден-два.

— Така си е — рече Тирет, — ама ми омръзнахте с тия истории за кръшкачи. Щом нищо не може да се направи, тури му кръст. Сещам се за един бивш пъдар в Шере, дето бяхме миналия месец той вървеше из улиците на града и си отваряше зъркелите да не изпусне някой цивилен в състояние да носи оръжие и надушваше кръшкачите като куче. Изведнъж се спира пред една яка стрина с мустаци и почва да й крещи „Ти защо не си на фронта?“, вика.

— Аз — казва Пепен — плюя на кръшкачите или на полукръшкачите, няма защо да си губя времето с тях, само ме хваща яд, като започнат да се перчат. Съгласен съм с Волпат: да кръшкат, колкото си щат, нямам нищо против, човешка работа, ама после да не вземат да разправят: „Бил съм войник.“ Ето например доброволците...

— Зависи кои доброволци. Тия, дето са отишли направо в пехотата, свалям им шапка, както на онези, дето са убити; ама

доброволците из разните там служби или в специален род оръжие, даже в тежката артилерия, не мога да ги трая. Знам ги какви са! Ще правят фасони и ще разправят на познатите: „Записах се доброволец във войната.“ — „Ах, колко прекрасно е това, което правите; вие сам по собствено желание се излагате на шрапнелите!“ — „Ами да, разбира се, госпожо маркизо, такъв съм си аз.“ Хвалипръцковци!

— Аз пък знам един господин, дето отиде доброволец в самолетните паркове. Имаше хубава униформа. По-добре да се беше писал доброволец в оперетата.

— Да, ама то си е все тая. После нямаше да може да разправя из салоните: „Ето, гледайте ме, писал съм се доброволец!“

— Нали и аз това казвам: „По-добре да беше!“ Да, много по-добре щеше да направи. Поне направо щеше да размива хората, вместо само да му се подсмиват.

— Това си е като красиво гърне, пребойдисано, изписано, ама за огън не става.

— На тях да беше останало, швабите досега в Байок да са влезли.

— Ама във войната трябва кожата си да залагаш, нали така, господин ефрейтор?

Трябва да вървиш право напред докрай, а не само да се правиш, че вървиш с някаква театрална униформа. Службите в тила, които са необходими, трябва автоматично да бъдат изпълнявани от истински слабите и от истинските старци.

— Разбираш, много бяха богатшите, хората с връзки, дето викаха: „Да спасим Франция! Ама най-напред да спасим себе си!“ Като се обяви войната, маса народ се опита да се измъкне, така си беше. Най-силните успяха. Забелязал съм, така де, колкото можах да видя, че те най-силно викаха: „Напред, за родината!...“ Всеки случай, дето преди малко казаха момчетата, ако се намърдаш на завет, най-мръсното е да се правиш, че си рискувал. Щото онези, дето истински рискуват, пак ти казвам, заслужават същата почит като убитите.

— Карай да върви! Винаги така си е било, братче. Няма да промениш хората.

— Какво да се прави? Да ругаеш, да се оплакваш? Като говорим за оплакване, да ти кажа. Нали го знаеш Маргулен?

— Маргулен ли? Онова момче от нашенско, дето го оставиха да умре при Красие, защото го помислили за умряло, то ли? Добро беше.

— Той, Маргулен де, искаше да се оплаче. Всеки ден разправяше, щял да направи изложение за всичко до капитана, до командира, да заповядат всеки поред да се качва в окопите. След ядене разправяше: „Ще му кажа, вярно ти казвам, както е вярно, че тук има четвърт вино!“ И след миг продължаваше: „Ако не му кажа, все едно, че тук няма никакво вино.“ И ако пак минеш край него, пак ще го чуеш да вика: „На, това четвърт вино ли е? Добре тогаз, ще видиш, че ще му кажа!“ Накрая нищо не каза. Ще кажеш: „Убили са го.“ Вярно! Ама преди това имаше време да направи две хиляди изложения, ако му държеше.

— До гуша ми дойде от вас — мрачно измърмори Блер с гневен блясък в очите.

— Ние нищо не сме видели, щото и нищо не виждаме. Ама ако виждахме!...

— Слушай, батинка, какво ще ти кажа аз за тия тилови служби. Ако речеш да ги изчистиш, ще трябва в тях да пуснеш да текат и Сена, и Гарона, и Рона, и Лоара. Дотогава ония там ще си живуркат, екстра ще си карат и сладко ще си спят всяка нощ, всяка нощ!

Войникът млъкна. Загледан в далечината, той виждаше как ние прекарваме нощта, свити надве, нащрек, черни в дъното на черната дупка за подслушване, около която се изрязва разбитата ѝ челюст, щом топовен изстрел озари небето.

Кокон каза горчиво.

— Като слуша човек, не му се ще да се блъска да мре.

— Е — спокойно отвръща някой, — какво пък... недей чак толкова, рибо сушена!

Х АРГОВАЛ

Откъм полето се задаваше вечерен здрач. С него долетя и тих ветрец, тих като шепот.

В къщите, наредени край този голям селски път, превърнат тук-там в главна улица, в стаите, където мътните прозорци вече не пропускаха светлината на простора, блясваха лампи и свещи и прогонваха мрака, така че постепенно тъмнината и светлината си сменяха местата.

Край селото, към нивите, войници скитаха на въздух без бойно снаряжение. Мирно привършвахме деня. Радвахме се на кроткото безделие, чиято сладост се усеща, когато наистина си уморен. Времето беше хубаво. Почивката едва започваше и ние мечтаехме. Вечерта сякаш правеше лицата по-замислени, преди да ги покрие с мрак, челата отразяваха затишието на природата.

Подофицерът Сюилар дойде при мене, хвана ме под ръка и ме задърпа.

— Ела — каза той, — ще ти покажа нещо.

Тръгнахме из покрайнините на селото, край редици големи спокойни дървета, чийто огромен листак от време на време бавно и тържествено се поклащаше под полъха на вятъра.

Сюилар крачеше пред мене. Отведе ме по един вдлъбнат лъкатушен път, от двете страни обрасъл с храсти, чиито върхове се съединяваха. Няколко мига вървахме сред нежна зеленина. Последните лъчи падаха косо и трупаха в листака светложълти точки, кръгли като жълтици.

— Хубаво е — казах.

Той не отговори. Погледна встрани. Спря.

— Тук трябва да е.

После свърна по къса стръмна пътека в една нива, заобиколена от широк квадрат големи дървета, наситена с мирис на окосена трева.

— Я гледай — казах аз, загледан в земята, всичко е изпотъпкано. Трябва да е имало някаква церемония.

— Ела — рече Сюилар.

Заведе ме недалеч от мястото, през където се влизаше в нивата. Там имаше група войници, които говореха тихо. Моят другар посочи с ръка.

— Тук е — каза.

На няколко крачки от зеления пояс, който на това място беше от млади дървета, бе забит нисък кол — най-много метър.

— Там — каза той — тази сутрин застреляха един войник от двеста и четвърти полк. Кола го забиха през нощта. Доведоха човека призори; застреляха го момчетата от неговото отделение. Искал да се чупи от окопите; по време на смяната останал назад, после тихомълком се прибрал в квартирата. Нищо друго не направил; сигурно са искали да дадат пример.

Приближихме се до групата, която разговаряше.

— Ама не, съвсем не — казваше един. — Какъв ти разбойник, не беше от онези закоравели разбойници, дето ги има. Заедно бяхме тръгнали. Като нас човек, ни повече, ни по-малко, само малко мързелив. От самото начало беше на първа линия, братче, и никога не съм го виждал пиан.

— Само, право казано, за негово нещастие имал лошо минало. Знаеш, те били двама, дето искали да направят тоя номер. Другият се отърва с две години затвор. Ама Кажар^[1] имал някаква присъда като цивилен и не можа да се възползува от смекчаващи вината обстоятелства. В пиано състояние като цивилен извършил някакво престъпление.

— На земята се вижда малко кръв, като се вгледаш — наведен над земята, каза някой.

— Нищо не липсваше, всичко имаше — намеси се друг, — цялата церемония от начало до край, полковникът на кон, деградирането, после го вързаха за това ниско колче, кол за добитък. Сигурно е трябвало да коленичи или да седне на земята при такова малко колче.

— Иначе няма как да го разбереш — рече трети войник след известно мълчание, — ако не беше това за пример, дето казваше подофицерът.

На колчето войниците бяха надраскали протести. Груб военен кръст, изрязан от дърво, беше закован за него с надпис: „На Кажар, мобилизиран от август 1914 г. Признателна Франция.“

Като се прибрахме в селото, видях Волпат, заобиколен от другари. Говореше. Разказваше пак някоя нова история от пътешествието си сред щастливците.

[1] Променил съм името на войника, както и на селото. — Б.а. ↑

XI

КУЧЕТО

Времето беше отвратително. Дъжд и вятър връхлитаха върху минувачите, наводняваха и разкалваха пътищата.

Връщач се от наряд и се прибирах в квартирата на края на селото. Тази сутрин през проливния дъжд пейзажът изглеждаше мръсножълт, а небето съвсем черно, като покрито с плочи. Пороят шибаше всичко сякаш с камшици. Покрай стените забързани силуети шляпаха в калта смалени, превити, като срамуващи се.

Въпреки дъжда, ниската температура и острия вятър пред сводестата врата на къщата, където бяхме разквартирувани, се трупаха войници. Отдалеч, притиснати гръб до гръб, те приличаха на голяма движеща се гъба. Онези, които можеха да виждат над раменете или между главите на другарите, кокореха очи и подмятаха:

— Хич не му мига окото на момчето.

— Дума да не става, наистина е куражлия, не зъзне.

После любопитните се разпръснаха със зачервени носове и измокрени лица от поройния шибаш дъжд и щипещия вятър; от удивление преди размахваха ръце, но сега, премръзнали, ги пъхаха в джобовете си.

В средата остана като набразден от дъжда този, заради когото войниците се бяха насъбрали — Фуйад, гол до кръста; миеше се.

Тънък като насекомо, той силно и бързо движеше тънките си дълги ръце, сапунисваше се и поливаше главата, врата, гърдите си до изпъкналите като решетка ребра. Беше покрил енергично хлътналите си бузи с мека снежна брада, а върха на главата си с лепкаво руно, в което дъждът дълбаеше дупчици.

Вместо кофа Фуйад си служеше с три войнишки канчета, пълни с вода, които кой знае къде бе намерил в това безводно село, и понеже сред поройния дъжд никъде не бе останало чисто място, за да сложи каквото и да било, той пъхаше кърпата в колана на панталона, а сапуна — в джоба.

Онези, които още седяха там, с възхищение гледаха това епично миене под дъжда, клатеха глава и повтаряха:

— Луд е за чистота.

— Знаеш — разправят, че щели да го впишат в заповед, по армията за онова геройство в ямата от снаряд, дето бяха с Волпат.

— Заслужил си го е, братче!

И без да си дават сметка, те смесваха двата подвига — бойния подвиг и подвига с къпането, и гледаха на Фуйад като на герой на деня, докато той пухтеше, смъркаше, задъхваше се, кашляше, хрочеше, мъчеше се да се изтрие под небесния душ с бързи, неочаквани движения и най-сетне успя да се облече.

След като се изми, му стана студено.

Той се въртеше на място и застана прав при входа на хамбара, където спим. От ледения вятър кожата на продълговатото му хлътноло и почерняло лице е станала на петна. От очите му текат сълзи и капят по бузите, някога обветряни от мистрала; носът му също тече и капе.

Не можа да издържи на вятъра, който непрестанно го щипеше по ушите въпреки шала, увит около главата, и по прасците въпреки жълтите навуца, усукани около тънките му като на петел крака, и се прибра в хамбара. Но веднага излезе, въртейки яростно очи, мърморейки „Мръсен тип!“ и „Крадец!“ с южняшкото гърлено произношение на хората, които живеят на хиляди километра оттук, в онова кътче на страната, откъдето войната го е прогонила.

И остава прав отвън, чувствавайки се повече от всякога чужденец в този северняшки декор. А вятърът налита, прониква в него, отново и отново рязко разтърсва и мъчи слабото му, леко като плашило тяло.

Работата е там, че хамбарът, който са ни дали за през тази почивка, е почти необитаем — да го вземат дяволите? Той е дълбок, мрачен, влажен и тесен като кладенец. Едната половина е наводнена — над водата плуват плъхове, а войниците са се струпали в другата половина. Стените са от дъски, лепени със засъхнала кал, изпочупени, пропукани, пробити, на покрива зяят широки дупки. Пристигнахме нощем и работихме до сутринта, за да запушим криво-ляво пукнатините с клони с листа и леси. Но отворите високо в стените и на

покрива си останаха. Така че влиза съвсем малко светлина, но вятърът нахлува, просмуква се отвсякъде и всички ние сме непрекъснато на течение.

Като сме вътре, стоим прави сред полумрака и безредието, движим се опипом, зъзнем и пъшкаме.

Фуїад, който пак влиза, прогонен от вятъра, съжالياва, че се е измил. Боли го кръстът, пробожда го под ребрата. Трябва да направи нещо, но какво?

Да седне? Невъзможно. Тук е прекалено мръсно: земята и камъните са покрити с кал, сламата, разпръсната за спане, е влажна, понеже е просмукана с вода, а сме пренесли кал и с обувките. Освен това, щом седнеш, започваш да зъзнеш, а ако легнеш, ти става гадно от миризмата на торище и амонячни изпарения, които те удрят в носа. Фуїад гледа мястото си за спане и се прозява така, че челюстта му едва не се откача, дългата му долна челюст, удължена още повече от малката брада, в която биха могли да се видят тук-таме бели косми, ако светлината беше истинска светлина.

— Да не мислиш, че другите са по-добре от нас казва Мартро. — След вечеря ходих да видя един другар от единайста рота в чифлика при амбулаторията. Трябваше да прехвърля една стена по много къса стълба, сам съди какъв пергел е нужен — добавя той, понеже си е късокрак — и като прескочиш, се намърдваш в нещо като кокошарник ли, заешка колиба ли го речи, всеки те ръга и те блъска, на всекиго пречиш. Не знаеш къде да си денеш крачищата. Веднага се чупих оттам.

— Искаше ми се — рече Кокон, — като свършим яденето, да отида при железаря да гаврътна нещо топло, като си платя, то се знае. Вчера той продаваше кафе, ама тая сутрин минали джандари, та човекът се разтреперал и заключил вратата.

Фуїад видя как другарите му се връщат с наведени глави и се отпускат на сламата.

Ламюз се опита да си почисти пушката. Тук човек не може да си чисти пушката, дори ако седне на земята до вратата, дори да вдигне мокрия втвърден и вкочанен брезент, който виси на нея като сталактит — много е тъмно.

— Ако пък изпуснеш някоя бурма, иди я гони, особено както ти са вкочанени краката.

— Аз пък имах да шия разни работи, ама много ти здраве!

Остава една възможност: да се проснеш на сламата, като си увиеш главата с носна кърпичка или кърпа за лице, за да не усещаш нападателната миризма, която издава ферментиращата слама, и да спиш. Фуйад, който днес не е нито наряд, нито караул и е господар на времето си, решава да направи тъкмо това. Запалва свещ, за да си намери нещата, размотава едно шалче, навито на кълбо, при което сянката на кльошавото му тяло се очертава, прегъва се и се изопва.

— Хей, вие там вътре, агънца-багънца, хайде на картофите! — звънко крещи някакъв човек с качулка.

Това е ефрейторът Анрио, добряк и хитрец. Докато се шегува с грубовата сърдечност, той наглежда някой да не изкръшка. Вън под непрестанния дъжд по течащия път се ниже втори взвод, който подофицерът е събрал и подкарал на работа. Двата взвода се смесват. Изкачваме улицата, изкатерваме глинестия хълм, където дими походната кухня.

— Хайде, момчета, да се запретнем, ще свършим бързо-бързо, като се хванем всички на работа... Ти пък какво мърмориш, все ти ще се намериш. От мърморене полза няма.

Двадесет минути по-късно се прибираме тичешком в хамбара. Опипом докосваме само влажни, студени, прогизнали неща, сега към вонята на тор, която излъчват леглата ни, се прибавя и остра миризма на мокро добиче.

Събираме се прави край гредите, поддържащи покрива на хамбара, около вадичките вода, които падат отвесно от дупките в покрива като колони с основи от пръски.

— Ето ги! — вика някой.

Две тела едно след друго заприщват вратата; цели мокри, от тях се стича вода: Ламюз и Барк са ходили да търсят мангал. Връщат се от своята експедиция съвсем посрамени, раздразнени, начумерени:

— Няма и следа от печка. Нито дърва, нито въглища, всичките си пари да изсипеш.

Невъзможно е да напалим огън.

— Поръчката ви пропадна, а щом аз не свърша някоя работа, значи, че никой не може да я свърши — казва Барк със самочувствие, оправдано от хиляди подвизи.

Стоим неподвижни или се раздвижваме в ограниченото място, с което разполагаме, помръкнали сме от толкова мизерия.

— На кого е този вестник?

— Мой — казва Бекюв.

— Какво пише? Жалко, че не може да се чете; в тази тъмнина!

— Викат, че вече всичко са направили за войника и сега си го греят в окопа. Всичко си има, вълнени работи, ризи, печки, дърва, въглища, колкото си ще. И че всички са така подредени на първа линия.

— Ех, мамка им! — мърморят неколцина от нещастните затворници в хамбара и замахват с юмрук към празното пространство навън и към вестника.

Фуйад обаче не се интересува от нашия разговор. В тъмнината той е свил цялото си дълго донкихотовско тяло и е проточил жилест врат, като изплетен от струни за цигулка. Нещо на земята го привлича.

Там е Лабри, кучето на отделението.

Лабри, някакъв овчарски мелез с отрязана опашка, се е свил на кравай върху шепа ситна слама.

Той гледа Лабри и Лабри го гледа.

Бекюв се приближава и с напевния си говор на жител от околностите на Лил казва:

— Не ще да си яде попарата. Нещо не върви кученцето. Хей, Лабри, какво ти е? На ти месце, на ти хлебец. Хапни си. Хубаво е това, дето ти е в копанката... Тъжен е, тежко му е. Някой ден ще го намерим умряло кученцето.

Лабри не е добре. Войникът, на когото е поверен, е груб, често го бие и почти не се грижи за него. Кучето по цял ден стои вързано. Студено му е, тежко му е, чувства се изоставено. Не си живее живота. От време на време му се мярка някаква надежда да излезе; като види, че хората около него се приготвят, става, протяга се и лекичко маха с опашка. Но не го огрява и той пак си ляга, като нарочно гледа встрани от почти пълното канче пред него.

Отегчава се, животът му се струва отвратителен. Дори и да отбегне куршума или парчето снаряд, на които е изложено точно толкова, колкото сме изложени и ние, то тук ще си умре.

Фуйад протяга слабата си ръка, погалва главата на кучето; то пак го поглежда. Погледите им са еднакви, с тази разлика, че човекът гледа

от горе на долу, а кучето — от долу на горе.

Хубаво-лошо Фуяд все пак сяда в едно кътче, подхваща полите на шинела с ръце, за да ги запази, и свива крака като походно легло.

Мисли, затворил очи под синкавите клепачи. Сякаш си припомня. В такива мигове родният край, от който си разделен, приема в далечината сладостта на жив образ. Пъстрата и уханна Еро, улиците на Сет. Вижда ги толкова ясно, толкова отблизо, че чува шума на шлеповете по Южния канал, разтоварването на пристанището и тези родни шумове съвсем ясно го зоват.

Като изкачиш пътя, който тъй ухае на мащерка и смин, че миризмата изпълва устата и се превръща почти във вкус, сред слънцето и хубавия топъл и дъхав ветрец, толкова лек, че сякаш лъчите махат крила, на върха Сен Клер цъфти и зеленее дървената къщица на техните. Оттам едновременно се вижда как се съединяват небесносиньото Средиземно море и бутилковозелената лагуна. А понякога дълбоко върху синьото наситено небе се открояват призрачните Пиренеи.

Там Фуяд е роден, там е отрасъл щастлив, свободен. Играл е върху тази златиста чарвеникава земя, играл е дори на войници. От пламенността, с която е размахвал дървената сабя, са се зачервявали кръглите му бузки, които сега са набраздени с белези от зараснали рани като от пороища. Той отваря очи, оглежда се, поклаща глава и потъва в мъка по дните, когато е изпитвал чисто, възторжено, слънчево чувство към войната и славата.

Мъжът закрива с ръка очите си, за да задържи видението.

Сега се появява друго видение.

По-късно на същото място, там горе, той срещна Клеманс. Първия път тя минаваше, огряна от слънце. Носеше ръкойка слама и му се стори толкова руса, че наред с косите ѝ сламата изглеждаше кестенява. Втория път с нея вървеше някаква приятелка. Двете се спряха да го огледат. Чу ги как си шепнат и се обърна към тях. Като видяха, че ги е открил, двете момичета избягаха сред шумолене на поли и смях като гургулици.

Пак там по-късно си подредиха дом. Отпред пълзи лозница, той я подкастрия вечно със сламена шапка на главата, все едно какво е времето. При входа на градината расте добре познатият му розов храст,

който си служи с бодлите само за да го задържи за мъничко, когато минава.

Дали ще се завърне пак там? Ах, той се е загледал тъй дълбоко в миналото, че не може да не вижда бъдещето с ужасяваща яснота. Мисли за полка си, в който при всяко завръщане от бойната линия има с десет на сто по-малко хора, за големите жестоки изпитания, които е имало и ще има, и за болестите, и за изтощението.

Той става, разкършва се, за да се освободи от онова, което е било, и от онова, което ще бъде. И отново се озовава сред ледения метен от вятъра мрак, сред безредно разпръснатите хора, които чакат на тъмно да дойде вечерта, отново се озовава в настоящето и пак започва да трепери.

Прави две крачки с дългите си крака и се натъква на една група, в която, за да се разсеят и утешат, хората говорят за ядене.

— По нашенско — разправя един — месят огромни хлябове, кръгли и големи като колела, представяш ли си?

И човекът широко и радостно отваря очи, за да види хлябовете, които месят в родното му село.

— У нас — намесва се клетият южняк — празничните обеди толкова дълго се проточват, че хлябът, който в началото е пресен, накрая става корав!

— А едно тънко винце пък става... Ще речеш, нищо не е това нашенско винце, ама, братче, най-малко петнайсет градуса има!

Тогава Фуйад разказва за едно толкова червено, почти лилаво вино, създадено сякаш, за да се разрежда с вода.

— Ние пък — казва един от Беарн — си пием жюрансонско, ама истинско, не от онова, дето се продава за жюрансонско, пък го носят от Париж. Имам един познат, дето го произвежда.

— Да дойдеш по нашенско — казва Фуйад, — аз имам у дома мискетови всякакъв сорт, всички видове червено, също като мостри копринени платове. Цял месец да седиш, всеки ден различно ще пиеш, батинка.

— Ей, че гуляй ще бъде!... — казва признателно войникът.

И при спомените за виното, в които се потопява и от които го лъхва сияйната чеснова миризма на далечната му домашна трапеза, Фуйад започва да се вълнува. И парите на гъстото червено вино, на

различните сладки десертни вина се качват в главата му, въпреки че в хамбара нестихващо бушува тъжна буря.

Изведнъж се сеща, че в селото, където сме на почивка, има един кръчмар от Безие. Маняк му бе казал: „Я ми ела тия дни на гости, друже, ще пием тамошно вино, дявол да го вземе! Имам няколко бутилки, дето капата ще ти хвъркне.“

Изведнъж тази възможност заслепява Фуяд, По цялото му тяло минава сладостна тръпка, сякаш е намерил пътя си... Да пийне южно вино, и то вино точно от родния си край, да пие до насита... Колко хубаво ще бъде да види отново света в розово, па макар и за един ден! Точно така, той има нужда от едно, мечтае да се напие.

Незабавно напуска другарите си, за да отиде още сега в кръчмата на Маняк.

Но на излизане при входа се сблъсква с ефрейтора Броайе, който търчи по улиците като вестникарче и крещи на всяка врата:

— На рапорт!

Ротата се събира и се строява в каре на глинестия хълм, където походната кухня дими в дъжда.

„Ще ида да пия след рапорта“ — казва си Фуяд.

И погълнат от тази мисъл, той разсеяно слуша, докато четат рапорта. Но колкото и да е разсеян, чува, когато началството прочита „Абсолютно се забранява излизането преди седемнадесет и след двадесет часа“, чува и капитана, който, без да обръща внимание на раздвижването сред заобикалящите го войници, пояснява заповедта, пратена отгоре:

— Тук е главната квартира на дивизията. Докато сте тук, не се показвайте. Крийте се. Ако дивизионният генерал ви види из улиците, веднага ще ви прати на наряд. Той не желае да вижда никакъв войник. През целия ден се крийте по квартирите. Правете, каквото си щете, само да не ви виждат, да не виждат нито един от вас!

И войниците се прибират в хамбара.

Два часът. Едва след три часа, когато съвсем се стъмни, ще могат, да се покажат навън, без да бъдат наказани.

Дали да спят дотогава? На Фуяд не му се спи. Вълнува го надеждата да си пийне. Пък и ако спи през деня, няма да може да заспи

през нощта. Дума да не става! Да стои с отворени очи през нощта е лош и от кошмар.

Времето е още по-мрачно. Дъждът и вятърът се усилват — и вълн, и вьтре.

Какво тогава да прави? Щом не бива нито да стоиш неподвижно, нито да седнеш, нито да легнеш, нито да се разходиш, нито да работиш, какво да правиш?

Все по-нарастваща мъка обзема групата уморени и подгизнали войници, които се измъчват физически и наистина не знаят какво да правят със себе си.

— Дявол да го вземе, лошооо!

Тези думи се изтръгват от устата на изоставените хора като жалба, като вик за помощ.

После инстинктивно те правят единственото нещо, което още имат право да вършат на тази земя — тъпчат на място, за да избягнат вцепенението и студа.

И ето че започват да вървят много бързо нагоре-надолу в тясното помещение, което можеш да изминеш на три разкрача, въртят се в кръг, пресрещат се, докосват се, приведени напред, с ръце в джобовете, удрят с крак земята. Шибани от вятъра дори в постелята си, те приличат на жалките просяци в градовете, които очакват под ниското зимно небе да се отвори вратата на някое благотворително заведение. Но за тях вратата няма да се отвори, преди да са изминали четирите дни на почивката, когато пак потеглят за окопите в нощта.

Кокон стои приклепнал сам в един ъгъл. Въшките са го изпохапали, но отслабнал от студа и влагата, той няма сили да си смени бельото. Стои мрачен, неподвижен..., а въшките го хапят.

Все пак приближава пет часът. Фуйад започва да се опива от мечтата си за вино, седи и чака с тази светла надежда в душата.

— Колко ли е часът?... Пет без четвърт... Пет без пет... Хайде!

Той е навън в черната нощ; с големи скокове джапа в калта, отправя се към заведението на Маняк, щедрия и разговорлив земляк от Безие. С голяма мъка намира вратата в тъмното и в мастиления дъжд. Господи боже, не свети! Да го вземат дяволите дано, затворено е! При светлината на една запалена кибритена клечка, която той заслания с голямата си слаба ръка като с абажур, вижда зловещия надпис

„Заведението е забранено за войници“. Маняк трябва да се е провинил в някакво нарушение и е бил осъден на тъмнина и бездействие!

И Фуйад обръща гръб на кръчмицата, станала затвор за самотния кръчмар. Но не се отказва от мечтата си. Другаде ще отиде, ще пие обикновено вино и ще трябва да плати, но нищо!

Бърка в джоба си, опипва портмонето. Там е.

Трябва да има тридесет и седем су. Не е златна мина, но все пак...

Изведнъж обаче се сепва, рязко спира и се плесва по челото. В тъмнината продълговатото му лице се изкривява.

Не, няма и тридесет и седем су! Ама че е глупак! Забравил е кутията сардели, която бе купил предния ден, до такава степен сивите макарони му се бяха втръснали, забравил е и бирите, които плати на обуварите, за да му сложат гвоздеи на обувката.

Дявол да го вземе! Сигурно са му останали не повече от тринадесет су!

За да дойде на градус, както се полага, и да отмъсти за сегашния си живот, ще му трябва поне литър и половина! Тук литърът червено струва двадесет и едно су. Дума да не става, парите няма да му стигнат.

Шари с очи в тъмнината наоколо. Търси. Може да срещне някой другар, който ще му заеме пари или ще го почерпи един литър.

Но кой? Кой? Бекюв не. Той има само една кръстница, която му праща два пъти на месец тютюн и листове за писма. Нито Барк. Няма да се съгласи. Нито Блер. Той е скъперник и няма да разбере. Нито Бике. Той нещо като че ли му се сърди. От Пепен също не може да вземе. Той самият си проси и никога не плаща даже когато те покани. Ех, ако Волпат беше тук!... Вярно, че Менил Андре ще се съгласи, ама нали и без това му дължи няколко почерпушки. Ефрейторът Бертран? Фуйад го беше срязал по повод някаква забележка и сега се гледаха накриво. Фарфаде? Обикновено не си говорят... Не, чувствава, че не може да поиска такава нещо от Фарфаде. Освен това, дявол да го вземе, защо да търси избавители във въображението си? Кой ги знае къде са всички тези хора сега?

Бавно тръгва обратно към хамбара. После машинално се обръща и отново тръгва напред с колебливи стъпки. Все пак ще опита. Може някъде другаде да са насядали около някоя маса... Започва от центъра на селото, когато нощта току-що е обгърнала земята.

Осветените врати и прозорци на кръчмите се отразяват в калта на главната улица. Срещат се на всеки двадесет крачки. Неясно се очертават тежките призраци на войници — повечето вървят на групи, които слизат надолу по улицата. Когато минава автомобил, те се отдръпват и му правят път, заслепени от фаровете, изпръскани от калта, която колелата плискат по цялата ширина на улицата.

Кръчмите са пълни. През замъглените стъкла се вижда, че е препълнено с хора с каски.

Фуяд влиза наслуки в една кръчма. Още от прага топлият лъх на долнопробно заведение, светлината, миризмата, глъчката го разнежват. Все пак това е частица от миналото в настоящето.

Гледа от маса на маса, разбутва насядалите, за да провери всички в залата. Уви! Никого не познава.

В следващата кръчма — също. Няма късмет. Напразно протяга врат и като безумен търси с очи някое познато лице сред войниците, които на групи или на двойки пият и разговарят или пък седят самотни и пишат. Прилича на просяк никой не му обръща внимание.

Като не успява да намери никого, който да му се притече на помощ, той решава да похарчи колкото пари има в джоба. Успява да се добере до тезгяха...

— Половинка вино, ама хубаво да е...

— Бяло ли?

— Е, да!

— Вие, момко, сте южняк — казва кръчмарката, подава му малка бутилка и чаша и прибира дванадесетте су.

Той се настанява в края на една маса, заета от четирима пиячи, които играят на карти; налива чашата си догоре и я изпива, после отново я пълни.

— Хей, наздраве, гледай да не строшиш чашата! — изхълцва под носа му един, който току-що пристига, облечен с къса тъмносиня куртка; той има плътни прави като черта вежди сред бледо лице, островърха глава и огромни разперени уши. Това е Арленг, оръжейникът.

Не е много красиво да седиш сам пред половинлитрова бутилка вино в присъствието на другар, който очевидно е жаден. Но Фуяд се прави, че не разбира какво му се иска на другия, застанал пред него, пристъпвайки от крак на крак, усмихнат умолително, и бързо

пресушава чашата си. Онзи му обръща гръб, като измърморва нещо за южняците, че „не са много дашни, ама от келепир не бягат“.

Опрял глава на юмруците си, Фуйад се е загледал, без нищо да вижда, в един ъгъл на кръчмата, където войниците се трупат, бутат се с лакти, блъскат се, за да се разминат.

Разбира се, бялото винце никак не е лошо, но какво са тези няколко капки за жадния като пустиня Фуйад? Едва преминала, мъката пак се връща.

Южнякът става и си отива с две чаши вино в стомаха и едно су в портмонето. Престрашава се, отбива се в още една кръчма, изследва я с поглед и си тръгва, мърморейки: „Да му се не знае макар. Това говедо! Никога не мога да го намеря!“

После се връща в хамбара. Тук все така шумят вятърът, дъждът. Фуйад, запалва свещ и при светлината на отчаяно клатушкация се пламък, който сякаш иска да литне, отива при Лабри.

Със свещ в ръката кляка пред горкото куче, което може би ще умре преди него. Лабри спи, но не дълбоко, защото, веднага отваря едно око и маха с опашка.

Южнякът го погалва и тихичко му казва:

— Нищо не може да се направи. Нищо...

Не иска да каже друго на Лабри, за да не го натъжи; но кучето се съгласява — поклаща глава и отново затваря очи.

Фуйад се надига малко тъжно, защото ставите му са ръждясали, и отива да си легне. Сега вече само на едно се надява — че ще заспи, за да умре този зловещ ден, ден от небитието, ден, какъвто още толкова пъти ще трябва героично да понесе, да преживее, преди да достигне до последния ден на войната, или на живота си.

XII ПОРТАТА

— Има мъгла. Искаш ли да отидем?

Потерло ме пита, извърнал към мене доброто си светло лице, което яносините му очи сякаш правят прозрачно.

Потерло е от Суше и откакто стрелците най-сетне отново заеха Суше, все му се иска да види отново селото, където е живял щастливо някога, когато е бил човек.

Опасно поклонение. Не че сме далеч: Суше е на две крачки. От шест месеца живеем и работим в окопите и ходовете толкова близо до селото, че да викнеш, ще те чуят. Само трябва направо да се изкачиш оттук до пътя за Бетюн, покрай който пълзи окопът и под който се намират клетките на нашите укрития, и да слезеш четири-петстотин метра по пътя до Суше.

Но тези места са редовно под страшен обстрел. Откакто са се оттеглили, германците непрекъснато ги бомбардират с огромни снаряди, които от време на време изтрещяват и ни разтърсват в нашето подземие и ту тук, ту там под насипа виждаме големите черни гейзери от земя, отломки и отвесни облаци дим, високи като черкви. Защо ли бомбардират Суше? Никой не знае. В селото, минавало вече няколко пъти от ръце в ръце и за което са се водили толкова настървени боеве, не е останал никой, няма вече нищо.

Тази сутрин наистина ни обгръща гъста мъгла и под прикритието на голямото було, което небето е метнало върху земята, бихме могли да опитаме... Поне сме сигурни, че няма да ни видят. Мъглата херметически запушва усъвършенствуваната ретина на балона, който трябва да е някъде горе, обвит като в памук и спуска лека, но непроницаема преграда между нашите линии и наблюдателниците, в Лан и Анже, откъдето дебне врагът.

— Дадено — казвам на Потерло.

Осведомяваме подофицера Барт, той кимва с глава и спуска клепачи, за да ни покаже, че ще си затвори очите.

Двамата се измъкваме от окопа и се озоваваме на пътя за Бетюн.

За пръв път вървя по него денем. Виждали сме само отдалеч този ужасен път, по който толкова често сме минавали, пресичали сме го на пребежки в мрака, под свистенето на куршумите.

— Идваш ли, братче?

След няколко крачки Потерло спира насред пътя, където гъстата като памук мъгла се точи на дълги вълма, и застава ококорил сините като небето очи, отворил червената си уста.

— Еех! Ех, ех!... — шепне той.

Обръщам се към него. Той ми сочи пътя и клати глава:

— Той е. Дявол да го вземе, той е!... Това място на пътя дето сме сега, така го познавам, че като си затворя очите, го виждам точно каквото си е и даже то само ми се явява. Страшно е, братче, че сега го виждам такъв. Хубав път беше, с дървета от двете страни... А сега на какво е заприличал? Погледни, като умрял и толкова тъжен, тъжен... Гледай тия два окопа отстрани край целия път, до него, виж изтърбушения паваж с ями от снаряди, измъкнатите от корен дървета, срязани, опърлени, натрошени на трески, разхвърляни навсякъде, пробити от куршуми. На, погледни — същинска цедка. Ех, братче, братче, представа си нямаш колко е обезобразен тоя път!

Той върви и с всяка измината крачка смайването му расте.

Наистина неописуем е този път, от двете страни на който са се стаили и са се укрепили две армии и кръстосват ударите си от година и половина. Над този оспорван път минават само куршуми и снаряди; те са го набраздили, изтърбушили и преобърнали до основи. Превърнали са го в прокълнато място, обезцветено, издрано, състарено, зловещо и величествено.

— Да знаеш само какъв път беше по-рано! Чист, равен — казва Потерло. — Всички дървета си бяха на мястото, цветен като пеперуда и по него винаги ще срещнеш някой, винаги ще те поздрави с добър ден, като мине: старица, полюляваща се с две кошници, или пък хора с каруца си говорят високо, а ризите им се издуват като балони от ветреца. Ех! Колко щастливо си живеехме на времето!

Той пристъпва към брега на реката от мъгла, която тече по коритото на пътя към дъното на окопите. Навежда се и се спира пред някакви купчинки, върху които личат кръстове — гробове, вградени тук-таме в стената от мъгла, като кръстен път в църква.

Повиквам го. Никога няма да стигнем, ако вървим така, като на процесия. Да вървим!

Приближаваме до една долчинка — аз напред, Потерло след мене, с глава, изпълнена с тежки мисли; той напразно се опитва да докосне с поглед родните места. Тук пътят е в ниското — една височинка го прикрива откъм север. Това закътано място не е съвсем пусто.

По изоставената, мръсна болна земя са наредени мъртъвци. Тук ги струпват нощем, когато почистват окопите или равнината. Те чакат — някои от доста време — да бъдат пренесени по тъмно в гробищата в тила.

Тихо се приближаваме до тях. Те са наблъскани един до друг — всеки застанал в различна предсмъртна поза. Лицата на някои са полумухлясали, кожата е като ръждясала — жълта, с черни точки. Много са съвсем почернели, като намазани с катран, с подпухнали огромни устни: негърски глави, като надути балони. Между две тела се подава, неизвестно от кое, отрязана китка, от която виси топка нишки.

Други приличат на безформени мръсни какавиди, от които стърчат неопределими предмети от екипировка или парчета кости. Понататък се виждат части на някакъв труп — в такова състояние са го намерили, — пренесени в телена носилка, окачена на двата края на тояга. Като топка са го носили в този метален хамак и така са го оставили. Не може да се различи къде е горната, къде е долната част на тялото; в купчината, която образува, можеш да разпознаеш само зиналия джоб на панталона. Някакво насекомо изпълзява от него, после пак се прибира.

Около трупове бавно прехвърчат писма, които са се пръснали от джобовете, от паласките, докато са полагали мъртъвците на земята. Навеждам се и чета върху едно от тези бели листчета, които потръпват от вятреца, но калта ги задържа: „Мили ми Анри, колко хубаво е времето за твоя имен ден!“ Човекът лежи по корем; кръстът му е прорязан от едното до другото бедро от дълбока бразда; главата му е полуизвърната; вижда се празното око, а по слепоочието, бузата и врата е поникнало нещо като зелен мъх.

Отблъскваща воня пълзи заедно с вятъра край тези мъртъвци и край съседната купчина от брезенти или дрехи — нещо като изцапан плат, втвърден от засъхнала кръв, черен от обгарянето на снаряди,

корав, землист и прогнил, а по всичко това вече пъпли жив слой червеи. Неприятна гледка. Споглеждаме се, клатим глави, не смеем да споделим, че мирише отвратително. И въпреки това не бързаем да се отдалечим.

Ето че в мъглата изникват прегърбени хора — носят нещо. Това са опълченци с носилки, натоварени с нов труп. Вървят, пъшкат, потят се и старите им загорели и потни лица са сгърчени от напрежение. Да носиш само с един другар носилка през ходовете, когато има кал, е почти нечовешки труд.

Те оставят мъртвеца, облечен в нови дрехи.

— Дето се казва, вчера още беше на крака — изрича един от носачите. — Има-няма два часа, откакто го удари куршум в главата, щото искаше да отиде да прибере една швабска пушка в полето. В сряда щеше да си ходи в отпуска, та искаше да занесе пушката у дома си. Ефрейтор от четиристотин и пети полк, четиринадесети набор. Добро момче.

Санитарят ни го показва, повдига носната кърпичка, която покрива лицето — съвсем млад човек, сякаш заспал, само очите разкривени, бузите — восъчни, а по ноздрите и устата — розова пяна.

Този мъртвец като че ли внася чиста нотка сред купчината трупове, той е още гъвкав, навежда глава встрани, като го движат, сякаш иска да се настани по-удобно, и създава детската илюзия, че е по-малко мъртъв от другите. Той е по-малко обезобразен и затова сякаш е по-вълнуващ, по-близък, по-свързан с онези, които го гледат. Пред цялата тая купчина унищожени същества бихме могли да кажем само: „Клетото момче!“

Отново поемаме по пътя, който оттук започва да се спуска на юг към долината, където се намира Суше. Сред бялата мъгла пътят под краката ни изглежда като ужасна долина на скръбта. Купчини останки, парчета, мръсотии се трупат по изтощения гръбнак на паважа и по тинестите краища на пътя, така че вече мъчно можеш да различиш нещо. Дърветата покриват земята, от която са били изтръгнати разпокъсаните им коренища. Насипите са свлечени или разровени от снаряди. От двете страни на пътя, където стърчат само кръстове на

гробове — окопи, двадесет пъти копани и запълвани, ями, проходи над ямите, леси над трапища.

Колкото повече напредваме, толкова повече всичко наоколо ни се струва преобърнато, страшно, пълно с гнилоч, вони на разруха. Вървим по паваж от парчета снаряди. На всяка крачка политаме, сякаш стъпваме в клопки, препъваме се в изпочупени оръжия, разбити кухненски съдове, бидони, плочи, шевни машини, навити електрически жици. Парчета германска и френска екипировка в обвивка от засъхнала кал, неокачествими купища дрехи, облепени с червеникавокафяв клей. При това трябва да внимаваме с неизбухналите мини — върховете им стърчат навсякъде или пък се виждат дъната, страните им, боядисани в червено, синьо, кафяво.

— Това тук е било швабски окоп, накрая са го напуснали.

Окопът на места е запълнен, другаде — пресечен от ями от снаряд. Торбите с пръст са разкъсани, изтърбушени, съборени, изпразнени, някои се веят на вятъра, подпорните дървета са се пречупили и стърчат на всички страни. Укритията догоре са пълни с пръст и с още нещо, което не се вижда добре. Сякаш премазано, разширено тинесто, полуизсъхнало корито на река, от което водата се е оттеглила и хората са го изоставили. На едно място окопът наистина е изравнен от оръдията. Разширеният трап се прекъсва и се превръща в поле с прясно преобърнат пръст, образувано от симетрично издълбани надлъж и на шир дупки.

Показвам на Потерло това необикновено поле, по което сякаш е минал гигантски плуг. Но той цял е обсебен от мисълта за промяната в пейзажа.

Изненадано ми сочи с пръст едно място в равнината, сякаш се събужда от сън:

— „Червената кръчма“!

Пред нас е равно поле, покрито с натрошени тухли.

— Ами това какво е?

Крайпътен камък. Не, не е камък. Това е глава, черна, потъмняла, излъскана глава. Устата е изкривена, а от двете и страни стърчат мустаци — голяма обгоряла котешка глава. Под нея е заровен прав трупът на германец.

— А това?

Нещо зловещо — съвършено бял череп, а на два метра от черепа — чифт ботуши и между тях — купчинка разпокъсана кожа и парцали като циментирани с кафява кал.

— Ела. Мъглата се разсейва. Да побързаме.

На сто метра пред нас, сред по-прозрачните вълни мъгла, които се движат заедно с нас и вече едва ни прикриват, изсвирва и избухва снаряд... Пада на мястото, където ще минем.

Слизаме, стръмнината намалява.

Вървим един до друг. Другарят ми не казва нищо, гледа надясно, наляво.

После пак спира, както горе на пътя. Чувам го, като шепне:

— Е, какво, стигнахме!... Тук е...

И наистина ние не сме излезли от равнината, широка, опустошена, обгорена равнина, и все пак сме в Суше!

Селото е изчезнало. Никога не съм виждал изчезнало село. Албен-Сен-Назер и Каранси все пак приличаха на селища с изтърбушените си прерязани къщи, с дворовете си, пълни с хоросан и керемиди. Тук, в очертанятия на повалените дървета, които ни заобикалят сред мъглата като призрачен декор, не е останало нищо: няма дори част от стена, от ограда, която да стърчи, и ние с изненада установяваме, че през преплетените греди, камъни и жезла се мярка паваж — тук е било улица.

Същинско мръсно пустеещо блатисто място край град, където жителите му са изхвърляли години наред, без да остане празно кътче, отпадъци, материали от стари строежи, непотребни съдове: еднообразен слой смет и отломки, сред които затъваме и едва вървим. Бомбардировките до такава степен са променили всичко, че са отклонили дори течението на потока на воденицата и той сега тече без посока и образува блато върху останките на малкия площад, където е бил кръстът.

Ями от снаряди, в които гният издути до пръсване коне, други, в които са разхвърляни останки от човешки същества, обезформени от чудовищни рани.

Напреко на пътеката, по която вървим и се изкачваме — пълен разгром, нещо като наводнение от останки под наситеното с печал небе; ето един мъж проснат, сякаш е заспал, но той е плътно прилепен до земята, по което се отличава заспалият от мъртвеца. Това е войник, който е бил бакар, носел е броеница хлябове, нанизани на ремък, носел е връзка манерки на другарите, закрепени на рамото му за кожените дръжки. Сигурно тази нощ снаряд го е блъснал в гърба и го е повалил. Вероятно ние първи го откриваме. Обикновен войник, загинал от обикновена смърт. Може би останките му ще бъдат пръснати, преди други да го открият. Търсим личния му знак — облепен е в съсирена кръв, в която е потопена дясната ръка. Преписвам името, начертано с кървави букви.

Потерло ме оставя сам да върша тази работа. Той е като сомнамбул. Гледа, гледа с безумни очи навсякъде; търси до изнемога нещо сред тези изтърбушени, пръснати неща, сред цялата тази пустота, търси до обвития в мъгли хоризонт.

После ритва изкорубена тенджерата от една греда, просната напреко, и сяда върху гредата. Сядам до него. Едва-едва ръми. Влажната мъгла се превръща в капчици и сякаш покрива предметите с лак. Той шепне:

— Ей да му се не знае!... Да му се не знае макар!...

Изтрива челото си, вдига към мене умолителен поглед.

Мъчи се да разбере, да обхване разрухата на цялото това кътче на света, да възприеме тази мъка. Мърмори несвързани думи, възклицания. Сваля голямата си каска и открива главата си, от която се вдига пара. После с болка казва:

— Братче, не можеш да си представиш, не можеш, не можеш...

Шепне:

— „Червената кръчма“, дето е тая швабска глава и всичко наоколо, купища боклуци..., тая гадост, това беше... край пътя една тухлена къща и до нея две пристройки... Колко пъти, братче, на това място, дето спряхме, колко пъти съм се сбогувал там с жената, която се смееше на прага, а аз бършех устата си и гледах към Суше, дето се прибирах. И след няколко крачки се обръщах да й подвикна нещо на шегата! Ех, не можеш да си представиш... Ами това! Това! Ех!...

И той сочи с ръка наоколо, за да ми покаже опустошението, което го заобикаля...

— Не бива да стоим по-дълго тук, братче. Знаеш, мъглата се вдига.

Той става с усилие.

— Хайде...

Остава ни най-тежкото. Неговата къща.

Той се колебае, мъчи се да се ориентира, тръгва...

— Там е... Не, подминах. Не е там. Не знам къде е. Къде ли е...

Мъка, мъка!

Кърши ръце, обзет от отчаяние, едва се държи на краката си сред купчината хоросан и греди. Търси отломките от своя дом: задушевността на стаите, приятния полумрак. Всичко това е разпръснато, отнесено от вятъра. За миг, загубен в тази затрупана равнина, без опорна точка, той стои и гледа, гледа и търси.

След като обикаля няколко пъти, спира се на едно място, поотдръпва се.

— Тук е — казва, — няма грешка. Виждаш ли, по този камък познах. Имаше прозорче в зимника. Вижда се следата, която е оставила железната пръчка на прозорчето, преди да хвъркне във въздуха.

Подсмърча, мисли, бавно, непрекъснато клати глава.

— Когато нищо не ти остане, тогава разбираш, че си бил щастлив. Ех, колко щастливи бяхме тогава!

Приближава се до мене, нервно се смее.

— Чудна работа, нали? Сигурен съм, че никога не си виждал такова нещо; да не можеш да си намериш къщата, дето открай време си живял.

После се обръща и сега вече той ме подканя да бързаме:

— Хайде да се разкараме, и тъй и тъй, няма нищо. И цял час да гледаме мястото, дето са били нещата, полза няма! Давай напред, братче.

Тръгваме си. Двамата сме живи, открояваме се като петно в несъществуващото мъгливо селище, което би трябвало да се намира на земята, по която вървим.

Отново се изкачваме. Времето се прояснява. Мъглата много бързо започва да се разсейва. Моят другар върви мълчаливо, с големи крачки, забил нос надолу, сочи ми полето:

— Гробището — казва той. Там беше, преди навсякъде да стане безкрайно гробище, като зараза, като болест на света.

От средата на склона тръгваме по-бавно. Потерло се приближава до мене.

— Нали разбираш, това е вече прекалено. Прекалено затрито, целият ми досегашен живот. Толкова е затрито, че ме хваща страх.

— Слушай, жена ти е здрава и читава, момиченцето ти — също.

Лицето му придобива странен израз:

— Жена ми... Ще ти кажа аз нещо: жена ми...

— Какво жена ти?

— Ех, братче, видях я аз жената.

— Видя ли я? А пък аз мислех, че е в окупираната част.

— Да, в Лан е, у родителите ми. Ама я видях... Е, нищо, по дяволите... Всичко ще ти разправя! Бях аз в Лан, преди три седмици ходих. На единадесети. Преди двацет дена се пада.

Гледам го смаян... Но по всичко изглежда, че говори истината. Върви до мене и шепне сред просветващата мъгла:

— Не знам дали си спомняш, казаха... А, ти тогава май не беше тук... Казаха: трябва да се подсили телената мрежа пред успоредния окоп Бийар. Знаеш какво значи това. Дотогава все не успявах: щом излезеш от окопа, по надолнището ставаш мишена, по оня склон, дето има едно такова чудно име.

— Тобоган.

— Да, точно тъй беше, а мястото е опасно и в мъгла и нощем, като сред бял ден, поради пушките, дето предварително ги нагласят на подпори, както и картечните през деня. Швабите, като не виждат, всичко ръсят.

Взеха пионерите от нестроевата рота, ама някои успяха да изклинчат и ги замениха с войници, подбрани от ротите. И аз бях с тях. Та така. Излизаме, значи. Никакъв изстрел! „Какво ли ще рече това?“ — викаме си. И изведнъж виждаме един шваба, двама шваби, десет шваби, изскачат от земята, дяволите му с дяволи, правят ни знаци и викат „Камарад! Ние сме елзасци“, викат и продължават да се измъкват от техния международен ход. „Няма да стреляме по вас, викат, не се бойте, приятели. Само ни оставете да погребем нашите убити.“ И започваме да работим всеки своята си работа, даже се разговаряме, щото бяха елзасци. В същност те говореха против войната и против офицерите си. Нашият ефрейтор знаеше, че е забранено да се говори с неприятелите, и даже ни бяха чели, че с тях трябва да се говори само с

пушка. Ама ефрейторът каза, че това е единствената възможност да се подсили мрежата, и щом ни оставят да работим срещу тях, трябва да използваме случая...

И изведнъж един от швабите започна нещо да приказва: „Няма ли някой, от вас от окупираните места, който иска да получи известия от близките си?“

Ей, братче, не можах да се сдържа. Не бях на ясно добре ли е или не, ама отидох напред и казах: „Ами че аз искам.“ Швабата започна да ме разпитва. Отвързвам му, че жена ми е в Лан, у родителите ми, с дъщеричката. Пита ме къде живее. Разправям му и той вика, че се сеща. „Слушай, вика, ще й занеса писмо и не само писмо ще й занеса, ами ще ти донеса и отговор от нея.“ После изведнъж се удря по челото, тоя шваба, и се приближава до мене: „Слушай, брат, дори нещо по-добро. Ако правиш, каквото ти кажа, можеш да видиш жена си, децата и всичко тъй, както аз те виждам.“ Казва, че само трябва да отида с него в толкова и толкова часа с швабски шинел и фуражка, той щял да ми даде. Ще ме сложи с наряда за въглища в Лан; ще отидем до къщи. Ще мога да ги видя, само че ще се крия, та да не ме видят, щото той отговаря за войниците, дето ще бъдат с наряда, пък в къщата имало подофицери и за тях не отговарял... И аз, братче, приех.

— Опасна работа!

— То се знае, опасна. Изведнъж реших, без да му мисля, не исках много-много да дълбая, защото откачих само като си представих, че ще видя моите хора, пък после, ако ще и да ме разстрелят, толкова по-зле, нищо не идва даром. Това си е законът за търсенето и предлагането, както някои викат, нали?

Та, казвам ти, братче, всичко мина като по масло. Единствената мъчнотия беше, докато ми намерят достатъчно широка шапка, понеже, нали знаеш, главата ми е големичка. Но и това се уреди накрая, измъкнаха една тенджерка като за мене. А обувките ми и без това си бяха немски, дето Карон ми ги остави. И ей ти тръгнахме из немските окопи (те страшно приличат на нашите) с тези, тъй да кажа, швабски другари, които ме съветваха на чист френски също като тоя, на който ти говоря, да не се вълнувам.

Нищо не се случи — нито тревога, нито нищо. На отиване лесно мина. Всичко стана тихомълком, просто взех да се чувствавам почти шваба. Пристигнахме в Лан надвечер. Помня, че минах пред „Перш“ и

поех по улица Четиринадесети юли. Срецах разни хора от града, носят се по улиците като в нашите села. Не можех да ги позная, защото беше тъмно, нито пък те, ама и защото цялата история беше истинска лудория... Толкова беше тъмно, че да ти бръкнат с пръст в окото, не можеш да видиш нищо. Стигам градината на моите старци. Сърцето ми тупти, цял треперя от главата до петите, сякаш цялото ми тяло е станало сърце. И се сдържам да не се смея на глас и на френски отгоре на всичко, толкова бях щастлив, развълнуван. Другарят шваба вика: „Ще минеш веднъж, после още веднъж и все ще гледаш към вратата и прозореца. Ще поглеждаш, като че нищо няма... Внимавай...“ Тогава аз се съвземам, преглъщам си вълнението така, изведнъж. Добър момък беше тоя дявол, защото, ако ме хванеха, знаеш какво го чакаше, нали?

У нас, знаеш, както навсякъде към Па дьо Кале, входната врата на къщите е разделена на две: долу има нещо като малка вратичка, дето ти стига до кръста, горе нещо като капак. Ако затвориш само долната част, половината си си у дома.

Капакът беше отворен, стаята, тя е и трапезария, и кухня, разбира се, беше осветена, чуваха се гласове.

Минавам и извивам врат. Около кръглата маса с лампата се виждаха осветени розови лица на мъже и жени. Очите ми все нея гледат — Клотилд. Добре я видях. Беше седнала между двама мъже, подофицери май бяха, говореха ѝ. А какво правеше тя? Нищо. Усмиваше се и миличко навеждаше глава с пухкавите си руси коси, позлатени от лампата.

Усмиваше се. Беше доволна. Изглежда ѝ беше добре до тези шваби с нашивки и до огъня, от който лъхаше топлина, дето тъй добре я познавам. Минах, после се обърнах и пак минах. Пак я видях, все така се усмиваше. Не с пресилена усмивка, не с лъжлива усмивка, не, а истинска усмивка, дето отвътре иде, подаряваше им я. За миг, докато да мина нагоре-надолу, успях да видя и детето, протягаше ръце към един дебелак с галони и се опитваше да му се качи на коленете. И кого още видях? Мадлен Вандаерт, жената на Вандаерт, моя другар от деветнадесета, дето го убиха на Марна, в Монтион.

Тя знаеше, че е убит, защото беше в траур. Пък се смееше, направо се смееше, ти казвам... И поглеждаше единия, после другия, сякаш казваше: „Колко ми е добре тук!“

Ех, братче, измъкнах се оттам и се сблъсках с другарите шваби, дето ме чакаха да ме върнат. Как съм си отишъл, не мога да ти кажа. Бях като ударен по главата. Като вървах, се препъвах, сякаш бях прокълнат. Тогава само да не ми се изпречеше някой пред очите! Щях да се разкреця високо. Готов бях да направя нещо, та да ме убият, да свърши тоя мръсен живот!

Нали разбираш? Смееше се, моята жена, моята Клотилд се смееше в този ден на война? И какво? Значи, достатъчно е да те няма за малко, за да не те броят вече за нищо, така ли? Разкарваш се от къщи, за да отидеш на война, и като че всичко се е счупило; и докато ти им вярваш, те свикват с отсъствието ти и малко по малко става така, сякаш изобщо те е нямало, карат си и без тебе, щастливи са си както по-рано и се усмихват. Ей, дявол да го вземе! Не говоря за онази, другата курва, която се смееше, ами за моята Клотилд, моята, дето в този миг, когато случайно я видях, в самия този миг, каквото щещ разправяй, пет пари не даваше за мене!

И да беше с приятели, с роднини, как да е, а то с швабски подофицери. Кажи, не си ли струваше да взема да скоча в стаята, па да й зашлевя два шамара и да извия врата на оная курва в траур, а?

Да, да, такава нещо ми мина през ум. Знам, че далеч отивах... Ама бях побеснял.

Имай пред вид, че не искам да кажа повече, отколкото казвам. Иначе Клотилд е добро момиче. Познавам я и й вярвам: ако ме пречукат, отначало ще си изплаче всичките сълзи, това си е така. Сега ме мисли жив, съгласен съм, ама не е там работата. Пък на нея винаги й е добре, доволна е, цъфти, щом има лампа, огън, компания, аз и да съм там, и да не съм там...

Карам Потерло да побърза.

— Преувеличаваш, братче, мислиш си какво ли не, хайде, недей.

Вървахме съвсем бавно и бяхме още в началото на склона. Мъглата започваше да става сребриста, преди съвсем да се разсее. Денят щеше да е слънчев. Дори вече имаше слънце.

Потерло погледна и каза:

— Ще заобиколим през пътя за Каранси и ще се изкачим изотзад. Свихме през нивите. След няколко мига той каза:

— Ти мислиш, че преувеличавам? Казваш, че преувеличавам, нали? — После се замисли: — Ех!

Пак поклати глава и добави:

— Все пак едно не може да се отрече...

Изкачихме склона. Вече не беше студено, само прохладно. Като стигнахме горе, на равното, той продължи:

— Хайде да поседнем още малко, после се връщаме.

И седна, натежал от безброй объркани мисли. Челото му се сбърчи. После се обърна към мене стеснително, сякаш щеше да ми иска услуга.

— Слушай, братче, мисля си дали съм прав или...

Но след като ме погледна, огледа и нещата наоколо, сякаш искаше съвет повече от тях, отколкото от мене.

Небето се променяше, земята също. Мъглата вече беше като сън. Далечните простори се разбулваха. Тясната, печална, сива равнина се разширяваше, прогонваше сенките, обагряше се. Постепенно я заливаше светлина от изток към запад, като криле.

И ето там, пред краката си, видяхме Суше сред дърветата. Отдалеч, на светло, малкото селище изникваше пред очите ни като ново под слънцето.

— Прав ли съм? — повтори Потерло вече по-колебливо, не толкова уверено.

Преди да успее да отворя уста, той сам си отговори, почти тихо срещу светлината:

— Младичка е, знаеш; двайсет и шест годишна. Не може да си сдържа младостта тя отвсякъде напират. И като си почива до лампата, на топло, какво да прави, усмихва се. Па даже и с глас да се смее, пак е от младост, гърлото я гъделичка. Не е заради онези, другите, ами заради самата нея. Това е животът. Тя е жива. Да, жива е, и толкова. Какво е виновна, че е жива? Да мре ли? Какво да прави? Да седне по цял ден да плаче заради мене и швабите ли? Не може само да плачеш, нито пък цели осемнайсет месеца само да кълнеш. Това си е истина. Дълго стана, казвам ти, ей. Там е работата.

И той млъква и заглежда панорамата на Нотр Дам дьо-Лорет^[1], вече цяла осветена от слънцето.

— Също и малката, щом е до някой чичко, дето не я плаши, че ще я напляска, накрая гледа да му се качи на коленете. Може да й се ще

чичкото да ѝ е истински чичко или приятел на баща ѝ, ама като няма друг, на тези колене ще се качи, щом са все до нея, макар тоя чичко да е дебела очилата свиня. — После се провиква: — Ех! — Става, изправя се пред мене и продължава, като маха с ръце: — Някой може да ми каже: „Ами ако не се върнеш от война?“ Ще му отговоря: „Ако не се върна, край, братче, край на Клотилд, край на любовта! Днес-утре някой ще ме измести в сърцето ѝ. Какво ще се лъжа: споменът за моето лице, за мене, дето го носи в сърцето си, малко по малко ще се изтрие и друго ще го замести и тя ще започне нов живот. Ех! Ако се върна!“

Но Потерло се изсмива:

— Ама аз съм решил да се върна! Решил съм! Иначе... Трябва да се върна — продължава той по-сериозно: — Иначе, ако не си у дома, и със светци, и с ангели да си имаш работа, накрая пак в тебе ще бъде контрата. Това е животът. Ама аз още съм на тая земя.

После се засмива:

— Тук съм малко нещо, дето се вика!

Ставам и аз и го тупам по рамото.

— Прав си, братче, войната ще свърши. Ще свърши...

Той си потрива ръцете и продължава да говори:

— Да, ще свърши, дявол да я вземе. Гледай си работата... Ясно ми е, че няма току-така да свърши, още ще трябва да се помъчим. И още, и още. Да поработим. И то не е само до работа с ръцете. После всичко ще трябва отново да се прави. Нищо, ще го оправим. Къде ти е къщата? Отишла по дяволите. Градината? Няма я. Нищо, нова къща ще направим. Нова градина ще направим. Колкото по-малко е останало, толкова повече нови работи ще направим. Най-сетне това е животът, нали за това сме родени, да правим нови неща, а? И животът отново ще го направим заедно, и щастието; ще имаме нови дни, нови нощи.

И другите също. И те отново ще си направят пак своя свят. И да ти кажа ли право? Няма да е необходимо толкова много време, колкото сега си мислим... Ето например, защо Мадлен Вандаерт да не се ожени за друго момче? Тя е вдовица, братче, от година и половина е вдовица. Малко ли е, мислиш, година и половина? След толкова време май вече и траур не се носи! Ама никой не се сеца за това, като казва: „Курва е!“ Че какво искат хората, тя да се самоубие ли? Всичко се забравя, братче, трябва да се забравя. Не са криви ония, нито пък ние, просто хората сме такива, забравяме, това си е. Ето аз я виждам

изведнъж и ме заболява, че тя се смеела, та мъжът ѝ да не е убит вчера, ами така де, човещина, смее се! Колко време изтече, откакто го убиха, горкия. Отдавна беше, много отдавна. Не сме вече същите.

Само че важното е — да се върнеш, там да си бъдеш! Ще се върнем и ще гледаме всичко да се върне отново!

Пътем той ме поглежда, намига ми и зарадван, че е намерил довод, за да подчертае мислите си, продължава:

— Отсега си представям, като свърши войната, как хората от Суше ще започнат пак да работят, да живеят... Ама че работа ще падне! Ей например дядо Поне, братче, голям чешит! Толкова беше мераклия, че чак тревата в градината си метеше с метла от конски косъм или пък, коленичил, я подрязваше с ножица. Нищо, пак така ще почне! Пък госпожа Имажинер, дето живееше накрай селото, откъм замъка Карльор, дебела жена, ходеше тъй, сякаш не ходи, ами се търкаля, като че ли под широките ѝ поли има колелца, тя всяка година снасяше по едно дете. Като по часовник: същинска картечница за деца! Нищо, и тя пак ще почне да си снася.

Потерло спира, размисля, поусмихва се като на себе си:

— ... На, ще ти кажа. Забелязах... Не че има значение — натъртва той, сякаш изведнъж се засрамява от дребнавостта на скобата, която открива, — ама забелязах (то такова нещо с един поглед го забелязваш, докато гледаш друго), че у нас беше по-чисто, отколкото по мое време...

Стигаме до тесни релси, които се провират сред неокосената суха трева. Потерло ми показва с крак това изоставено късче линия и се усмихва.

— Това е нашата железница. Туткавата ѝ викахме. Сигурно защото не бърза. Вярно, че не вървеше бързо. И охлюв можеше да се мери с нея. Пак ще я направим. Ама сигурно пак няма да е бърза. Забранено ѝ е!

Когато изкачихме стръмнината, той се обърна и за последен път огледа опустошената местност, която бяхме посетили. Разстоянието сега още повече пресъздаваше селото през малкото останали дървета, които, смалени и окастрени, приличаха на млади фиданки. Повече, отколкото преди малко, слънцето придаваше на бялорозовите купчини някакъв привиден, дори осмислен живот. Камъните сякаш пак си идваха на място. Красотата на лъчите предвещаваше какво ще стане,

сочеше бъдещето. Лицето на войника, който съзерцаваше всичко това, също светна както обикновено. Пролетта и надеждата се отразиха в усмивката му, а розовите му страни, светналите му очи и златистожълтите му вежди изглеждаха като току-що нарисувани.

Слизаме в хода. Слънцето и тук прониква. Ходът е жълт, сух, кънти. Любуваме се на красивата му геометрична форма, на гладките стени, изгладени с лопата, и с радост слушам ясения отчетлив шум, който вдигат подметките ни, като стъпваме по дъното, върху набитата земя или върху дъсчените скари, поставени една до друга като дървен под.

Поглеждам часовника си. Показва девет часа. В нежно обагрения циферблат се отразяват синьорозовото небе и тънко изрязаните храсти, които растат край окопа.

Споглеждаме се с Потерло с някаква смътна радост. Доволни сме, сякаш се виждаме след раздяла! Потерло ми говори и аз, макар отдавна да съм привикнал на напевното му северняшко произношение, сякаш сега откривам за пръв път, че той пее.

Прекарахме тежки дни, трагични нощи в студ, вода и кал. Сега, макар да е още зима, тази първа хубава утрин ни известява, убеждава ни, че скоро, още веднъж ще дойде пролет. Ръбовете на окопа вече са украсени с нежнозелена трева и в новородените тръпки на тази трева вече се пробуждат цветчета. Ще свършат намалените тесни дни. Пролетта напират отгоре и отдолу. Дишаме с пълни гърди, нещо сякаш ни окриля.

Да, лошите дни ще свършат. И, дявол да го вземе, войната също ще свърши! При това сигурно ще свърши през хубавото годишно време, което се задава, осветява ни и вече започва да ни гали с тихите си повеи.

Нещо изпищява. Я, заблуден куршум...

Куршум ли? Хайде де! Не, това е кос!

Чудно, колко са подобни... Косовете, тези птици, които пискат толкова нежно, полето, смяната на годишните времена, уютността на стаите, залени в светлина... О, войната ще свърши и ние пак ще срещнем, вече завинаги, близките си: жената, децата или онази, която е едновременно и жена, и дете, и ще им се усмихваме сред младото сияние, което вече ни свързва.

... На пресечката на два хода, на полето, в края, виждаме нещо като арка: два стълба са опрени един до друг, а между тях са преплетени електрически жици, които висят като лиани. Красиво. Ще речеш, нарочно подредено, като театрален декор. Тъничко пълзящо растение се вие около единия стълб и като го проследиш, откриваш, че то се е одързостило да се прехвърли и на другия стълб.

Скоро, все по този ход, чиито тревисти хълбоци тръпнат като хълбоците на жив кон, стигаме до нашия окоп на пътя за Бетюн.

Ето и мястото ни. Другарите са тук, събрани. Ядат, радват се на мекото време.

След като се нахранваме, почистваме алуминиевите си канчета или алуминиевата си чиния със залък хляб.

— Гледай ти! Слънцето се скри!

Вярно. Проснал се е облак и го е закрил.

— Като че ли дори ще вали, братчета — казва Ламюз.

— Такъв ни е късметът! Тъкмо да тръгваме.

— Дявол да го вземе този Север! — казва Фуяд.

Вярно, че тук климатът нищо не струва. Вечно ръми, ромоли, дими, вали. А грейне ли слънце, бързо-бързо угасва сред голямото влажно небе.

Четири дни дена наряд в окопа свършиха. Скоро, щом започне да се здрачава, ще дойде смяната. Бавно се готвим да тръгваме. Пълним, подреждаме раниците, торбите. Пообърсваме пушките и ги увиваме.

Вече е четири часът. Мъглата бързо се спуска. Едни други, не се различаваме.

— Дявол да го вземе, пак заваля.

Няколко капки. После — порой. Ех, господи боже! Слагаме си качулките, намятаме се с брезенти. Прибираме се в укрытията, газейки калта, и целите се оплескваме — коленете, ръцете, лактите, — защото дъното на окопа пак е станало лепкаво. В укрытието едва имаме време да запалим свещ, поставена върху камък, и да застанем треперещи от студ около нея.

— Готови, тръгни!

Излизаме на открито в мократа и ветровита тъмнина. Мярка ми се едрата фигура на Потерло: пак сме един до друг в редицата. Като потегляме, му извиквам:

— Тук ли си, братче?

— Да, пред тебе — вика ми и той, като се обръща.

При това движение вятърът и дъждът го плясват през лицето, но той се смее. Някакъв си порой не може да му отнеме радостта, която носи в здравето си мъжествено сърце от тази сутрин, нито пък една намръщена вечер ще загаси слънцето, което преди няколко часа бе озарило мислите му.

Вървим. Блъскаме се. От време на време се препъваме... Дъждът не престава, водата тече по дъното на окопа, дъсчените скари се клатят върху размекнатата почва, някои са се наклонили наляво, други надясно, плъзгаме се, като минаваме по тях. Освен това в тъмното не ги виждаме и случва се на завоите да стъпим настрани от тях в дупки, пълни с вода.

В сивотата на нощта не изпускам от очи тъмната каска на Потерло, по която водата се стича като по покрив при пороен дъжд, и широкия му гръб, украсен от лъскаво парче мушама. Стъпвам в неговите стъпки и от време на време му подхвърлям по някоя дума, а той ми отговаря все така весел, спокоен, силен.

Когато дъските свършват, започваме да газим в гъста кал. Вече е съвсем тъмно. Изведнъж рязко спираме и аз се блъскам в Потерло. От началото на редицата се дочува полугневна ругатня:

— Е, какво, защо не вървиш? Ще изостанем!

— Не мога да си извадя патъците! — отвърща жален глас.

Затъналият в калта най-сетне успява да се измъкне и всички трябва да тичаме, за да догоним ротата. Започваме да се задъхваме, да пъшкаме, да псуваме тези, които са начело. Стъпваме наслуки, препъваме се, залавяме се за стените, по ръцете ни полепва кал. Заприличваме на отстъпваща войска, бягаща с дрънкане на желязо и ругатни.

Дъждът още повече се усилва. Второ неочаквано спиране. Някой е паднал! Глъчка.

Той става. Пак потегляме. Мъча се да следвам съвсем отблизо каската на Потерло, която слабо проблясва в тъмнината пред очите ми, от време на време му извиквам:

— Как е, върви ли?

— Да, да, върви — отвърща ми той, като подсмърча и пъхти, но гласът му е все така звучен, напевен.

Раниците се врязват болезнено в раменете, разтърсвани от неравномерния ход под напора на стихията. Окопът е задръстен от скорошно срутване и ние затъваме в рохкавата земя... За да си измъкваме краката от меката лепкава пръст, трябва на всяка стъпка да ги вдигаме високо. След като с мъка преминаваме това място, пак нагазваме в хлъзгавия поток. На дъното обущата са проправили две тесни пътечки, прилични на коловози, в които краката се заклепват като в релси или пък шляпат в по-дълбоките локви. На едно място трябва много ниско да се наведем под масивен лепкав мост над хода и едва успяваме да се проврем. Принудени сме да пълзим в калта. Малко по-нататък трябва пак да се държим за един кол, който се е отплеснал поради размекването на пръстта и виси точно по средата на хода.

Стигаме до някакво кръстовище.

— Хайде, напред! Минавайте, момчета! — казва подофицерът, застанал в една ниша, за да ни направи път, после подхвърля: — Тук не е място за застояване.

— Капнали сме — измучава един толкова прегракнал и запъхтян глас, че не мога да разбера кой говори.

— Да му се не знае, до гуша дойде, не мръдвам оттук! — стене друг, останал без дъх, без сили.

— Какво да правя? — отвръща подофицерът. — Да не би аз да съм крив? Хайде по-бързо, не се застоявай. Миналата смяна тук я бомбардираха.

Сред вятъра и дъжда продължаваме нататък. Струва ни се, че слизаме, слизаме като в дупка. Подхлъзваме се, падаме и се блъскаме в стената на окопа, после бързо се изправяме. Сякаш не вървим, а непрекъснато падаме надолу и едва се задържаме, както можем, за каквото можем. Въпросът е да се препъваме само напред и да се задържаме колкото можем прави.

Къде ли сме? Въпреки поройния дъжд подавам глава над бездната, от която гледаме да се измъкнем. Върху едва различимия фон на облачното небе съзирам насипа на окопа и изведнъж пред очите ми се откроява над окопа зловещ свод от два стълба, наведени един към друг, на върха на които виси нещо като отскубната коса. Това е арката, която забелязах днес.

— Напред! Напред!

Навеждам глава и вече нищо не виждам, но отново чувам как подметките затъват и се отлепват от тинята, тракането на ножниците, глухите възклицания и ускореното дишане на хората.

Ново сблъскване. Изведнъж спираме и както преди малко аз се бутам и се опирам в гърба на Потерло, в неговия силен, як гръб, като ствол на дърво, като здравето и надеждата. Той ми извиква:

— Дръж се, братче, стигаме вече!

Заставаме на място. Трябва да се върнем... Дявол да го вземе!... Не, пак потегляме напред!...

Изведнъж страхотен трясък ни разтърсва. Потрепервам до черепа, главата ми се изпълва с металически трясък, пареща миризма на сярата прониква в ноздрите ми и ме задушават. Земята пред мене се е разцепила. Чувствувам как гръм и мълния ме понасят, мятат ме встрани, прегънат, задушен, полузаслепен... Все пак си спомням ясно: през тази секунда, когато объркан, като луд, инстинктивно търсех моя другар по оръжие, видях как тялото му политна изправено, черно, с широко разперени ръце и пламък на мястото на главата!

[1] Местност, където са се водили ожесточени боеве през 1914 — 1915 година. — Б.пр. ↑

XIII

ГРУБИТЕ ИЗРАЗИ

Барк ме гледа, докато пиша. Допълзява по сламата и надничка — ето го будното му лице, перчема, увиснал като на палячо, а над живите му очи се свиват и разпускат триъгълните вежди. Устните му се движат във всички посоки, защото хруска и дъвче парче шоколад; държи го в свитата си на юмрук ръка.

Той фъфли с пълна уста, от която ме лъха миризма на сладкарница.

— Слушай, ти пишеш, нали ще напишеш после книга и за войниците, ще разкажеш за нас, а?

— То се знае, моето момче, ще разкажа за тебе, за другарите, за нашия живот.

— Слушай, ами я кажи...

Той сочи с глава листа, върху който тъкмо си нахвърлям бележки. Държа молива в ръка и наблюдавам момъка, слушам го. Той очевидно иска да ме пита нещо.

— Слушай, не че искам да те поучавам, ама... Ще те помоля за нещо. Знаеш ли какво: ако в книгата ти войниците говорят, както си приказват ли ще приказват или ще поподредиш и поукрасиш, както ти си знаеш. Искам да кажа, за разни такива думи, дето си ги говорим. Защото ние може да сме другари и да не се караме, ама ти никога няма да чуеш двама войници, като си отворят устата, и да не си кажат и повторят такива работи, дето печатарите не обичат много-много да ги печатат. Е, та как? Ако не ги кажеш, портретът ти няма да си прилича: все едно, дето се вика, да рисуваш, пък един цвят от тия, дето най-много се виждат, да не го сложиш навсякъде, където го има. Ама то се знае, такова нещо не се прави.

— Ще си сложа ругатните на мястото им, батинка, защото това е истината.

— Слушай, ами ако ги сложиш, дали няма някой от твоите хора да каже, че пет пари не дава за истината или че ти си чисто и просто

свиня?

— Сигурно ще кажат, но аз все пак ще ги напиша, без да се интересувам от тези хора.

— Да ти кажа ли аз какво си мисля? Нищо, че от книги не разбирам. За това се иска смелост, щото никой не го прави, и хубаво ще е, ако ти държиш да го направиш, ама в последния миг ще ти се опре, много си възпитан!... Тая грешка; ми е известна, откакто те знам. И още, дето си имаш един обичай, като ни дадат пиячка, като си мислиш, че е вредно, ти, вместо да дадеш частта си на другарите, вземеш, че я сипеш на главата си да си чистиш козината.

XIV

ВОЙНИШКИЯТ БАГАЖ

Хамбарът е в дъното на двора на чифлика „Мюе“, в ниската като пещера пристройка. Дори и там, където има къщи, за нас има само пещери. След като прекосиш двора, където торището потъва под краката ти, жвакайки, или пък го заобиколиш, като с мъка пазиш равновесие по тесния каменен бордюр, и застанеш пред отвора на хамбара, нищо не виждаш...

После, като свикнеш с тъмнината, забелязваш мъглива дупка, в която мъгливи сенки стоят превити, излегнати или пък се движат насам-натам. В дъното отдясно и отляво на две мъждукащи свеци, заобиколени със светли кръгове като далечни червеникави луни, различаваш най-сетне хората в тези сенки, от чиято уста излиза пара или гъст дим.

Тази вечер в нашето мъгливо убежище, където прониквам внимателно, всички се вълнуват. Утре сутрин ще поемаме за окопите и квартирантите на хамбара започват да си стягат багажа.

Обграден от тъмнината, в която след бледата вечерна светлина не виждам нищо, аз все пак успявам да се провра между манерките, канчетата и екипировката, пръснати по земята, но направо се блъскам точно в средата в купчината войнишки хлябове, струпани като павета на място, където се поправя път... Добирам се до моя ъгъл. Някакво същество е превило гръб под космата дреха, наведено над безброй дребни вещи, които блещукат на земята. Тупвам го по покрития с овча кожа гръб. Човекът се обръща и при светлината на свеща, закрепена на щик, забучен в земята, виждам половината му лице, едно око, част от мустак и крайчеца на полуотворената му уста. Той приятелски изръмжава и продължава да гледа изложените пред него предмети.

— Какво майсториш?

— Подреждам. Прибирам си нещата.

Мнимият разбойник, който сякаш оглежда плячката си, е моят другар Волпат. Разбирам каква е работата: проснал е платнище,

сгънато на четири върху постелята си — тоест върху ивицата слама, която му е отредена, — и върху този килим е изпразнил и подредил съдържанието на джобовете си.

Това е цял склад, който той оглежда с любов и с домакинска загриженост; готов е да защити богатството си и нападателно внимава да не би някой да го стъпче... Оглеждам едно по едно многобройните експонати на тази изложба.

Около кърпата за нос, лулата, кесията с тютюн, където са прибори и листовете за писма, ножа, портмонето, огнивото (необходимият основен фонд), ето две кожени връвчици, завити като червеи около един часовник в прозрачна целофанена кутия, която с времето странно е потъмняла и побеляла: освен това едно кръгло и едно четвъртито огледалце; четвъртитото огледалце е счупено, но е хубаво, с полегати ръбчета; едно шише с терпентин, едно полупразно шише с бензин и трето празно шише, една германска катарама за колан с девиза „Gott mit uns!“, един пискюл от дръжка на сабя със същия произход; полузавита в хартия „самолетна стрела“, която има формата на стоманен молив и е остра като игла; сгъваеми ножици и несесер — вилица и лъжица, също сгъваеми; парченце молив и парченце свещ, туба аспириин, която съдържа и едно хапче опиум, няколко тенекиени кутии.

Като вижда колко внимателно оглеждам личното му богатство, Волпат ми помага с обяснения.

— Това — казва той — е кожена офицерска ръкавица; изрязвам пръстите и с тях запушвам отвора на пушката; това е телефонна жица, само с нея можеш да прикрепиш копчетата на шинела си тъй, че да не падат. Сигурно се питаш какво ли има тук в това. Як бял конец, не като тоя, с който шият нещата, като ни ги дават нови, и който се измъква като сирене от макарони с вилицата; там са иглите, забол съм ги на пощенска картичка. Безопасните пък са ей там, отделно... Тук са ми книжата. Цяла библиотека.

И наистина, сред изложбата на предметите, извадени от джобовете на Волпат, има удивително много хартийки: евтин смачкан виолетов плик с листове за писма; военна книжка, чиято вкоравена и мърлява обвивка като кожа на стар колар се лющи и намалява от всички краища; тефтерче с подвързия от издраскана изкуствена кожа,

претърпкано с листчета и снимки — сред тях почетното място заема снимката на жената с децата.

От купчината пожълтели и почернели листа Волпат изважда тази снимка и ми я показва — за кой ли път? Отново се запознавам с госпожа Волпат, жена с меки, кротки черти и пищни гърди, заобиколена от две момченца с бели якички, по-голямото слабичко, по-малкото кръгло като топка.

— Пък аз — казва Бике, който е двадесетгодишен — имам снимки само на старците.

И той ни показва до самата свещ снимката на двойка старци, примерни като дечицата на Волпат.

— И аз моите си ги нося — намесва се друг. — Винаги си нося снимката на жената и децата.

— Е, то се знае! Всеки си ги носи — прибавя някой.

— Чудно нещо — казва Барк, — снимката, знаеш, се изхабява от гледане. Не бива много често да я зяпаш, нито пък много дълго: не знам какво става, ама някак като чужда започва да ти изглежда.

— Прав си — съгласява се Блер. — И аз същото си викам. Точно тъй е.

— Аз си нося при хартишките и една карта на нашенско — продължава Волпат.

Разгъва я на светлината. Оръфана, станала прозрачна по ръбовете, тя прилича на ония килимчета за стена, съшити от отделни квадрати.

— И вестник имам (и разгъва някаква изрезка от вестник за войниците на фронта), и една книга (роман от по двадесет и пет сантиметра — „Два пъти девственица“)... На, ето още едно парче вестник: „Етампската пчела“. Не знам защо съм го запазил. Сигурно нещо съм си имал наум. Като ми почине главата, ще се сетя. Освен това тестето карти и игра на дама от хартия, пък пионките от нещо като червен восък.

Барк се приближава, разглежда всичко и накрая казва:

— Аз имам още повече неща по джобовете.

После се обръща към Волпат:

— Ти имаш ли швабски золдбух бе, вышльо? Ами имаш ли ампули с йод, броунинг? Аз пък имам, и два ножа отгоре.

— Аз — казва Волпат — револвер нямам, нито пък швабска книжка, ама можех да имам два, да не река, дори десет ножа. Ама мене един ми трябва.

— То зависи — отвръща Барк. — Ами я ми кажи, недоносче, имаш ли механични копчета?

— Аз в джоба си ги нося! — провиква се Бекюв.

— Войник без тях не може — уверява Ламюз. — Инак гащите не държат за презрамките, няма начин.

— Аз — казва Блер — инструментите за пръстените все си ги държа в джоба, да ми са под ръка.

И ги изважда, прибрани в калъфче от маска, която той разтърсва. Тристранната и плоската пила издрънчават, чува се и сребристият звън на необработените алуминиеви пръстенчета.

— Аз пък винаги си нося връвчици. Все влизат в работа! — обажда се Бике.

— Не колкото пироните — казва Пепен и посочва три гвоздеа в шепата си: голям, малък и среден.

Един по един пристигат и останалите за да вземат участие в разговора. Всеки човърка нещо. Свикваме с полумрака. Но фелдфебелът Саливер, който с право се слави със сръчността си, прикрепя една свещ в кутия от сирене, закачена на телчета. Запалваме я и около така изфабрикуваната лампа всеки разказва с пристрастието и предпочитанията на родител за онова, което има в джобовете си.

— Първо на първо, колко ти са джобовете?

— Джобовете ли? Осемнайсет — казва някой. Това, разбира се, е Кокон, човекът цифра.

— Осемнайсет джоба! Стига си лъгал бе, миша муцуно! — провиква се дебели Ламюз.

— Точно осемнайсет — отвръща Кокон. — Преброй ги, като знаеш много.

Ламюз желае да се направи проверка и протяга ръце към светлината, за да брой по-точно на дебелите си пръсти с цвят на прашна тухла — два джоба на шинела отзад, джоба за пакета превръзки, дето се слага, тютюнът, два вътрешни джоба на шинела отпред; два външни джоба отстрани с капачки; три на панталона, даже три и половина с предното джобче.

— Аз там си слагам компаса — казва Фарфаде.

— Аз пък — прахан за запас.

— А аз — обажда се Тирлоар — една свирчица, дето жена ми я прати и вика: „Ако те ранят в бой, ще свирнеш на другарите си да те намерят и да ти спасят живота.“

Смеем се на наивните думи.

Тюлак се намесва снизходително и казва на Тирлоар:

— Те, ония в тила, слабо разбират какво е война. И ти да вземеш да говориш за тила, ще изтърсиш куп дивотии!

— Тоя джоб да не го броим, малък е, та не си струва — казва Саливер. — Значи, станаха десет.

— На куртката четири. Стават четиринайсет, не повече.

— Има и два джоба в патронташа: новите два джоба, дето се закрепват с каиши.

— Шестнайсет — казва Саливер.

— Ей, дяволско семе, левак такъв, ами я ми погледни куртката. А тия два джоба брои ли ги? Е, трябват ли ти още? Те са си на обикновеното място, цивилни джобове, дето блъскаш всичко като си цивилен, кърпата за цивката си, тютюна и адресите, дето има да разнасяш стоки.

— Осемнайсет — обявява Саливер, сериозен като служебно лице. — Осемнайсет са, няма грешка, печелиш.

Разговорът ни стига дотук, когато някой с трясък се препъва няколко пъти на прага като кон, който цвили и би ругал, стига да можеше.

После, след кратко мълчание, звънък глас властно изхълцва:

— Ей, вие там, стягате ли се? Всичко трябва да е готово до довечера и здраво да опаковате багажа! Тоя път отиваме на първа линия и даже май ще е напечено.

— Добре де, добре, господин фелдфебел — разсеяно отвърщат гласове.

— Как се пише Арнес? — пита Бьонеш, който е коленичил на земята, стиска молива и се поти над някакъв плик.

И докато Кокон му диктува буква по буква името „Ернест“, а подофицерът си отива и вече отдалеч се чува как повтаря на съседната врата краткото си слово, Блер взема думата.

— Момчета — казва той, винаги трябва да ме слушате какво ви говоря. Слагай манерката за вино в джоба. Всякъде другаде съм

опитвал, ама най-сгодно е в джоба, тъй да знаеш. Ако си в поход, натоварен, или пък всичко си свалил и се мотаеш из окопа, все ти е под ръка, за всеки случай; може например някой другар да има винце, па да си му симпатичен и да ти рече „Дай си шишето“ или пък да срещнеш продавач на вино. Слушайте, гълъбчета, какво ви разправям, все ще ви е от полза: манерката за вино си я дръжете винаги в джоба.

— Мене няма често да ме видиш с шише в джоба — възразява Ламюз. — Тия измишльотини на друг ги разправяй, виж ми окото, ни повече, ни по-малко. Аз предпочитам да си я закача на ремъка с кука.

— Най-добре е да я закачиш на някое копче на шинела, като торбичката за маска. Защото, ако си свалиш екипировката, много ти здраве, баш тогава може да ти мине някой с вино под носа.

— Аз имам швабска манерка — казва Барк. — Плоска такава, хваща се в страничния джоб, ако щеш, и чудесно се намества и в паласката, като си си изгърмял патроните или пък си ги прибрал в торбата.

— Швабската манерка нищо не струва — обажда се Пепен. — Не стои права. Само дето място заема.

— Чакай малко, червей такъв — намесва се Тирет, който не е лишен от съобразителност. — Тоя път, ако щурмуваме, както ни подметна началството, може да си намериш някоя швабска манерка и тогава ще бъде екстра.

— Фелдфебелът си дрънка, ама той нищо не знае — подмята Йодор.

— В швабската можеш да налееш повече от четвърт — забелязва Кокон, — защото там, дето е четвърт, е отбелязано с черта някъде към трите четвърти на тяхната манерка за вино. И винаги имаш повече аванта да си носиш по-голяма манерка, защото, ако в манерката ти се хваща точно четвърт, за да имаш четвърт кафе, вино, ракийца или там каквото и да е, трябва да ти я наляят догоре, а това никога не го правят, като разпределят, пък и да рекат да го направят, ти все някоя капка ще разлееш.

— Виж, това, че не наливат догоре, тук си прав — казва Паради, възмутен само при мисълта за начина, по който се раздават дажбите. — Артелчикът си бута пръста в манерката, освен това е чукнал навътре дъното на мярката си. Тъй че те минават с една трета, а ти оставаш с пръст в устата.

— Правилно — съгласява се Барк. — Но и голямата манерка не е за предпочитане, защото артелчикът не ти вярва, трепере да не ти налее една капка повече, подяжда те и ти си оставаш, речи го, с празни ръце.

В това време Волпат прибира един по един в джобовете предметите от изложбата си. Като стига до портмонето, започва жалостиво да го оглежда.

— Тъничко е, братче.

И си преброява парите.

— Три франка! Ей, братче, трябва да видя да го понапълня, иначе като излезем, ще гледам като кон на празни ясли.

— Не само твоето е лековато.

— Войникът харчи повече, отколкото получава. Чудя се какво ли правят тия, дето не вземат назаем.

Паради отвърща с корнелиевска простота:

— Направо ще пукнат.

— Ей на, вижте аз какво имам в джоба, дето не се разделям с него.

И Пепен весело показва сребърни прибори.

— Бяха на оная маймуна, дето квартирувахме в Гран-Розоа.

— Може още да са си нейни, а?

Пепен прави неопределено движение, в което гордостта се смесва със скромност, после набира смелост, усмихва се и казва:

— Знам я аз тая стара къртица. Сигурно цял живот ще има да търси навсякъде, по всички ъгли тия сребърни прибори.

— Аз — казва Волпат — досега само едни ножици съм успял да задигна. И то се знае, много си ги пазя, макар че, правичката да си кажа, те за нищо не ми служат.

— Абе и аз съм си чопвал по нещичко оттук-оттам, ама то какво ли е? Пионерите винаги ме бият в тая работа.

— Всеки прави, каквото може, ама винаги някой прави повече, братче! Гледай си работата.

— Ей, иска ли някой йод? — вика санитарят Сакрон.

— Аз си пазя всички писма от жената — казва Блер.

— Аз пък си й ги пращам.

— Аз пък ги пазя. Ей ги.

Йодор вади пакет изтрити, лъснати хартии, чиято чернота тъмнината срамежливо прикрива.

— Пазя ги. Понякога си ги препрочитам. Като е студено, лошо, препрочитам ги. Все едно че те стоплят, ама не е същото.

Тези странни думи навярно крият дълбок смисъл, защото неколцина вдигат глави и казват:

— Точно така.

Разговорът продължава разпокъсано сред този призрачен хамбар, прекъсван от огромни движещи се сенки, по ъглите мракът се стопява, тук-таме проблясват като точки няколко свещи.

Гледам войниците как шарят нагоре-надолу, как странно се изрязват в светлината, после се снижават, отпускат се на пода. Съсредоточени и натоварени, те се готвят за преместване, говорят като на себе си или си подвикват, а в краката им се мотаят разни предмети. Показват си един другиму своите богатства.

— На, виж!

— Бива си го! — отговаря другият завистливо.

Всеки би искал да има всичко, което сам не притежава. В отделението има легендарни съкровища, предмети, за които всички завиждат, като двулитровата манерка например собственост на Барк, разширена до вместимост два литра и половина чрез умел халосен изстрел с пушка, или всеизвестния нож с костена дръжка на Бертран.

В разбунения мравуняк тези музейни предмети привличат не един изкосо хвърлен поглед, после всеки отново се заглежда пред себе си, посвещава се на собствената си „стока“ и се мъчи да я подреди.

Жалка стока наистина. Всичко, което се произвежда за войника, е просто, грозно, некачествено — от картонените обуца, съшити едро със слаби конци, до лошо скроените, лошо тропосани, лошо ушити, лошо боядисани дрехи от гнил, като прозрачен плат, подобен на попивателна, които на слънцето избеляват за един ден, а на дъжд подгизват за един час, до тънките кожени каишки и каиши, които се цепят като талаш и се късат при капсите, до долните фланелени дрехи, по-тънки от памучни, и до тютюна, направен сякаш от сено.

Мартро е до мене. Сочи ми другарите.

— Виж ги, горките братлета, как си оглеждат вехториите. Същински майчици, дето си гаят дечицата. Чуй ги само. Викат си ги. На, оня там, дето вика „Ножа ми!“, като че ли вика „Леон или Шарл,

или Долф“. И знаеш ли, няма начин да си намалят товара. Няма как. Не че не щат, от нашия занаят по-силен не ставаш, нали? Ама не могат. Много си ги обичат тия техни бръмбазъци.

Войнишкият товар! Страхотен е и, дявол да го вземе, войникът знае, че всеки излишен предмет го прави още по-мъчителен, че всяко нещо, което притежава, е една мъка повече.

Защото не е само онова, което се пъха по джобовете и в торбите, ами и товарът, който се носи на гръб.

Раницата е като сандък, като долап. Старият войник владее изкуството да я разширява почти чудотворно, измисля остроумни способности да намества вещите си, домакинските си принадлежности. Освен багажа, който се полага по правилник и е задължителен — две кутии консервирано месо, двадесет сухара, две таблетки кафе и два пакета кондензирана супа, пакетче захар, полагаемото се бельо и запасни високи обуца, — ние намираме начин да напъхаме в раницата още няколко кутии консерви, тютюн, шоколад, свещи и въжени пантофи, дори сапун, спиртник и спирт на таблетки, плетени дрехи. Като се прибавят и одеялото, завивката за крака, платнището, инструментите, канчето, лагерните принадлежности, раницата набъбва, разширява се, става огромна, смазваща. И моят съсед право казва: всеки път, като стигне до целта след цели километри влачене по пътищата и още километри из ходовете, войникът се заклева, че следния път ще изхвърли цял куп неща и ще си поосвободи раменете от игото на раницата. Но започне ли да се готви за заминаване, пак понася този изтощителен, почти непосилен товар; и никога не се разделя с него, макар редовно да го псува.

— Има хитри момчета, дето умеят — казва Ламюз, — все намират начин да бутнат нещо в колата на ротата или в санитарната кола. Знаем един, дето има две нови ризи и едни нови гащи в сандъка на подофициера, ама, разбираш, в ротата сме двеста и петдесет души, номерът е известен и всеки не може да го използва: главно низшите чинове; колкото повече нашивки имат, толкова повече се вреждат. Без да се брой командирът, дето претърсва колите понякога, без да предупреждава, и ти изхвърля парцалите посред пътя, ако ги намери в някоя кола, и после иди ги гони! Пък ругаенето и карцерът са си отделно.

— И отначало, братче, всичко беше лесно. Имаше някои, виждал съм такива, дете си слагаха торбата и даже долапа в детска количка и си я бутаха по пътя.

— Ей, дявол да го вземе! Хубава беше по онова време войната! Ама сега всичко се промени.

Глух към всички разговори, наметнат с одеялото си като с шал, което му придава вид на стара вещица, Волпат се върти около някакъв предмет на земята.

— Питам се — казва той, без да се обръща към никого — дали да помъкна тая мръсна манерка. Тя е единствена в отделението и винаги съм я носил. Да, ама тече като цедилка.

Не може да вземе решение — преживява истинска раздяла.

Барк го наблюдава отстрани и му се подиграва. Чуваме го, като казва:

— Изкуфял глупак. — Но сам прекъсва подигравките си: — Ама и ти да си на негово място, и ти ще си такъв идиот.

Волпат отлага решението за по-късно.

— Утре ще видя, като натъпча раницата.

След прегледа и напълването на джобовете идва ред на торбите, после на патрондашите. Сега Барк умува как да смести двестата полагаеми се патрона в три патрондаша. На пачки е невъзможно. Трябва да се извадят и да се наредят по два, по два, обърнати надолу. Така успяваш да натъпчеш патронташите, без да остане празно място, и да си направиш пояс, който тежи към шест килограма.

Пушките вече са почистени. Проверяваме добре ли е увит прикладът, затворът — необходима предпазна мярка поради пръстта в окопите.

Важно е също лесно да се разпознава всяка пушка.

— Аз съм си сложил резки на ремъка. Ето къде, по края.

— Аз пък горе на ремъка съм си вързал връзка за обувки, тъй мога и с око, и с ръка да я позная.

— Аз съм й бутнал механично копче. Така грешка няма. В тъмното веднага го напипвам и казвам: „Тая е моята карабина.“ Защото, нали разбираш, има момчета, дете обичат да си гледат кефа, другарят им чисти ли чисти, а те тихомълком пипват пушчицата, дете оня балама я е изчистил, а после някои дори казват: „Господин капитан, моята пушка е най-екстра.“ Ама аз на такава въдица не се

хващам. Тая е кръшкаческа система, а кръшкаческата система, любезни, на мене до гуша ми е дошла.

Така че пушките, макар да си приличат, се различават като почерците.

— Чудна работа — казва ми Мартро, — утре се качваме в окопите, пък още няма гъбясали и трупясали от пиене тая вечер и чувай! Още не са се изпокарали. Пък аз... Е, не казвам — веднага се поправя той, — че тия двамата не са направили главите, поразлигавили са се... Ама не са съвсем узрели, само са си кръкнали.

Това са Поатрон и Поалпо от отделението на Броайе.

Те са легнали и тихо си приказват. До една свещ лъскат кръглият нос и устата на единия, докато с ръце ръкомаха и сянката повтаря движенията му.

— Знам да паля огън, ама не мога да го разпаля, като изгасне — заявява Поатрон.

— Тъпанар! — вика Поалпо. — Щом знаеш да го запалиш, значи, знаеш и да го разпалиш, нали имаш кибрит, той, значи, е изгаснал и можеш да кажеш, че го разпалваш, а пък да го палиш.

— Това са приказки. Знам аз какво говоря, а ти само дрънкаш. Казвам ти и ти повтарям, че щом трябва огън да се запали, аз съм насреща, ама да го разпаля, като е изгаснал, хич ме няма. Повече не мога да ти обяснявам.

Не чувам възраженията на Поалпо.

— Ама ти какво сега си седнал да ми се инатиш? — крещи Поатрон. — Нали трийсет пъти ти казах, че не знам. Голямо магаре си, брей!

— Смях ме хваща, като ги слушам — каза ми Мартро.

Истината е, че преди малко той бе поизбързал, като заяви, че няма пияни.

Известна възбуда, предизвикана от черпенето за сбогуване, цари в коптора, пълен с облаци слама, в който племето — едни прави и колебливи, други на колене, замахвайки като миньори — поправя, трупа, подрежда провизиите, дрипите, инструментите си. Глъчка, безразборни движения. В димните светлини се открояват тела, тъмни ръце се движат в мрака като марионетки.

Освен това от хамбара, прилепен до нашия, от който ни разделя само една стена до човешки бой, се надигат пиянски викове. Двама войници се карат отчаяно, остро, бясно. Въздухът трепери от най-грубите обиди. Но обитателите на хамбара изтласкват единия, който е пришелец от друго отделение, и пороят от псувни намалява, а после съвсем секва.

— Е, ние поне се държим като хората! — забелязва Мартро, не без гордост.

Това е вярно. Благодарение на Бертран, заклет враг на пиянството, на тази фатална отрова, която си играе с тълпите, нашето отделение е едно от най-въздържаните по отношение на виното и ракията.

... Наоколо войниците крещат, пеят, лудеят. Смят се непрекъснато; смехът у човека е като шум от колела.

Сред тази менажерия от сенки, кафез, изпълнен със светли отражения, се мъчиш да разгадаеш някои лица, в чието изражение има нещо вълнуващо. Но не успяваш. Гледаш ги, но не можеш да проникнеш в тях.

— Стана десет часът, приятели — казва Бертран. — Утре ще довършим прибирането. Крайно време е да си поотпуснем телесата.

Тогава всички бавно лягат. Приказките не стихват напълно. Войникът бърза само когато е принуден. Всеки се разкарва нагоре-надолу, носи нещо в ръка — виждам как по стената се плъзва огромната сянка на Йодор, който минава край свещта и клати в ръка две торбички с камфор.

Ламюз се върти, за да се настани по-удобно. Изглежда, че нещо му е тежко: макар вместимостта му да е голяма, днес очевидно е преял.

— Някои искат да спят! Запушете си устата, диваци такива! — обажда се от постелята си Менил Жозеф.

При тези думи глъчката за миг намалява, но гласовете още не стихват напълно, разкарването все не престава.

— Вярно бе, нали утре се качваме в окопите — казва Паради — и още вечерта отиваме на първа линия. Никой обаче не мисли за това. Просто го знаем, и толкова.

Малко по малко всеки заема мястото си. Лежа на сламата, а до мене Мартро се завива.

Някаква грамада пристига, като внимава да не вдига шум. Това е старши санитарят, монах от ордена на маристите, огромен човек с брада и очила: когато свали шинела и остава по куртката, чуди се къде да си дение краката. Този силует на брадат хипопотам бърза да си легне тихо. Той пъхти, въздиша, мърмори нещо.

Мартро ми го сочи с глава и ми шепне:

— Гледай го. Тия хора все големи думи приказват. Като го питаш какъв е като цивилен, няма да каже „калугер-учител“ ами „преподавател“ и ще те погледне под очилата с половин око. Като рече да стане по-рано, да отиде на черква, и види, че те е събудил, не казва „Отивам на черква“, ами казва: „Коремът ме боли. Трябва да отида по нужда, няма как.“

Малко по-нататък чичо Рамюр говори за селото си:

— То е нещо като колиби, дребна работа. Моят старец по цял ден опушва лули; и като работи, и като си почива, лулата му все си дими навън или в кухнята!

Слушам този идиличен разказ, който изведнъж приема специализиран, технически обрат.

— Затова си прави сламено калъфче. Знаеш ли как се прави такова калъфче? Вземаш зелен житен стрък, махаш му кожицата. Рязваш го на две и стават различни големини, като различни номера. С тях увиваш дръжката на лулата и ги връзваш с конец и с четири сламки.

Урокът се прекъсва, понеже няма слушатели.

Само две свещи още горят. Голямо тъмно крило покрива купчината налягали мъже.

Отделни разговори още пърхат в първобитната спалня. До ушите ми долитат откъслечни думи, изречения.

Чичо Рамюр сега ругае командира:

— Командирът, братче, макар да има четири нашивки, забелязал съм, не знае да пуши. Дърпа с всичка сила и прегаря лулите. То не е уста като уста, ами цяло устище. Дървото се нацепва, прегаря и става на въглен. Пръстените лули са по-здрави, ама и тях ги съсипва. Истинска ламя! И да знаеш, братче, мене слушай, някой ден такова нещо ще се случи, дето рядко се е случвало: някоя лула, дето толкоз я е

нажежил и изпекъл до червено, ще вземе да се пръсне в човката пред всички. Ще видиш.

Постепенно спокойствието, тишината и мракът се настаняват в хамбара и погребват грижите и надеждите на обитателите му. Редицата еднакви денкове, която образуват завитите в одеяла един до друг войници, подобно на огромен орган, издава различни хъркащи звуци.

Вече заврял нос в одеялото, слушам Мартро, който ми говори за себе си.

— Аз търгувам със стари неща, знаеш — казва той, — вехтошар, по-точно; само че съм ангросист. Купувам от дребните улични вехтошари; имам и склад — един таван, — там си трупам стоката. С всякакви стари неща търгувам, като почнеш от долни дрехи и стигнеш до консерви, ама главно с дръжки на четки, чанти, обувки и то се знае, специалист съм по заешките кожи.

А малко по-късно го чувам как разправя:

— Като ме гледаш такъв дребен и хилав, още качвам до тавана чували по сто кила по подвижната стълба, и то с дървени обувки на краката... Веднъж си имах работа с един, кой го знае какъв беше, разправяха, че тъгувал с бели робини, та...

— Дявол да го вземе, туй най не мога да го понасям — изведнъж вика Фуяд, — тия учения и маршировки, дето те съсипват през почивките. Кръстът ме боли, та не мога да заспя, толкова съм смазан.

Откъм Волпат се чува някакво тракане. Решил е да си прибере манерката, макар да я ругае, че е пробита.

— Ей, да му се не знае макар, кога ли най-сетне ще свърши тая война! — стене някой сънено.

Избликва упорит, изпълнен с недоумение вик на бунт:

— Искат да ни довършат!

После друг, неясен както и първият:

— Карай да върви!

... Събуждам се много по-късно; бие два часът и в бледата, вероятно лунна светлина виждам как неспокойно се движи силуетът на Пинегал. Някъде далеч кукурига петел. Пинегал се е полуизправил. Чувам прегракналия му глас.

— Да му се не знае, още е среднощ, пък тоя петел взел че се разпял. Дали не се е натряскал?

Смее се и повтаря „Дали не се е натряскал“, докато отново се завива във вълненото одеяло и в гърлото му клокочи смях, примесен с хъркане.

Но ето че Пинегал е събудил Кокон. И човекът цифра започва да мисли на глас:

— В отделението имаше седемнайсет войници, като тръгнахме на война. И сега има седемнайсет, ама с подменените. Всеки войник вече е износил четири шинела, един от онова, първото, синьо и по три от убитото синьо; два панталона, шест чифта обувки. На човек трябва да се броят по две пушки, ама работните комбинезони не могат да се преброят. Двайсет и три пъти ни зареждаха с резервна храна. От общо седемнайсет войници четиринайсет пъти сме били вписани в заповеди за похвала — два пъти в заповед по бригадата, четири пъти в заповед по дивизията и един път в заповед по войската. Веднъж седяхме шестнайсет дена непрекъснато в окопите. Били сме на почивка в четирийсет и седем села досега. От началото на военните действия през полка, който брой две хиляди войници, са минали дванайсет хиляди.

Прекъсва го странно фъфлене. Това е Блер — новите челюсти му пречат както на говора, така и на дъвкането. Но той упорито си ги слага всяка вечер и ги държи цяла нощ, защото са го уверили, че така ще свикне с този чужд предмет, напъхан в устата му.

Попривдигам се като на бойно поле. Още веднъж поглеждам натъркаляните хора, които събитията са събрали един до друг от различни краища. Оглеждам ги един по един, както са потънали в бездната на съня и забравата, на чийто бряг неколцина сякаш още се вкопчват с тъжните си грижи, с детските си инстинкти и робското си невежество.

Упоението на съня ме обхваща. Но все си мисля какво са направили и какво ще направят. И пред това дълбоко видение на жалката човешка нощ, която е метнала савана си над нашата пещера, мечтая за някаква велика светлина.

XV ЯЙЦЕТО

Бяхме отчаяни. Изгладнели, жадни, а в това жалко селище — нищо!

Обикновеното редовно снабдяване се бе забавило и ние чувствувахме остро лишенията.

Изпосталелите хора скърцаха със зъби, а на жалкия площад от всички страни стърчаха разкъртени врати, скелети на къщи, оголени телеграфни стълбове. Установихме, че тук няма нищо.

— Няма хляб, няма мърша, за пиене нито капка, стягай си колана и толкоз.

— Сиренето се е изпарило, мармалад е останал, колкото масло на шиш.

— Нищо няма, колкото и да се шегуваме и да псуваме, това си е.

— Ама загубено село! Три коптора и в тях само вятър и мъгла.

— И да ти е пълна кесията, все то, речи го, куршум без пушка, щом няма кой да ти продаде една игла.

— И Ротшилд да си, и военен шивач да си, все едно, за какво ти е богатството?

— Вчера около седма рота се навърташе едно коте. Сигурен съм, че са му видели сметката.

— Да, вярно, и аз го видях — слабичко едно такова, само кожа и кости.

— Не можеш се оправи, тъй си е.

— Някои — подхвърля Блер — се оправиха, щом пристигнаха, купиха няколко манерки вино от кръчмата на ъгъла, толкова имаше.

— Ей, мръсниците му с мръсници! Сега на тях им е добре, поне гърлата са си наквасили!

— Правичката да си кажем, то това вино ли е? Мръсотия! От него в шишето остава утайка като пепел в лула.

— Някои разправят, излапали едно пиле!

— Тяхната вяра! — казва Фуйад.

— Аз нямаше какво да си блъскам главата: беше ми останала една сардела и на дъното на едно пакетче малко чай; сдъвках го със захар.

— Къде ще се наядеш с такова нещо.

— То, дума да не става, такова нещо не засища, колкото и да ядеш, все си оставаш гладен.

— От два дена една гола чорба: жълта и постна, блести като злато. Никакъв бульон, нищо пържено! Всичката си остава в тенджерата.

— Сигурно на свещи са я направили.

— Най-калпавото е, че и лулата не можеш да си запалиш.

— Вярно, това е най-лошото! Нямам вече прахан. Имах малко, ама сега край! Колкото да претърсвам джобовете на шинела, нищо! А я върви да купиш отнякъде?...

— Аз имам едно парченце прахан, ама си го пазя.

Наистина е тежко. Тежко ти става, като гледаш как войниците нямат с какво да си запалят лулата или цигарата и примерно ги прибират в джоба. После как тръгват да се разхождат. За щастие, Тирлоар има запалка с малко бензин на дъното. Онези, които са разбрали това, се трупат около него с натъпканите си студени лули. Но и хартия няма, та да припалиш от запалката. Трябва да си послужат с пламъка на самото фитилче и по този начин да хабят на вятъра течността, останала в слабичкото ѝ като на насекомо коремче.

... Аз имах късмет... Срецам Паради. Разхожда се, изложил доброто си лице на вятъра, мърмори и дъвче късче дърво.

— На — викам му, — вземи това!

— Кутия кибрит! — възхитен се провиква той и гледа предмета, сякаш е някаква скъпоценност. — Ех, батинка, царска работа! Кибрит!

Миг след това пали лулата си и кръглото му като пълнолуние лице цяло се зачервява от отражението на пламъка, а останалите крещат:

— Я, Паради имал кибрит!

Надвечер срецам Паради при останките на една фасада на ъгъла между две от улиците на това най-жалко от всички села. Той ми прави знак:

— Шт!...

Има странен вид, като да се стеснява.

— Слушай, преди малко — казва ми той с разнежен глас и поглежда краката си — ти ми пробута кутия кибрит. Сега пък аз ще ти се отплатя. На!

И ми пъха нещо в ръката.

— Внимавай! — шепне той. — Чупливо е!

Заслепен от великолепието и белотата на подаръка, не мога да повярвам на очите си... Яйце!

XVI

ИДИЛИЯ

— Честна дума — казва ми Паради, който върви до мене, — ако щеш, вярвай, ама съм капнал от умора... Никой поход не ме е съсипвал, колкото този.

Той влачи крака и в дрезгавината привежда ъгловатото си туловище, натоварено с раница, чийто разширен сложен профил и височина изглеждат невероятни. Два пъти се спъва и полита.

Паради е издръжлив. Но цяла нощ тича из окопите като свръзка, докато другите спяха, затова не е чудно, че е изтощен.

Той мърмори:

— Ей, тия километри трябва да са гумени, край нямат!

И с рязко движение намества раницата си на всеки три крачки, раницата го дърпа, той пъшка и заедно с товара се клатушка и стене като стара претоварена таратайка.

— Вече стигаме — казва един подофицер.

Подофицерите все така казват за каквото и да става дума. Но независимо от това вечерта наистина стигаме в селото, чиито къщи изглеждат като нарисувани с пастели и туш върху синкавата хартия на небето, а черният силует на черквата с остра камбанария, оградена с две по-тесни и остри кули, се извишава като голям кипарис.

Когато обаче войникът влезе в селото, където е пратен на отдих, мъките му не свършват. Рядко отделението или взводът успяват да се настанят в определеното им помещение: започва неразбория, в помещението са разквартирувани и други, възникват спорове и бъркотия, които трябва да се оправят на място, и едва след най-разнообразни митарства всички части се настаняват окончателно във временния си подслон.

Така че след обикновеното разкарване най-сетне се настаняваме за нощуване. Квартирата ни е един сайвант, поддържан от четири греди, чиито стени са четирите посоки на света. Но сайвантът има здрав покрив, а това е значително предимство. Под него има талига и

плуг, край които се разполагаме. Паради, който непрекъснато руга и пъшка, докато ни размъкваша нагоре-надолу, хвърли раницата, после се отпусна на земята и стоя така доста дълго като пребит, оплаквайки се, че не си усеща ръцете и краката и че ходилата го болят, както, впрочем, и всички „стари рани“.

Но ето че къщата, към която спада сайвантът и която се издига точно пред очите ни, светва. Нищо не привлича войника в еднообразната вечерна сивота като прозорец, зад който свети звездата на лампа.

— Дали да надникнем? — предлага Волпат.

— Защо не... — казва Паради.

Той се надига, става. Накуцвайки от умора, се отправя към осветения прозорец, изникнал в мрака, а после към вратата.

Волпат го следва, аз вървя най-отзад.

Влизаме; отваря ни старец, главата му се тресе, лицето му е изхабено като вехта шапка. Той премига. Питаме го дали има вино за продан.

— Не — отвърща старецът и клати глава, върху която тук-там расте по някой стрък бял памук.

— Ами бира, кафе? Каквото и да е...

— Не, приятели, нищо, нищичко. Ние не сме оттук, бежанци сме, знаете...

— Е, като няма нищо, да си вървим.

Обръщаме се кръгом. Все пак поне за малко използвахме топлината на стаята, погледахме лампата... Волпат е вече на прага, гърбът му изчезва в мрака.

Но ето че аз забелязвам някаква старица, отпусната на един стол в ъгъла на кухнята: изглежда много заета с работа.

Ущипвам Паради по ръката:

— Ето красавицата на дома. Върви я поухажвай!

Паради ме поглежда с гордо безразличие и маха с ръка.

Пет пари не дава за жените, от година и половина, която и да срещне, все не е за него. Но и да е за него, пак пет пари не дава.

— Млада или стара, все то! — казва ми той и отваря уста да се прозине.

Все пак от нямане какво да прави, а го и мързи да си тръгне, той отива при жената.

— Добър вечер, бабо! — мърмори, все още прозявайки се.

— Добър вечер, момчета — треперливо отвърща старицата.

Отблизо я виждам по-добре — спечена, с нагънати стари кости, а лицето ѝ бяло като циферблат на стенен часовник.

Какво ли прави? Настанена между стола и ръба на масата, тя се мъчи да чисти обувки. Тежка работа за детските ѝ ръце: движенията ѝ са несигурни и от време на време четката се отплесва настрана; а обувките са много мръсни.

Като вижда, че я оглеждаме, тя шепне, че трябва хубаво да лъсне още тази вечер обувките на внучката си, която била шапкарка в града и сутрин тръгвала рано.

Паради се навежда, за да огледа по-добре обувките, и изведнъж протяга ръка към тях.

— Дайте, бабо, аз за две минути ще лъсна патъчките на вашето девойче.

Старата клати глава, че не иска, та чак раменете ѝ се тресат.

Но нашият Паради властно грабва обувките, докато старицата, скована от слабост, се мъчи да ги задържи, да окаже някаква призрачна съпротива.

Но той вече е взел по една обувка във всяка ръка, държи ги нежно, за миг ги съзерцава, дори сякаш ги притиска леко.

— Ама са мънички! — казва и гласът му е различен от гласа, с който говори с нас.

Той взема четките и започва усърдно и внимателно да чисти обувките, навел очи; виждам, че се усмихва.

После, след като изчетква калта, взема вакса с двувърхата четка и съсредоточено ги намазва, сякаш ги гали.

Обувките са лъснати. Това са ботинки на суетно момиче: на всяка блести редица копченца.

— Едно копченце липсва — пошепва ми той с някаква гордост.

Вече не му се спи, не се прозява. Напротив, устните му са стиснати; младежки пролетен лъч осветява лицето му, а преди малко беше капнал, сега като че ли току-що се е събудил.

Прокарва пръсти, хубавичко нацапани от вакса, по ботинките, които се разширяват нагоре, като че ли са запазили формата на крака. Толкова ловки, докато лъскаха, сега пръстите му са някак несръчни; докато върти в ръце обувките, той им се усмихва и потъва някъде

далеч, дълбоко. Старицата вдига ръце, призовава ме за свидетел и казва:

— Ей, това се вика услужлив войник!

Свърши. Ботинките са изчистени, лъснати. Светят. Повече няма какво да им се прави.

Паради ги поставя в края на масата внимателно, сякаш са реликви; после, най-сетне, сваля ръце от тях.

Но не свежда веднага очи, гледа ги още малко, после навежда нос и се взира в своите обуца. Спомням си, че като направи това сравнение, едрият момък, предопределен да бъде герой, циганин и монах, още веднъж се засмя от сърце.

... Старицата се размърда на стола. Нещо ѝ беше хрумнало.

— Аз ще ѝ кажа! Тя ще ви благодари, господине. Ей, Жозефин!
— извика тя, като се обърна към съседната врата.

Но Паради я спря с широко движение, което ми се стори великолепно.

— Не. Няма смисъл, бабо, оставете я. Ние си тръгваме. Няма смисъл, гледайте си работата!

Той толкова убедено мислеше това, което казваше, че гласът му прозвуча властно и старицата покорно се спря и замълча.

Отидохме да си легнем под сайванта между стръките на плуга, който ни чакаше.

И тогава Паради, легнал на сламата, пак взе да се прозява, но доста по-късно при светлината на свещта забелязах, че от лицето му още не слиза щастливата усмивка.

XVII

В СТАРИЯ ХОД

Раздават пощата. Войниците се връщат кой радостен с едно писмо, кой полурадостен с някоя пощенска картичка, кой с нов товар от очакване и надежди. В бъркотията един другар размахва лист хартия и ни съобщава необикновена новина:

— Сещаш ли се за оная къртица от Гошен, дето все ровеше?

— Оня откачения, дето търсеше имане ли?

— Да. Намерил го!

— Не може да бъде! Съчиняваш!

— Намерил, ти говоря, дебелако, какво друго да ти кажа? Молитва ли да ти прочета? Не ме бива... Дворът на къщата му бил бомбардиран и до стената бил изровен, сандък, пълен с пари: имането просто му паднало на тиквата. Че и попът се домъкнал и взел да разправя, че туй било чудо.

Стояхме със зяпнали уста.

— Имане... Виж ти... Ей да му се не види старият глупак!

Неочакваната вест ни хвърля в бездна от размишления.

— Дето има една дума, никога не се знае.

— Ама и ние, дето само му се присмивахме на старчето, като бърбореше за имане и ни беше дошъл до гуша с тия негови приказки!

— Ех, казвахме, вярно, че то не се знае, не помниш ли? Ама и през ум не ни е минавало, че може и така да е, помниш ли?

— Все пак има неща, дето са сигурни — казва Фарфаде, който, щом заговорихме за Гошен, се умисли и се загледа така, сякаш някакво приказно лице му се усмихваше. — Ама това и аз не можех да го повярвам!... Колко ли ще се фука старецът, като отида там след войната!

Търси се доброволец да помогне на пионерите за една работа — казва високият подофицер.

— Няма го майстора! — мърморят войниците и не се помръдват.

— Става дума да се изровят другари — продължава подофицерът.

Тогава те престават да мърморят, няколко глави се вдигат.

— Аз! — казва Ламюз.

— Пригответи се, момко, и ела с мене.

Ламюз стяга раницата си, навива одеялото, мята торбите на рамо.

Откакто любовната му криза премина, той е по-мрачен от преди и макар че продължава да дебелее — такава му е съдбата, — той е затворен, вгълбен в себе си, почти не говори.

Вечерта нещо се приближава до окопа, ту се издига, ту се спуска по неравното дъно, сякаш плува в мрака, и от време на време простира ръце, като че ли зове за помощ.

Това е Ламюз. Пристига при нас, цял в пръст и кал. Трепери, облян в пот, сякаш е изплашен. Устните му се движат, само мънка „Мм... мм...“, но не успява да каже една човешка дума.

— Е, как мина? — напразно го разпитваме ние.

Той се строполясва между нас, изтяга се.

Даваме му да пийне вино. Той маха с ръка. После се обръща към мене и ми кимва, вика ме. Когато отивам до него, тихо, като в черква, ми пошепва:

— Видях Йодокси.

Мъчи се да си поеме дъх; гърдите му свирят; продължава, вперил очи в някакво кошмарно видение:

— Беше изгнила. На онова място, дето го взеха немците и дето колониалните пак го превзеха на нож преди десет дена. Почнахме да копаем дупка за подземния ход. Аз си плюх на ръцете. Работех по-бързо от другите и излязох напред. Те разширяваха и укрепяваха зад мене. Изведнъж попадам на изпотрошени греди: ясно, навлязъл съм в запълнен окоп. Не съвсем, наполовина: имаше и празно, и пълно. Между парчетата греди имаше нещо като голяма торба с пръст, ама изправена, а отгоре нещо виси. Взех да разчиствам едно по едно.

Изведнъж една греда се отмести и торбата пада точно върху мене, затиска ме. Заклеших се, в гърлото си усещам воня на мърша... Горещо в торбата било глава, пък това, дето съм го видял да виси, било коси.

Разбираш, вътре не се виждаше много-много. Аз познах косите ѝ, дето няма други такива на земята, после лицето, колкото беше останало, напукано, мухлясало, вратът смазан. Мъртва най-малко от преди месец. Казвам ти, Йодокси беше.

Да, тая жена беше, дето преди никога не можах да се доближа до нея, нали знаеш, само отдалеч я гледах, ама не можех да я пипна с ръце, като диамантите. Тя шареше къде ли не, нали знаеш? Скиташе из окопите. Сигурно някой ден я е застигнал куршум и е останала там мъртва, загубена, докато случайно не я открихме при копането.

Разбираш ли какво стана? Бях принуден да я придържам колкото мога с едната си ръка и да работя с другата. Тя се опитваше да ми се строполи отгоре. Братче, искаше да ме прегърне, ама аз не исках, ужасна работа. Като че ли ми викаше: „Нали искаше да ме целунеш, добре де, ела сега!“ Имаше на... ей тук, смачкана китка цветя, и тя също изгнила, и тая китка смърдеше в носа ми като труп на някакво животинче.

Нямаше как, прегърнах я и двамата се завъртяхме, за да я положа от другата страна. Толкова беше тясно, няма къде да се обърнеш, че като се завъртях, по едно време я притиснах до гърдите си, без да ща, ама с все сили, братче, както по-рано щях да я прегърна, ако тя се беше съгласила...

Половин час се чистих от това притискане, от миризмата, дето ми лъхаше, без тя да иска, а и аз без да искам. Ех, добре че съм претрепан като добиче.

Той се обръща по корем, свива юмруци, заравя лице в земята и се унася в сън, изпълнен с любов и разложение.

XVIII КИБРИТЪТ

Пет часът следобед. Тримата се движат в дъното на тъмния окоп.

Ужасни са, черни, зловещи в ямата около угасналото огнище. От дъжда, от тяхното нехайство огънят е изгаснал и тримата кашавари гледат въглените, погребани под пепелта и останките от дърва, от които пламъкът е отлетял, избягал и те вече изстиват.

Залитайки, Волпат стига до групата и хвърля нещо черно, което е донесъл на рамо.

— Измъкнах го от едно укрепление, ама не пролича много.

— Дърва има — казва Блер, — ама трябва да ги запалим. Иначе как ще сварим тази подметка?

— Хубаво парче е — проплаква един черен човек. — Откъм бута. Аз най-много обичам говеждо откъм бута.

— А откъде огън? — вика Волпат. — Кибрит няма, нищо няма.

— Трябва да запалим — ръмжи Пупарден, който се мъкне и се клатушка като мечка в дъното на тази мрачна дупка.

— Няма какво да го усукваш, трябва — подчертава Пепен, който се подава от нишата си като коминочистач от комин.

Той излиза, появява се като сивкава грамада, като тъмна нощ в мрака.

— Ти не бери грижа, ще намеря — заявява Блер с глас, в който се смесват яд и решителност.

Отскоро е кашавар и държи да покаже, че е на висотата на трудната си служба.

Казва го така, както би го казал Мартен Сезар, ако беше жив. Подражава на великия легендарен кашавар; който винаги намираще огън, както някои от низшите чиновци се опитват да подражават на Наполеон.

— Ако трябва, ще отида да измъкна дори дъските от командния пост. Ще отида при полковника, ако ще, и ще му реквизирам кибрита. Ще отида...

— Хайде да потърсим с какво да си запалим огъня.

Пупарден тръгва начело. Лицето му е тъмно като дъно на тенджерата, върху което огънят постепенно е сложил своя отпечатък. Понеже е жесток студ, той цял се е увил. Носи кожух наполовина от козя, наполовина от овча кожа, наполовина кафяв, наполовина белезникав и с тези две геометрично съшити кожи прилича на странно кабалистично животно.

Пепен има памучна шапчица, която толкова е почерняла и се е лъснала от мръсотия, че прилича на черно копринено таке. Със своите плетени шапки и жакети прилича на дънер с крака, а жълтото му лице представлява квадрат, изрязан в горната част на дебелата кора на тоя дънер.

— Да отидем към десета рота. Те винаги имат всичко каквото трябва. На пътя за Пилоните са, след новия ход.

Четирите страшни чудовища се понасят като облак по окопа, който криволичи пред тях и прилича на сляпа, несигурна, неосветена и непавирана уличка. Впрочем, на това място окопът е необитаван, служи за нещо като преход от вторите към първите линии. В прашния здрач потеглилите да търсят огън кашавари срещат двама мароканци. Единият като черен ботуш, другият като жълта обувка. Искрица надежда проблясва в сърцата на кашаварите.

— Имате ли кибрит, момчета?

— Няма! — отвръща черният със смях и разкрива дълги бели като порцелан зъби в светлокафявата си уста.

Жълтият се приближава и на свой ред пита:

— Тютюн? Една щипка тютюн?

И протяга резедавия си ръкав и ръката си, сякаш от дъбово дърво, натрито с орехов сок, който се е стекъл като на вадички по линиите на ръката, завършваща с лилави нокти.

Пепен ръмжи, рови в джоба си, вади щипка тютюн, смесен с прах, и го подава на стрелеца.

Малко по-нататък срещат пост, задрямал в здрача сред срутена пръст. Полуразбуденият войник казва:

— Надясно, после пак надясно и после право напред. Да не сбъркате!

Вървят. Дълго вървят.

— Трябва да сме далеч — казва Волпат след половин час излишен ход в безлюдния окоп.

— Слушайте, нещо много надолу слиза, как ви се струва? — обажда се Блер.

— Гледай си работата, стар дървеняк — присмива му се Пепен. — Ако нещо не ти държи, остави ни и се връщай.

Продължават да вървят сред сгъстяващия се нощен мрак... Окопът, все така пуст — страшна безкрайна пустота, — вече изглежда странно разсипан. Стените са рухнали; от сринатата пръст дъното непрекъснато ту се издига, ту се спуска.

Колкото повече четиримата огромни ловци на огън се спускат, толкова повече, ги обхваща смътно безпокойство сред мрака по този чудовищен път.

Пепен, който сега върви начело, се спира, протяга ръка я им прави знак да спрат.

— Стъпки... — казват те, сдържайки гласовете си в тъмнината.

Тогава някъде дълбоко в сърцата им се надига страх. Сбъркаха, като напуснаха всички едновременно укритието за толкова дълго време. Извършиха нарушение. А знае ли човек.

— Бързо да влезем тук — казва Пепен, — бързо!

И посочва една правоъгълна пукнатина, която започва от земята.

Опипват с ръце пукнатината, тя се оказва вход на укритие. Промъкват се един след друг; последният нетърпеливо бутва другите; успяват да се наблъскат в плътната сянка на дупката.

Шумът от стъпки и гласове става по-ясен, приближава.

От купчината, която четиримата мъже образуват, се протягат ръце, те опипват наслуки. Изведнъж Пепен пошепва със сподавен глас:

— Това пък какво ли е?

— Кое? — питат другите, притиснати, заклещени до него.

— Пълнители! — тихо казва Пепен. — Швабски пълнители върху планшет! Ние сме в швабски ход!

— Да се разкарваме!

Тримата войници понечват да излязат едновременно.

— Внимавай, дявол да го вземе! Не мърдай!... Стъпките...

Някой идва към тях. Чуват се доста бързи стъпки на сам човек.

Те не мърдат, сдържат си дъха. Очите им, впити на височина на земята, виждат как тъмнината се мести вдясно, после една сянка се

отделя, приближава се, отминава... Сянката се очертава ясно. На главата личи каска с калъф, под който се отгатва остър връх. Никакъв шум освен стъпките на този минавач.

Едва германецът е отминал, без да са се наговаряли, четиримата кашавари като един се спускат, блъскат се, тичат като луди и се хвърлят върху него.

— Камарад, господа! — казва той.

Но те виждат как блясва и изчезва острие на нож. Човекът се отпуца, сякаш потъва в земята. Пепен сграбчва каската, докато той пада, и я задържа в ръка.

— Да се разкарваме — ръмжи Пупарден.

— Първо да го претърсим!

Повдигат, обръщат, преобръщат мекото влажно, топло тяло. Изведнъж германецът започва да кашля.

— Не е мъртъв.

— Мъртъв е. Въздухът излиза.

Разтърсват го, като го държат за джобовете. Чува се ускореното дишане на четиримата мъже, наведени над трупа.

— Каската е за мене — казва Пепен. — Аз го ръгнах. Искам каската.

Изтръгват от тялото портфейла с още топлите книжа, бинокъла, портмонето и гетрите.

— Кибрит! — вика Блер и разклаща една кутия. — Пълна е.

— Ах, мръсникът му с мръсник! — тихо възкликва Волпат.

— Сега да се разкарваме бързо.

Блъскат трупа в един ъгъл и се затичват с все сила, обзети от паника, без да обръщат внимание на шума, който вдигат при безредния си бяг.

— Насам!... Насам!... Ей! Момчета, бягайте кой колкото краката му държат!

Спускат се мълчаливо през странно пустия лабиринт на хода, чийто край не се вижда.

— Не мога да си поема дъх — хрипти Блер. — Моята свърши.

Той залита и се спира.

— Хайде, напрегни се, старо — съска Пепен с дрезгав, запъхтян глас.

После го хваща за ръкава и го дърпа напред като непокорна кранта.

— Стигнахме! — казва изведнъж Пупарден.

— Да, спомням си това дърво.

— Това е пътят на Пилоните!

— Ох! — стене Блер, дишайки тежко като мотор. И с последно усилие се спуска напред и сяда на земята.

— Стой! — вика часовоят.

— Ей, вие пък! — мърмори после той, като вижда четиримата войници. — Къде оттам идвате?

Мокри от пот, цели в кръв, която ги прави още по-черни в тъмнината, те се смеят, скачат като палячовци; каската на германския офицер блести в ръцете на Пепен.

— Да ви се не знае! — мърмори ухилен часовоят. — Какво ви е?...

Те са извън себе си от напрежението, тресат се като луди.

Всички говорят едновременно. Неясно, забързано разказват драмата, без напълно да им е ясно как е станало всичко. Като подминали полузаспалия часовой, сбъркали и поели по Международния ход, който до половина е наш и до половина на германците. Между френския и германския отсек няма бариера, никаква граница. Има само нещо като неутрална зона, от двата края на която постоянно бди по един войник на пост. Германският часовой вероятно не си е бил на мястото или пък се е скрил, като е видял четири сенки, или пък се е оттеглил и не е имал време да доведе подкрепление. Или най-сетне германският офицер нещо се е заблудил и е минал много напред в неутралната зона... С една дума, не им е много ясно какво точно е станало.

— Най-смешното е — казва Пепен, — че на нас и през ум не ни минаваше за всичко това и хич не се сетихме да внимаваме, като потегляхме.

— Пък търсехме огън! — казва Волпат.

— И намерихме! — вика Пепен. — Ти да не си загубил кибрита, тиквеник такъв?

— Как не! — отвръща Блер. — Швабският кибрит е по-добър от нашия. Пък и друго за палене нямаме. Да загубя кибрита! Нека само някой рече да ми го задигне!

— Закъсняхме. Водата за чорбата май е замръзнала. Да побързаме. После ще идем в дупката, дето са другарите, да им разправим какъв номер изиграхме на швабите.

XIX

БОМБАРДИРОВКА

Голо поле, безкрайна гъста мъгла.

Навсякъде тъмна синева. В края на нощта започна да прехвърча сняг; той посипва раменете и гънките на ръкавите. Вървим по четирима с качулки на главите. В безпросветния полумрак приличаме на пострадало население, което напуска една северна област, за да се засели в друга.

Минахме по някакъв път и прекосихме развалините на Аблен-Сен-Назер. Едва съзираме белите купчини на къщите и тъмните паяжини на провисналите покриви. Това село е толкова дълго, че като влязохме в него посред нощ, видяхме последните му сгради призори, когато започваха да побеляват вече от скреж. В една изба, през някаква решетка, край водите на този вкаменен океан, видяхме огъня, който поддържаха пазачите на мъртвото селище. Газихме в подгизнали ниви; губихме се сред мълчаливи местности, където тинята ни теглеше за краката; после донякъде можахме да си възстановим равновесието по друг път, който води от Каранси за Суше. Големите тополи покрай пътя са прекършени, дънерите им са станали на трески: на едно място имаше цяла колонада от пречупени дървета. По-нататък в тъмнината ни съпровождаха призраци на джуджета дървета, разцепени като палми или цели надупчени на трески, на ивици, прегънати, като коленичили. От време на време трапове ни объркват и препъват. Пътят се превръща в бара, която преминаваме на токове, с краката си вдигаме шум като с гребла. Тук-таме са сложени дебели греди. Плъзгаме се по тях, когато са разместени и идват напътно. Понякога има толкова вода, че гредите плават, и като стъпиш отгоре им, водата се разплисква, а войникът пада или се препъва и яростно ругае.

Трябва да е пет часът сутринта. Вече не вали сняг, очите започват да различават гола изплашена пустиня, но още сме заобиколени от голям фантастичен кръг мъгла и тъмнина.

Вървим, все вървим. Стигаме до едно място, където се откроява черна могилка; в подножието ѝ сякаш пъпли тълпа.

— По двама ходом марш! — заповядва командирът на отряда. — Всяка редица да вземе по една греда или по една леса.

Натоварваме се: единият войник взема пушката на другаря си заедно със своята; другият не без мъка размърдва и измъква от купчината дълга кална хлъзгава греда, тежка не по-малко от четиридесет кила, или пък леса, голяма като врата, която едва успява да натовари на гръб, вдига ръце и приведен я държи за краищата.

Пак потегляме, вървим пръснато по сивкавия път много бавно, много тежко, пъшкаме и мърморим проклетия, които спират в гърлата ни поради усилието. На всеки сто метра двамата другари от редицата си сменят товара и въпреки острия вятър в ранното утро всички освен подофицерите са потънали в пот.

Изведнъж ярка звезда разцъфтява към пустинните места, където отиваме — ракета. Тя осветява цяла една част от небосклона с млечното си сияние, заличава съзвездията и се спуска надолу изящно като фея.

Там, пред нас, бързо бликва светлина — мълния, гръм.

Снаряд!

По водоравното отражение, което в същия миг експлозията разстила в долната част на небето, ясно се вижда, че на около един километър пред нас от изток на запад се очертава възвишение.

Това възвишение е наше или поне цялата част, която се вижда оттук, до върха е заемана от нашите войски. На другия склон, на сто метра от нашата първа линия, е немската първа линия.

Снарядът е паднал на върха, в нашите линии. Другите стрелят.

Втори снаряд. Още един и още един посаждат към върха на хълма дървета от бледолилава светлина, които смътно озаряват целия хоризонт.

Скоро чуваме пукот на избухващи звезди и пред очите ни внезапно на хълма изниква гора, фосфоресцираща, димна — фееричен, синьобял мираж надвисва над бездната на нощта.

Онези от нас, които с всички сили се мъчат да задържат на гърба си прекадено тежкия плъзгав товар и сами да се задържат да не се подхлъзнат, не виждат нищо, не продумват нищо. Другите тръпнат от

студ, зъзнат, подсмърчат, бършат си носа с измачкани мокри кърпички, проклинат препятствията по разбития път, гледат и приказват.

— Също като бенгалски огън — казват те.

Допълвайки илюзията за този голям фееричен и зловещ оперен декор, пред който пълзи, пъпли и шляпа във водата нашата черна войска, излита червена звезда, после зелена; червен, много по-бавен сноп звезди.

Тези, които не носят товар, наблюдават и в редиците се понася неволен шепот като сред възхитена гълпа.

— Погледни, червена!... Виж, зелена!...

Германците дават сигнали, нашите също — за да искат артилерия.

Пътят се вие и се изкачва нагоре. Най-сетне започва да просветва. Всичко, наоколо изглежда мръсно. Край пътя, покрит със седефеносива боя и тук-там плътни бели пластове, се откроява печално действителният свят. Оставяме след нас разрушения Суше, чиито къщи са превърнати в площадки, затрупани с материали, а дърветата — в нещо като разпокъсани трънаци, като купчини. Отляво затъваме в някаква дупка. Това е началото на ход.

Хвърляме товара в едно нарочно заградено място и едновременно загреги и премръзнали, с мокри, изтръпнали от болка издрани ръце, се настаняваме в хода. Чакаме.

Заврени в ямите до брадичките, облегли гърди на земната стена, която ни предпазва, ние гледаме как се развива блестящата дълбока драма. Бомбардировката се засилва. На възвишението сред бледата зора дърветата от светлина са се превърнали в нещо като парашути от пара, в безцветни медузи с една огнена точка: колкото повече се разсъмва, толкова по-ясно се очертават като огромни китки от димни щраусови бели и сиви пера, които внезапно изникват от мътната печална земя на кота 119, тоест на петстотин-шестстотин метра пред нас, после бавно изчезват. Всъщност огнената и димната колона заедно се въртят и едновременно гърмят. В този миг на склона на хълма се вижда група войници, които бягат, за да се скрият. Един по един те изчезват в мравчените дупки.

Сега по-ясно различаваме формите на „пристигащите“: при всеки изстрел във въздуха, на шестдесетина метра височина, се образува жълтобяло облаче, очертано с черно, раздвоява се, разслоява

се и при избухването се долавя свистенето на шрапнели, които жълтото облаче ядно запраща към земята.

Избухват по шест едновременно: бум, бум, бум, бум, бум, бум. Стреля седемдесет и седем милиметрово оръдие.

Презираме шрапнелите на седемдесет и седем милиметровото оръдие, при все че преди три дена Блесбоа бе убит точно от такъв шрапнел. Те почти винаги избухват твърде високо.

Барк ни обяснява, макар и да знаем:

— Гърнето достатъчно ти пази тиквата от оловните мъниста. Те могат да ти строят рамото, но не те довършват. Е, то се знае, не трябва да блееш и да чакаш. И гледай да не си вдигаш мутрата, докато пука, или пък да протягаш ръка да видиш вали ли. Докато нашето седемдесет и пет милиметрово...

— Не са само седемдесет и седем милиметри — прекъсва го Менил Андре. — Всякакви стрелят. Погледни...

Долавя се остро, треперещо свистене, скърцане, пукот и по огромните склонове, в дъното на чиито укрития са нашите, се трупат облаци с най-различни форми: пламтят чудовищни мъгливи пера, примесени с гроздове пара, прави светли влакна, снопове избликват и се спускат надолу — смесица от бяло и сивозеленикаво, черно като въглен или медно-червеникаво, със златисти отблясъци или с мастилени петна.

Последните два взрива са някъде съвсем наблизо; те вдигат огромни черни и огненочервени топки прах над разораното поле и изпълнили предназначението си, се отпускат и се понасят лениво по вятъра, приемайки очертанията на приказни змейове.

От дъното на трапа сред тази местност, населена с бляскави и жестоки видения, в полето, смазано от небето, нашата редица наднича изпод земята, извърща се към тях и ги следи с очи.

— Тия, дето избухват във въздуха, са сто и петдесет милиметри.

— Даже двеста и десет милиметри, теле такова!

— Има и гаубични. Гадове! Гледай тоя!

Снарядът докосва земята, избухва сред ветрилообразен тъмен облак от пръст и отломки. Сякаш през разцепената земя изригва вулкан от самата утроба на вселената.

Адски грохот ни заобикаля. Изпитваме невероятно усещане на непрекъснато растяща ярост, на постоянно усиловащ се всемирнен гняв. Буря от дрезгави, глухи трясъци, разюздани вопли, пронизителен животински вой настървено връхлитат обвитата в димни дрипи земя, в която стоим заровени до врата и която вятърът на снарядите сякаш блъска и люлее.

— Слушай — крещи Барк, — пък някои разправяха, че ония вече нямали муниции.

— Ех, тая песен е стара! Както и другите лъжи, дето вестниците ги плещят.

Равномерно тиктакане се извисява сред обърканите шумове. От всички шумове на войната това бавно чаткане като на кречетало най-вече вледенява сърцето.

„Мелницата за кафе“! Нашите са, слушай: ударите са равномерни, докато швабските правят так..., так-так-так..., так, так..., так.

— Имаш много здраве! Това не е шевната машина, ами мотоциклет бръмчи по пътя за трийсет и първо укрите, ей там.

— Аз пък мисля, че ще да е някоя вещица на метла, дето е решила да погледне отвисоко — хили се Пепен и вдигнал нос, оглежда простора, следи да зърне самолет.

Започва спор. Трудно е да се разбере! Няма как. Сред най-различните трясъци, колкото и да си привикнал, не можеш да се справиш. Нали оня ден един взвод, като бил в някаква гора, за миг помислил, че започва нападение, пък то муле започнало да реве недалеч.

— Слушай, тая сутрин май има доста балони във въздуха — забелязва Ламюз.

Вдигаме очи, броим.

— Осем балона откъм нас и осем откъм швабите — казва Кокон, който вече ги е преброил.

И наистина, над хоризонта, на равни разстояния срещу групата на вражеските прикачени балони, които изглеждат по-малки поради разстоянието, плават осем дълги, леки и зорки „очи“ на армията, свързани с главното командване чрез живи въжета.

— Те ни виждат така, както ги виждаме ние. Как искаш да им убегнеш на тия големи богове?

— Ето нашите им отговарят.

И наистина, изведнъж иззад гърбовете ни изтрещява ясен, пронизителен, оглушителен пукот на седемдесет и пет милиметрово оръдие. То започва да трещи без прекъсване.

Неговият гръм ни възбужда, опиянява. Викаме при всеки снаряд, споглеждаме се, без да се чуваме един друг — с изключение на необикновено пронизителния глас на „голямата уста“ Барк, — сред думкането на този фантастичен барабан, чиито удари са топовни изстрели.

После обръщаме очи напред, изпъваме вратове и виждаме горе на възвишението как се открояват редица адски дървета, чиито страшни корени се впиват в невидимия склон, където е стаен противникът.

— Това какво е?

Докато батареята седемдесет и пет милиметрови оръдия, която е на сто метра зад нас, продължава да трещи — сякаш ясни удари от огромен чук по наковалня, последвани от шеметно мощен, бесен вой, — силно клокочене заглушава грохота. Пак стрелят откъм нашите линии.

— Тоя си го бива!

Снарядът цепи въздуха може би на хиляда метра над главите ни. Неговият шум покрива всичко останало като звуков купол. Дъхът му е бавен; чувствува се, че този снаряд е по-тумбест, по-огромен от другите. Чуваме го как минава, спуска се напред с тежко и растящо бучене, като влак на метро, когато пристига на станция; после тежкото му свистене се отдалечава. Наблюдаваме възвишението отсреща. След няколко секунди то се покрива с облак, розов като съомга, и вятърът го разстила върху половината хоризонт.

— Това е двеста и двадесет милиметров от батареята на пункт „гама“.

— Тия снаряди се виждат, когато излизат от оръдието — твърди Волпат. — И ако си право по посоката на стрелбата, виждаш ги с око дори след като си далеч от оръдието.

Нов снаряд.

— На! Гледай! Гледай! Видя ли го тоя? По-живо, изпусна го! Трябва да си въртиш кратуната чевръсто. На, още един! Видя ли го?

— Не го видях!

— Ей, че си туткав! С туткал ли си залепен? Баща ти да не е бил бояджия? На, бързо, виж тоя! Нали го виждаш, тъпак такъв?

— Видях го. Толкова ли е малък?

Неколцина са зърнали нещо малко, черно, заострено, като кос с прибрани криле, което се спуска отвисоко с човката напред, като описва дъга.

— Тежи сто и осемнайсет кила, старо диване — гордо казва Волпат, — и като падне в окоп, избива всичко живо вътре. Онези, които не са ударени от парчетата, въздушното течение ги претрепва или пък се задушават, преди да успеят да кажат „ох“.

— Добре се вижда и двеста и седемдесет милиметровият снаряд, когато топът го изхвърля! Хубаво парче желязо, ела да гледаш!

— И сто и петдесет и пет милиметровият Римайло, само че него не можеш да го проследиш с очи, защото препуска право и много далеч: колкото повече гледаш, толкова по ти се стопява пред зъркелите.

Сред миризмата на сярата, на черен барут, на изгорен плат и опожарена земя, която се носи на талози над полето, цялата менажерия реве като обезумяла — страхотно, странно мучене, рев, вой, мяукане, които жестоко ти раздират ушите, просто се впиват в корема ти, или дълго пронизително вие като сирена на кораб в опасност. Понякога във въздуха се кръстосват нещо като възклицания, които напомнят човешки гласове. Полето на места се издига и се спуска; от единия до другия край на хоризонта пред нас се разразява буря.

А далеч, далеч потушено и сдържано боботят тежките оръдия, чиято сила се долавя само по движението на въздуха, който бие в ушите ни.

... Над бомбардираната, зона избликва и се клатушка топка зелен памук, който се разстила на всички посоки. Цветно петно се откроява и привлича вниманието ни, ние извъръщаме лицата си на затворници в клетка към отвратителния взрив.

— Сигурно са отровни газове. Да вадим маските, а?

— Свине!

— Това са наистина нечестни средства — казва Фарфаде.

— Какви? — присмехулно пита Барк.

— Ами да, нечестни средства, какво, газове...

— Ще ме скъсаш от смях — отвръща Барк — с твоите нечестни и честни средства... След като си видял толкова изтърбушени и прерязани на две хора или пък разцепени и сплескани от обикновените снаряди, изкормени и пръснати като с вила черва, черепи, забити чак в дробовете, сякаш са ги ударили с топор или вместо глава — вратле, от което се стича нещо като малиново сладко наоколо по гърдите и гърба! След като си видял такива неща, да седнеш да разправяш: „Това са честни средства, не го разбирам!“

— Въпреки това снарядите са разрешени, приети...

— Хайде де! Чакай. Да ти кажа ли? Никога не можеш да ме разплачеш толкова, колкото сега ме разсмя!

И той му обръща гръб.

— Хей, момчета, внимавайте!

Наостряме уши: един от нас заляга по корем; другите инстинктивно поглеждат към укритието, до което нямат време да стигнат; през тези десет секунди всеки свива врат. Чува се нещо като скърцане на великански ножици, което се приближава към нас и най-сетне завършва с оглушителен грохот, сякаш са се сринали куп тенекии.

Този снаряд е паднал недалеч от нас този път: може би на двеста метра. Свиваме се в дъното на окопа и стоим така превити, докато над мястото, където се намираме, мине вълната дребни парчета.

— Само такава нещо да не ти попадне в мутрата, дори и на това разстояние — казва Паради, изважда от землистата стена на окопа отломък, който току-що се е забил и прилича на парченце бодлив кокс, цял в остри режещи иглици, и го подхвърля в дланта си, за да не се изгори.

Изведнъж той навежда глава; ние също.

Бз-з-з, бз-з-з...

— Взривителят!... Мина.

Взривителят на шрапнела се издига, после пада отвесно; взривителят на снаряда с ударно действие след експлозията се откъсва

и обикновено се зарива в земята на мястото на попадението; но понякога отскача в съвсем друга посока като голям нажежен камък. Затова човек трябва да се пази. Той може да падне отгоре ти дълго след изстрелването, минавайки по най-невероятни пътища, над насипи, забивайки се в дупки.

— Няма нищо по-мръсно от това. Случвало ми се е...

— Има и по-лошо — намесва се Баг от единадесета рота, — австрийските снаряди: сто и тридесет милиметровият и седемдесет и четири милиметровият. От тях вярно, че ме е страх. Разправят, че били никелирани, ама аз доколкото знам, щото съм им ял попарата, те летят толкова бърже, че изобщо не можеш да се скриеш от тях. Едва си чул, че избоботи, и веднага те халосва.

— И с немския сто и пет милиметров нямаш време да залегнеш и да си скриеш месата. Това веднъж един артилерист ми го обясни.

— Аз пък ще ти кажа, че снарядите на флотските топове и да ги чуеш нямаш време — първо те цапват.

— Ами тоя мръснишки нов снаряд, дето гръмва, след като рикушира и изскочи от земята и пак се забие един-два пъти на шест метра... Като знам, че насреща ми има такива, тръпки ме побиват. Помня веднъж...

— Това нищо не е, синчета — казва новият подофицер, който минава край нас и спира. — Да бяхте видели нас как ни поръсиха при Вердюн, тъкмо оттам идвам. И само тлъсти мачоци: триста и осемдесет милиметрови, четиристотин и двадесет милиметрови, двете четиридесет и четири милиметрови. С тях като са те шашнали, можеш да кажеш: „Знам какво е да те шашнат!“ Горите бяха пожънати като жито, отхлупиха всички укрития и даже ги пробиха, дори с по три реда греди да имаше в земята, поръсиха всички кръстопътища, вдигнаха във въздуха всички пътища и ги направиха на такива едни продълговати гърбици от натрошени обози, разбити топове, нагъчкани един в друг трупове, сякаш с лопата са гребани. По кръстопътищата гледаш по трийсет души проснати наведнъж; гледаш човеци, дето се мятат и се въртят във въздуха най-малко на петнайсет метра, и парчета от панталони, закачени по върховете на дърветата, колкото са останали. Гледаш как тия триста и осемдесет милиметрови влизат в някоя бърлога, в самия Вердюн, през покрива, пробиват два-три етажа и избухват чак долу, и цялата сграда, няма как, избухва. А в полето цели

батальони се пръскат и залягат като дребен безпомощен дивеч. Из нивите на всяка крачка гледаш парчета дебели, ей колкото ръката ми и ей такива широки, та трябваше четирима войници да ги дигат, такова парче желязо, ти казвам! Пък нивите сякаш пълни с камънак!... И тъй с месеци. То не е за разправяне, не е за разправяне! — повтори подофицерът и отиде вероятно да сподели с други спомените си.

— Ефрейторе, я погледни тия момчета там, да не са нещо изкукуруигали?

По обстрелваната позиция се мяркат дребни човечета, забързани към местата на взривовете.

— Тия са артилериисти — казва Бертран. — Щом избухне бомба, те тичат да ровят, та да намерят взривителя в дупката, защото положението на взривителя, начинът, по който се е забил, дава направлението на батареята, нали разбираш? А разстоянието просто се чете, отбелязано е на скалата, издълбана около взривителя в момента, когато изровиш снаряда.

— Нищо, бива си ги тия чешити, дето излизат през такава пукотевица!

— Артилеристите, братче — казва някакъв войник от друга рота, който се разхожда в окопа, — или са добри, или лоши, средно няма. Или са смелчаци, или са мухльовци. Аз например.

— То си е така за всички войници това, дето го разправяш.

— Може. Ама аз не ти приказвам за всички войници. Приказвам ти за артилеристите и ти казвам, че...

— Хей, момчета, няма ли да си потърсим някое укритие да си приберем кокалите? Че не е чудно някое парче да ни цапне по главата.

Чуждият войник не успява да довърши разказа си, а Кокон, който е изпълнен с дух на противоречие, заявява:

— Добре ще се наредим в твоето скривалище, то и тук, вън, не е кой знае колко весело, ама пък...

— Я гледайте, там мятат мини! — казва Паради и сочи нашите позиции на височината вдясно.

Мините се издигат нагоре почти отвесно, като чучулиги, клатушкат се и шумолят, после спират, колебаят се за миг и се спускат направо, като едва в последния миг предизвестяват за падането си с добре познат „детски писък“. Оттук хората по възвишението приличат на подредени играчи, които играят на топка.

— Брат ми ми пише — казва Ламюз, — че в Аргон обстрелвали с „гугутки“, както те им викали. Едни такива големи, тежки, изстрелвани отблизо. Пристигали с гукане, ама вярно, вика той, и като изгърмят, ела гледай какво става, вика.

— Няма по-лошо от окопното оръдие, дето сякаш по тебе тича и се хвърля отгоре ти, снарядите му избухват в самия окоп, просто подбръсват насипа.

— Слушай, слушай, чу ли?

Към нас се понася писък; после изведнъж спира. Снарядът не избухва.

— Тоя го домързя — установява Паради.

И всички наостряме уши, за да чуем или за да не чуем свистенето на други такива снаряди.

Ламюз казва:

— Всички поля, пътища, села насам са покрити с неизбухнали снаряди от всички калибри; и наши също, което си е вярно. Земята сигурно е пълна с такива, дето не се виждат. Чудя се какво ли ще правят хората после, като дойде време да кажат: „Добре, ама трябва пак да се оре.“

Бурята от огън и желязо продължава със същото неистово еднообразие: шрапнелите избухват и пицят като бесни метални души, снарядите с ударно действие трещят като локомотиви в бяг, които изведнъж се разбиват в стена, като товари с релси или стоманени скели, които се сричат отвисоко. Въздухът е непрогледен, разтърсван от тежко дихание; около нас продължава унищожението на земята, все по-дълбоко, все по-цялостно.

Нови оръдия загърмяват. Това са нашите. Грохотът им прилича на грохота на седемдесет и пет милиметровите, но е по-силен, с продължително и кънтящо ехо като екот на гръмотевици в планина.

— Това са дългите сто и двадесет милиметрови. В края на гората са, на един километър. Чудо топове, братче, приличат на сиви хрътки. Тънки, с издължена човка. Ще ти се да им кажеш „госпожо“. Не са като двеста и двадесет милиметровите, дето са само едно гърло, нещо като кофа за въглища и изстрелват снаряда от долу на горе. Много

работа вършат, ама в артилерийски конвой приличат на сакати с колички.

Разговорът замира. Някои се прозяват.

Силата и обхватът на този артилерийски двубой уморяват ума. Гласовете се мъчат да изплуват над него като удавници.

— Такава бомбардировка не съм виждал — крещи Барк.

— Винаги така се казва — забелязва Паради.

— Все пак — реве Волпат, — нали споменавах за атака тези дни? Казвам ти, че сега започва нещо такова.

— Аха! — просто отвърщат останалите.

Волпат изразява намерението си „да похръкне“ и се настанява на земята, опира гръб на едната стена, а подметките на другата.

Говорим за разни неща. Бике разправя за някакъв плъх.

— Биваше си го, знаеш, такъв един тлъст, охранен... Бях си свалил патъците и тоя плъх, като се настърви да ми яде кончовите. Вярно, че ги бях смазал.

Волпат, който вече се е укротил, се раздвижва и казва:

— Не мога да спя от вашите дрънканици!

— То пък много ти вярваме, че ще заспиш и ще захъркаш при тоя шум и трясък — казва Мартро.

— Х-р-р — отвърща Волпат, който вече хърка.

— Сбор! Ходом марш!

Ще се местим. Къде ли ни водят? Неизвестно. Знаем само, че ни разместват, за да укрепяваме последователно известни пунктове или да освободим ходовете, в които да се придвижват войските, а това е също така сложно — ако трябва да се избягват сблъскванията и задръстванията, — колкото да се организира движението на влаковете в оживена гара. Невъзможно е да се разбере смисълът на огромната маневра, в която нашият полк взема участие като малко колелце в машинарията, нито какви събития се готвят в нашия огромен сектор. Но загубени из завоите, в чиито глъбини непрекъснато се въртим, изтощени и разглобени от продължителните престои, затъпели от чакане и шум, отровени от дим, разбираме, че нашата артилерия все

повече влиза в действие и че офанзивата сигурно е променила посоката си.

— Стой!

Силна, бясна, нечувана престрелка биеше насипите на окопа, където току-що ни накараха да се спрем.

— Швабите нещо са се засилили. Страхуват се от атака; объркали са се. Ей, ама стрелба!

Плътна градушка ни връхлиташе, сечеше ужасно простора, стържеше и съсипваше цялата равнина.

Надзърнах през близката амбразура. С един поглед открих нещо странно.

Най-много на десетина метра пред нас бяха прострени едно до друго безжизнени тела — редица покосени войници, — а куршуми летяха от всички страни и обсипваха мъртъвците!

Куршумите, които деряха земята на прави бразди, вдигаха тънки отвесни като черти облачета, пробиваха, разравяха проснатите вкочанени, залепени до земята тела, чупеха втвърдените крайници, забиваха се в бледите безжизнени лица, пробиваха втечените очи, от които се вдигаха пръски, и под напора на този ураган на места редицата мъртъвци се раздвижваше.

Чуваше се сух трясък на смайващите медни връхчета, когато се забиваха в плата и месото: като ръгане с неистов нож, като бесни удари на тояга по дреха. Над нас прелетя сноп от пронизителни свистения, напевен вой, който се чуваше все по-ниско, по-силно — песента на рикошетите. И ние навеждахме глави под този необикновен вихър от викове и гласове.

— Бързо освобождавай окопа. Давай!

Напускаме това незначително кътче от бойното поле, където стрелбата пронизва, ранява, отново убива труповете. Отправляме се надясно, към тила. Съобщителният ход се изкачва. Когато стигаме до най-високата точка на склона, минаваме пред телефонен пост и пред група артилерийски офицери и артилериисти.

Тук — ново спиране. Тъпчем на място и слушаме как артилерийският наблюдател крещи заповеди, които телефонистът, закопан до него, изслушва и повтаря:

— Първо оръдие, същия мерник! Две десети вляво! Три залпа през минута!

Неколцина от нас се решават да подадат глава над насипа и за миг успяват да обхванат с поглед цялото бойно поле, около което нашата рота се мъкне от тази сутрин.

Съзирам огромно сиво поле, в което вятърът сякаш тласка нашир нещо като леки вълни от прах, на места пресечени с остри гребени от дим.

Тук-таме в огромното пространство, по което слънцето и облаците хвърлят черни и бели петна, смътно проблясват стрелящите батареи; за миг то цялото лумва в кратки огньовете; после част от полето изчезва зад бяла мъглива завеса, нещо като снежна вихрушка.

Далеч над безкрайните зловещи поля, заличени, сиви като дрипи, осеяни с трапове като древни гробища, забелязвам нещо, което прилича на разпокъсана хартия: тънкия скелет на църква; и от единия до другия край на пространството като в изписана страница — неясни редици отвесни черти, приближени и подчертани: това са пътища с дървета. Тънки извити линии опасват полето надлъж и шир, разделят го на квадрати; тези извити линии са обсипани с точки — хора.

Различават се по-ясни отсечки, образувани от човешки точки, които излизат от вдлъбнатите черти, движат се из полето под ужасното разбунено небе.

С мъка можеш да повярваш, че всяко от тези петънца е човек с тръпнеща уязвима плът, напълно беззащитно същество сред простора и изпълнено с дълбоки мисли, спомени, образи; чувствуваш се като заслепен от този прашец, от това множество хора, дребни като звездите в небето.

Мои нещастни братя, нещастни непознати, сега е ваш ред, после ще дойде нашият ред. Може би утре и ние ще почувствуваме как небето избухва над главите ни, как земята се отваря под краката ни, как несметна армия снаряжи връхлита срещу нас и ни помита сто, хиляда пъти по-силен от урагана вихър.

Изтласкват ни към тиловите укрития. Пред нашите очи гасне смъртното поле. В ушите ни заглъхват ударите по чудовищната

наковалня на облаците. Шумът от всемирното разрушение стихва. Отделението егоистично се обвива в привичните шумове на живота, потъва в ласкавата теснота на укритията.

XX ОГЪНЯТ

Събуден внезапно, отварям очи в тъмнината.

— Какво? Какво има?

— Твой ред е да караулиш. Два часът — казва ми ефрейтор Бертран.

Чувам го, но не го виждам през отвора на дупката, в дъното на която лежа.

Изръмжавам, че отивам веднага, поразтърсвам се, прозявам се в тясното като гроб укритие; простирам ръце — те докосват меката студена глина. После запълзявам през плътния мрак, който изпълва укритието, преминавам през тежката миризма, провирам се между проснатите тела на другарите, които спят като заклани. Политам, препъвам се в оръжие, раници, торби, още сънен, още недошъл на себе си, докопвам пушката си и заставам прав на открито, сред пронизващия черен ветрец.

Зъзнейки, следвам ефрейтора, който потъва между високи тъмни купчини, чиито основи странно се стесняват, докато вървим. Той спира. Тук е. Забелязвам голяма сянка, която се отделя на половин височина от призрачната стена и слиза. Сянката се прозява, сякаш цвили. Качвам се на нейното място в нишата.

Луната е забулена в мъгла, но все пак пръска разсеяна светлина, към която окото постепенно привиква. Но и тази светлина угасва, когато широк дрипав облак се понася по небето. Едва различавам нещата. Пипнешком намирам рамката и дупката на амбразурата, която е пред лицето ми, с по-сигурна вече ръка докосвам в една вдлъбнатина куп гранати.

— Ей, брат, отваряй си очите — тихо ми казва Бертран.

— Не забравяй, че пред тебе вляво е нашият подслушвателен пост. Хайде, до скоро виждане.

Стъпките му се отдалечават, последвани от сънливата крачка на часовоя, когото сменям.

Куршуми пукаат от всички страни. Изведнъж един куршум се удря очевидно в насипа на окопа, на който съм се опрял. Подавам лице от амбразурата. Нашата линия се вие в горната част на урвата: пред мене склонът се спуска надолу и в тази бездна от мрак, където той потъва, нищо не се вижда. С време очите ми започват да различават правилната редица колове на нашата мрежа, забучени на границата, и тук-там кръгли рани от малки, средни и огромни снаряди; някои от тях, съвсем близките, са пълни с тайнствени неща. Ветрецът духа в лицето ми. Нищо не помръдва, движат се само вятърът и капките, които се стичат от огромното влажно небе. Толкова е студено, че непрестанно зъзна. Вдигам очи: оглеждам се насам-натам. Угнетяващ траур смазва всичко. Струва ми се, че съм сам, като корабкрушенец сред свят, разрушен от стихии.

Изведнъж небето се осветява — ракета. Мястото, в което съм като загубен, смътно се очертава и изниква около мене. Разкъсаната начупена линия на окопа ни се изрязва и аз забелязвам залепени до предната му стена на всеки пет крачки нещо като отвесни летви — сенките на нашите постове. До тях пушките проблясват под капките светлина. Окопът е подсилен е торби пръст; навсякъде е разширен и на много места изтърбушен от срутвания. При звездната светлина на ракетата торбите пръст, сплескани една върху друга и поразместени, приличат на разединените плочи на древен паметник в развалини. Гледам през амбразурата. В белезникавата мъглявина, разпръсната от метеора, различавам редицата колове и дори тънките линии бодлив тел, които се кръстосват между коловете. Сякаш перо драска и зачертава бледото надупчено поле. По-ниско в нощния океан, изпълнил бездната — тишина и неподвижност.

Слизам от наблюдателницата и се отправям към съседа си по караул. Простирам ръка и го докосвам.

— Ти ли си? — казвам му тихо, без да го позная кой е.

— Да — отвръща ми човекът, без и той да знае кой съм, сляп като мене в мрака, и добавя: — Сега е спокойно. Преди малко мислех, че ще атакуват; може би се опитаха там, дето изръсиха мръсните си гранати. Нашите седемдесет и пет милиметрови откриха преграден огън... прас... прас... Брате, взех да си викам: „Ей, тия седемдесет и

пет милиметрови стрелят, сякаш им плащат.“ Ако швабите се излезли, добре са ги наредили! На, слушай, там, дето падат топчетата. Чуваш ли?

Той млъква, отпушва манерката, отпива една глътка и когато изрича тихо последното изречение, ме лъхва на вино:

— Ах, мръсна война! Да не мислиш, че в къщи няма да ни е по-добре? Ей, какво става? Какво ли го прихващат тоя?

Изстрел изплющява край нас и описва рязка, къса, фосфоресцираща линия. Тук-таме от нашите позиции се чуват други залпове — нощем пушечните изстрели са заразителни.

Сред гъстата тъмнина, надвиснала пак като покрив, опипом отиваме да разпитаме един от нашите стрелци, за да разберем какво се е случило. Препъваме се и често политаме един към друг, докато стигнем; побутваме войника.

— Е, какво става?

Сторило му се, че нещо се движи, оказало се, че няма никого. Връщаме се — непознатият съсед и аз — в непрогледния мрак по десния път, покрит с тлъста кал; вървим несигурно, с мъка, превити, сякаш носим смазващ товар на гърба си.

В една точка на хоризонта, после в друга, навсякъде около нас гърмят оръдия и оглушителният им тътен се смесва със свистенето на пушечна стрелба, която ту се развихря, ту замира, и на гроздовете гранати, по-звънки от пукота на лъобела или на маузера, почти като звука на старите класически пушки. Вятърът още повече се засилва, става толкова яростен, че трябва да се крием от него в мрака: огромни пълчища облаци минават пред луната.

Двамата с другия войник заставаме близо един до друг, дори се блъскаме, но не можем да се познаем, виждаме се при отражението на топовните изстрели; стоим притиснати от мрак сред огромен кръг пожари, които лумват и изгасват в заобикалящия ни ад.

— Проклет живот! — казва човекът.

Разделяме се и всеки отива в своята амбразура да се визира до премаляване в неподвижните предмети.

Каква ли страхотна, зловеща буря ще се разрази?

Бурята не избухна онази нощ. В края на дългото очакване, при първите проблясъци на деня дори настъпи затишие.

Докато зората се спускаше над нас като бурна вечер, още веднъж видях как изплуват и оживяват под катраненото було на ниските облаци стръмните, печални и мръсни, безкрайно мръсни, с гърбици от отломки и смет брегове на порутения окоп, където се намираме.

Бледото облачно небе просветва и оцветява с оловна белота пясъчните торби, чиито издути страни смътно проблясват като дълга купчина огромни черва и вътрешности, извадени върху земята.

В стената зад мене има ниша и там се издига нещо като влада от водоравно, положени предмети.

Стволове на дървета? Не — трупове.

От браздите се надигат писъци на птици, пустеещите поля се очертават по-ясно, светлината напълва като цвят на върха на всяка тревичка, оглеждам урвата. Там, където свършва разбуненото поле с високи вълни от пръст и обгорели ями, отвъд настръхналите колове все още се простира застинало езеро от мрак и пред отсрещния склон все така се издига стена от тъмнина.

После се обръщам и гледам мъртъвците, които малко по малко изникват от мрачините, сякаш излагат на показ застиналите си, покрити с петна тела. Те са четирима: нашите другари Ламюз, Барк, Бике и малкият Йодор. Разлагат се съвсем близо до нас, запушвайки наполовина широката извита и кална бразда, която живите все още се мъчат да защищават.

Наслагали са ги, както дойде; едни други се подпират и притискат. Горният е увит в платнище. Върху лицата на останалите бяхме сложили кърпички, но като сме ги блъскали през нощта, без да забележим, или през деня, без да обърнем внимание, сме съборили кърпичките и сега живеем лице с лице с тези мъртъвци, натрупани като влада от човешки тела.

Бяха убити заедно преди четири нощи. Смътно си спомням онази нощ като далечен сън. Бяхме на разузнаване — те, аз, Менил Андре и ефрейторът Бертран. Трябваше да проверим един нов подслушвателен пункт на германците, за който артилерийските наблюдатели бяха сигнализирали. Към полунощ излязохме от окопа и запълзахме надолу

по склона в редица на разстояние три-четири крачки един от друг; спуснахме се доста ниско в урвата, докато стигнахме пред насипа, проснал се като животно пред техния международен ход. След като установихме, че в тая част на терена няма пост, запълзахме нагоре с безкрайна предпазливост. Смътно виждах как съседът отляво и съседът отляво, като торби в мрака, се влачеха, бавно се плъзгаха, криволичеха, търкаляха се в калта сред тъмнината, бутайки пред себе си острието на пушката. Над нас пищяха куршуми, но те не знаеха за съществуването ни, не ни търсеха. Когато стигнахме до мястото, откъдето се виждаше насипът на нашата линия, за миг си отдъхнахме; един от нас въздъхна друг проговори. Трети се обърна внезапно и ножницата на щика му изчатка о един камък. Веднага от международния ход избликна ракета. Залегнахме плътно, отчаяно на земята, застигнахме и зачакахме под ужасната звезда, окачена над главите ни, която ни заливаше с дневна светлина, на двадесет и пет-тридесет метра от нашия окоп. Тогава една картечница, поставена от другата страна на урвата, помете мястото, където се намирахме. Ефрейторът Бертран и аз имахме щастие, защото в мига, когато червената ракета се издигаше, преди да се разсипе в сноп светлина, открихме пред нас една яма от снаряд, в която една счупена дървена подпора киснеше в калта; и двамата залегнахме до ръба на ямата, завряхме се, доколкото можахме, в калта и изгнилият скелет ни прикри. Картечният огън мина на няколко пъти. След всяко избухване чувахме остър писък, сухи и силни удари по земята, глухо, меко плющене, последвано от стонове, викове и изведнъж тежко изхъркване, което се надигна и постепенно спадна. На косъм от хоризонталната картечна градушка, която чертаеше на няколко сантиметра над нас смъртоносна мрежа и понякога дори драскаше дрехите ни, ние с Бертран все повече прилепвахме до земята, не смеехме да направим и най-малкото движение, за да не изложим някоя част от тялото си, и чакахме. Най-сетне картечницата млъкна, настъпи пълна тишина. След четвърт час двамата се измъкнахме от дупката, пълзейки по лакти, и най-сетне се строполихме като денкове в нашия подслушвателен пункт. Време беше, защото в този миг луната се показа. Наложихме се да стоим на дъното на окопа до сутринта, после и до вечерта. Картечниците непрекъснато обстрелваха всичко около него. През амбразури не виждахме повалените тела на другарите поради

наклона на терена: само някаква маса в долния край на зрителното ни поле, която трябва да беше гърбът на някой от тях. Вечерта се заехме да копаем ход, за да стигнем до мястото, където бяха паднали. Не можахме да свършим работата за една нощ; на следващата нощ продължиха да копаят пионерите, защото ние бяхме капнали от умора и вече не можехме да стоим будни.

Като се събудих от тежкия сън, видях четирите трупа, до които пионерите бяха успели да се доберат под земята чак до равнината, бяха ги закачили с куки и ги бяха изтеглили с въжета до хода. Всеки от убитите имаше много рани, дупки от куршуми на разстояние няколко сантиметра една от друга: картечницата бе кълцала ситно. Не открили само тялото на Менил Андре. Брат му Жозеф направи какви ли не лудости, за да го намери, излезе сам в равнината, обиколи нашир и надлъж под кръстосания огън на картечниците. На сутринта, пълзейки като охлюв, той надвеси почернялото си от пръст и ужасно разстроено лице над насипа.

Като го прибрахме, целите му страни бяха издрани от бодливия тел, ръцете му — разкъравени, тежки буци пръст бяха полепнали по гънките на дрехите му. Вонеше на смърт и повтаряше като невменяем:

— Никъде го няма.

После се сви в един ъгъл и се зае да чисти пушката си. Не чуваше какво му говорим, само повтаряше:

— Никъде го няма.

Четири нощи минаха оттогава и ето дори сега ги виждам как се очертават, изникват със зората, която още веднъж идва да измие земния ад.

Както е вкочанен, Барк изглежда огромен. Ръцете му са прилепени към тялото, гърдите му разбити, коремът му — издълбан като леген. Главата му е повдигната върху купчина кал и той сякаш надзърта над краката си да види кой идва отляво, лицето му е потъмняло, като замърсено от лепкавите коси, спуснати над него, с плътни черни кори засъхнала кръв по тях; очите му сякаш са попарени — кървави, като сварени. А пък Йодор изглежда съвсем дребен, с бяло, толкова бяло личице, че прилича на напудрено лице на Пиеро; сърцето ти се къса, като гледаш това бяло петно като къс хартия сред

сивосинкавата купчина трупове. Бретонецът Бике, тежък, квадратен като плоча, сякаш се е напрегнал, сякаш се мъчи да повдигне мъглата; от това върховно усилие лицето му с изпъкнало чело и скули се е сгърчило, отвратително се е изкривило, на места землистите му сухи коси са щръкнали, челюстта му е разтворена за призрачен вик, мътните му безцветни очи са се разширили, ръцете му са сгърчени, сякаш драскат въздуха.

Барк и Бике са улучени в корема. Йодор в гърлото. Докато са ги влачили и пренасяли, още повече са ги обезобразили. На дебелия Ламюз кръвта е изтекла, лицето е подпухнало, посиняло, набърчено, очите — потънали в орбитите, едното по-дълбоко от другото. Завит е с платнище, което на врата е подгизнало от почти черна течност. Дясното му рамо е накълцано от няколко куршума и ръката се крепи само благодарение на ивиците плат на ръкава и вървите, с които са я закрепили. През първата нощ, когато го положиха там, ръката се подаваше от купчината мъртъвци и жълтата му длан, пълна с пръст, докосваше лицата на минаващите. Закачихме с игла ръкава за шинела.

Облак от смрад надвисна над останките на тези хора, с които сме живели в толкова непосредствена близост, с които толкова сме страдали заедно.

Като ги погледнем, казваме: „И четиримата умряха.“ Но те толкова са обезобразени, че ни е трудно да си мислим: „Те са.“ И само когато се отървем от тези неподвижни чудовища, усещаме празнотата, която те оставят сред нас, разкъсаните връзки.

Войниците от други роти или други полкове, чуждите хора, които минават оттук през деня — нощем се улавяш за всичко, което ти падне, все едно, живо или мъртво — потръпват от погнуса пред тези трупове, наредени един върху друг сред окопа. Понякога се ядосват:

— Как може да се държат така мърши?

— Срамота.

После добавят:

— То, вярно, че няма как да се махнат.

Сега-засега техният гроб е само нощта, черната нощ.

Утрото настъпва. Отсреща вече се вижда другият склон на урвата: кота 119, оголена, олющена, издрана височина с криволичещи

като вени ходове, пресечени от успоредни окопи, в дъното на които се вижда глинестата тебеширена почва. Там нищо не се движи и нашите снаряди, които от време на време ги блъскат с широки снопове пяна като огромни вълни, сякаш нанасят звънки удари върху голям разрушен и изоставен пристан.

Нашата смяна свършва. Бледи, увити в подгизнали платнища на ивици за маскировка и с кални петна, другите постове също се измъкват от пръстта, в която са заровени, раздвижват се, започват, да слизат. Вторият взвод идва да заеме местата ни зад амбразуриите. За нас — почивка до вечерта.

Прозяваме се, разхождаме се. Среждаме някой другар, после друг. Минават офицери с перископи и далекогледни. Събираме се, започваме отново да живеем. Обикновените подмятания се кръстосват, сблъскват. И ако не бяха разнебитеният вид, нестройните очертания на трапа, в който сме погребани, а също и принудителното приглушаване на гласовете, човек би помислил, че сме на задните линии. Все пак над всички ни тегне умора, лицата са пожълтели, клепачите — зачервени; от безсънието приличаме на хора, които са плакали. От няколко дена всички сме се прегърбили, състарили сме се.

Един след друг войниците от моето отделение се събират на един завой в окопа. Трупат се на мястото, където почвата е съвсем варовита и под кората пръст, от която стърчат прерязани корени, терасирането е разголило пластове бели камъни, лежали на тъмно повече от сто хиляди години.

Тук, в този разширен ход, се събира отделението на Бертран. Много сме намалели, понеже, без да се броят мъртъвците от онази нощ, сред нас не са вече Потерло, убит при смяна на караула, Кадилак, ранен в крака от парче снаряд едновременно с Потерло, (колко далечно ни се струва това време!), Тирлоар, Тюлак, изпратени в тила — единият поради дизентерия, другият поради пневмония, която взема лош обрат, както ни пише той в картичките, които ни изпраща, за да му поолекне, от централната болница, където гасне.

Отново гледам как се приближават и се събират изцапани с пръст и от пълния със сив дим въздух, онези, с които не сме се разделяли от самото начало на войната — братски свързани, закотвени един за друг, гледам техните лица, привични движения. Но сега различията в

облеклата на тези пещерни хора не бият толкова на очи, както в началото...

В устата си чичо Блер има блестящи нови зъби, толкова нови и блестящи, че в жалкото му лице виждаш само тях. За него поставянето на тези чужди зъби се превърна в събитие; той постепенно свикна и вече от време на време дори яде с тях. Те дълбоко промениха характера, нравите му: той вече почти, не е изцапан с чернилки, почти не ходи разпасан. След като така се разхубави, изпитва нужда да бъде спретнат. В момента е тъжен, може би — о, чудо на чудесата! — защото няма как да се измие; Свит в един ъгъл, полуотваря помътнели очи, дъвче и хапе мустаците си на стар ветеран от Наполеоновата гвардия, които някога бяха единствената украса на лицето му, и от време на време плюе по някой косъм.

Хремав, подтиснат, като проскубан, Фуйад зъзне или се прозява. Мартро не се е променил, все си е такъв космат, с кръгли, сиви очи и толкова къси крака, че коланът му сякаш не държи и панталоните му непрекъснато се свличат. Кокон си е все същият Кокон със сухото си като пергамент лице, с вечните си изчисления; но от една седмица той е жертва на някакво необикновено нападение на въшки, чиито поражения личат чак по врата и китките на ръцете му и затова се усамотява и води дълги сражения, а после, когато се завърне сред нас, стои затворен и раздражителен. Паради си е запазил все същите прекрасни цветове и добро настроение: той е неизменен, неизтощим. Щом се появи като нов афиш върху фона на торбите с пръст, отдалеч се усмихваш. Нищо не успява да промени Пепен, който скитосва с парче мушама на червени и бели квадратчета на гърба и с лице като острие на нож, със студения си сив поглед като отблясък на кама, не се е променил и Волпат: с къси гетри, с одеяло на раменете и анамитско лице, татуирано с мръсотия. Нито Тирет, макар че от известно време е възбуден — неизвестно по каква тайнствена причина — и има кървави жилчици в очите. Фарфаде се държи настрана, замислен, сякаш чака нещо. При раздаването на писмата се събужда от мечтанието си колкото да отиде да погледне пощата, после отново се затваря в себе си. Ръцете му на чиновник грижливо пишат многобройни картички. Той не знае за края на Йодокси. Ламюз на никого друго не спомена за последната страшна прегръдка на нейния труп. Разбрах, че съжелява, задето онази вечер ми е доверил за случилото се и до

смъртта си с упорита стеснителност ще таи тази страшна непорочна тайна. Ето защо Фарфаде продължава да живее с мечтата за живия златокос образ, с който се разделя само когато разменя с нас едносрични думи. Ефрейторът Бертран се държи все така по военно му, сериозно, винаги готов да ни се усмихне спокойно, да даде ясни обяснения за всичко, за което го питаме, да помогне на всекиго да изпълни дълга си.

Разговаряме както по-рано, неотдавна. Но понеже трябва да сдържаме гласовете си, не сме толкова словоохотливи и в думите ни се долавя скръбно спокойствие.

Става нещо неестествено: от три месеца пребиваването на всяко военно поделение в окопите на първа линия трае четири дена. А ние сме вече от пет дена тук и за смяна не се говори. Носят се слухове за предстояща атака, разпространявани от свързките и войниците по наряд, които всяка втора нощ, макар и не дотам редовно, ни снабдяват с припаси. Към тези слухове за офанзива се прибавят и други признаци: отпуските са прекратени, никакви писма вече не пристигат, офицерите видимо са се изменили, станали са по-сериозни, по-близки. Но разговорите по този въпрос винаги завършват със свиване на раменете: никой никога не предупреждава войника за онова, което ще правят с него; на очите му слагат превръзка и я махат едва в последния, миг. Така че ние си повтаряме:

— То ще се разбере.

— Ще чакаме, какво ще правим!

Мъчим се да не мислим за трагичното събитие, което предчувствуваме било поради невъзможността да го обхванем изцяло, било защото не успяваме да разберем наредби, които са като тайни писма, било поради безгрижно примирение, поради вярата, че и този път ще минем покрай опасността. Така или иначе, въпреки предупредителните признаци, въпреки пророчествата, които, изглежда, се сбъдват, ние машинално затъваме в непосредствените грижи, с тях се и ограничаваме: гладът, жаждата, въшките (от пощенето всичките ни нокти са окървавени) и голямата умора, която ни е съсипала.

— Видя ли тая сутрин Жозеф? — пита Волпат. — Нещо не е в ред, горкото момче.

— Ще направи някоя лудост, дума да няма. Нали разбираш, това момче е осъдено. При пръв случай ще се наниже на куршум, това си е сигурно, както е сигурно, че сега те гледам.

— Ами то туй, дето му се случи, не е малка работа, човек може за цял живот да се шашне. Шестима братя са, знаеш.

Четирима по-рано убити: двама в Елзас, един в Шампан, един в Аргон. Ако и Андре е убит, стават пет.

— Ако беше убит, щяхме да намерим трупа, щяхме да го видим от наблюдателния пункт. Няма какво да го увъртаме. Ако искаш да знаеш, оная нощ, когато бях патрул, той на връщане сигурно се е объркал. Запълзял е накриво, клетникът, и е попаднал в швабските линии.

— Може и да се е оплел в техните бодливи телове.

— Казвам ти, ако беше така, щяхме да го намерим, защото швабите нямаше да ги е грижа за трупа му. Навсякъде търсихме, дума да няма. А щом не се намери, значи ранен или неранен, той им е паднал в лапите.

Тази толкова логична хипотеза приемат всички — и сега, след като сме убедени, че Андре Менил е пленник, вече не се интересуваме от него. Но продължаваме да съжаляваме брат му.

— Горкият, пък е толкова млад!

И хората от отделението скришом го поглеждат.

— Прегладнях! — казва изведнъж Кокон.

Понеже часът за ядене е минал, искаме си храната. Тя е тук, защото ядем останките от онова, което ни донесоха предния ден.

— Къде му е главата на ефрейтора, че ни оставя гладни. Сега ще му кажа. Ей, ефрейторе, защо не се сещаш да ни дадеш да ядем, а?

— Да, да, искаме да ядем! — повтаря групата на вечно гладните.

— Идвам, идвам — тича Бертран, той денонощно е на крак.

— Виж какво — обажда се Пепен, който си е опак човек, — дума да не става, че пак ще ям тези помии; като нищо ще отворя кутия месо.

Всекидневната история с храната отново става център на драмата, която изживяваме.

— Никой да не пипа запасните си провизии! — казва Бертран. — Щом видя капитана, ще ви разпределя яденето.

Той се връща, носи и ни раздава картофена салата с лук. Докато дъвчем, лицата ни са отпуснати, очите се проясняват.

Паради яде с полицейско кепе на главата. Нито мястото, нито моментът са за такова нещо, но кепето е ново, шивачът, който отпреди три месеца му го беше обещал, му го даде едва в деня, когато ни изпратиха на първа линия. Сложено върху добрата му цветуща кратуна, мекото двувърхо кепе от яркосиньо сукно му придава вид на изрязан от мукава полицай с ярко боядисани очи. Докато яде, Паради втренчено ме гледа. Приближавам се до него.

— Екстра си.

— Зарежи тая работа — отвърща той. — Искам да ти кажа нещо. Ела малко насам.

После протяга ръка към малката си манерка, до половината пълна, сложена до приборите и нещата му, поколебава се и накрая решава да прибере за по-сигурно виното в гърлото си, а манерката в джоба. Става.

Тръгвам след него. На минаване той взема каската си, която се търкаля върху пръстеното стъпало. След десетина крачки се спира и ми казва съвсем тихо, със странен израз на лицето, без да ме погледне, както постъпва обикновено, когато е развълнуван.

— Аз знам къде е Менил Андре. Искаш ли да го видиш? Ела.

После сваля полицейското кепе, сгъва го, прибира го в джоба си и слага каската. Отново тръгва. Следвам го мълчаливо.

Завежда ме на петдесетина метра, до едно място, където се намира общото ни укрытие и мостчето от торби, под което винаги когато се провираме, ни се струва, че този свод от кал ще ни се стовари върху гърбовете. След мостчето в стената на окопа има ниша със стъпало от леса, замазана с глина. Паради се качва на него и ми прави знак да го последвам върху тази тясна плъзгава площадка. На времето на това място имаше амбразура за караул, сега е разрушена. Тя е малко по-ниска и има два щита против куршуми. Принудени сме да се наведем, за да не се подадат главите ни в дупката.

Паради ми казва все така тихо:

— Аз поразместих двата щита, за да видя. Защото си имах едно на ум. Сложи си окото на тая дупка.

— Нищо не виждам. Дупката е запушена. Какъв е тоя вързоп дрехи?

— Той е — казва Паради.

Ах! Труп, седнал в една яма, ужасно близко...

Прилепям лице до стоманената плоча и намествам око в дупката на щита. Цял го виждам. Клекнал. Главата, клюмнала напред, положил на коленете ръце с полусвити пръсти като куки. И е съвсем, съвсем близо! Познава се съвсем, ясно въпреки изцъклените мътни очи, въпреки тинестата брада и разкривената уста с изхвъркнали зъби. Той сякаш едновременно се мръщи и се усмихва на пушката си, цяла в кал, изправена до него. Прострениите му напред ръце отгоре целите са сини, а отдолу — кървави, зачервени от влажния адски отблясък.

Той е мокър от дъжда, покрит с кал и с нещо като пяна, мръсен и ужасно блед, мъртъв от четири дена, там, до нашия насип, в издълбаната от снаряд яма, където седеше. Не бяхме го намерили, именно защото беше толкова близо до нас!

Само една тънка пръстена стена дели този изоставен в свръхчовешката си самота мъртвец и хората, които живеят в укритието до него. Изведнъж разбрах, че мястото, където си слагам главата, когато спя, е от другата страна на мястото, където е, облегнат ужасният труп.

Откъсвам лице от дупката.

Споглеждаме се с Паради.

— Още не бива да му казваме — шепне моят другар.

— Не, нали? Не веднага...

— Казах на капитана, за да го претърсят, и той каза: „Не съобщавайте веднага на малкия!“

Подухва лек ветрец.

— Миризмата се усеща!

— И как още!

Вдъхваме. Миризмата влиза чак в мисълта ни, разстройва душите ни.

— Така, значи — казва Паради, — от шестима братя само Жозеф остана. И да ти кажа право: мисля, че няма да е за дълго. Това момче няма да се пази, ще се навре да го убият. Трябва от небето да му падне някоя добра рана, иначе е свършен. Шестима братя, прекалено много е. Не намираш ли, че е много?

И добавя:

— Чудно колко близо бил до нас!

— Ръката му е точно до мястото, където си слагам главата.

— Да — казва Паради, — дясната ръка, на която е часовникът му.

Часовникът... Спирам... Въобразявам ли си, или сънувам?... Струва ми се, да, сега наистина ми се струва, че преди три дни, тъкмо затварях очи, през оная нощ, когато бяхме толкова уморени, чух нещо като тракане на часовник и даже се запитах откъде ли идва.

— Може неговият часовник да си чувал през земята — забелязва Паради, на когото разказвам това. — Тя, машинката, си работи, върти се, даже и човекът да е спрял. Пет пари не дава за тебе, кротичко си кара животеца.

Питам:

— Има кръв по ръцете. Къде ли е ударен?

— Не знам. Май в корема, като да имаше голяма черна дупка там. Или пък в лицето. Не забеляза ли едно малко петънце на бузата му?

Спомням си потъмнялото настръхнало лице на мъртвеца.

— Да, вярно, има нещо на бузата, ей тук. Да, може куршумът да е влязъл през там...

— Внимавай! — бързо казва Паради. — Ето го! Не биваше да оставаме тук.

Но не помръдваме, стоим нерешително, колебаем се. В това време Жозеф Менил идва право към нас. Никога не е изглеждал толкова крехък. Отдалеч се вижда колко е блед, колко изопнати, разстроени са чертите на лицето му, върви полека, сломен, прегърбен под бремето на неотменната натрапчива мисъл.

— Какво ви е на лицата? — пита ме той.

Видял е, че показвам на Паради мястото на куршума.

Правя се, че не разбирам, отговарям му нещо уклончиво.

— Аха! — разсеяно отвръща той.

В този миг изтръпвам от тревога — миризмата. Тя ясно се долавя и човек не може да се излъже: това е миризмата на труп. И никак не е чудно той да си помисли, че тъкмо...

Струва ми се, че изведнъж долавя този знак, печалния жалък зов на мъртвия.

Но Жозеф не казва нищо, тръгва, продължава самотната си разходка и изчезва на завоя.

— Вчера — казва Паради, — дойде точно тук с канчето си, пълно с ориз, дето не искаше да го яде. Като нарочно спря тук, глупчото му с глупчо, и аха... замахва и казва, че ще хвърли ориза, дето му останал, зад насипа, тъкмо дето е брат му. Това не можах да го изтрия, братче, хванах го за ръката и точно да метне манджата, оризът се разсипа тук, в окопа. Братче, че като се обърна към мене оня ми ти Жозеф, бесен, зачервен, че като взе да ми кряска: „Какво те прихваща, нещо да не си се чалнал?“ така ми вика. Стоях като идиот, не знам какво му измърморих, май нещо, че аз не нарочно. Той сви рамене и ме изгледа като петле. Тръгна си и вика на Монтръой, който беше с нас: „Видя ли, вика, какъв тъпак!“ Нали знаеш, момчето не е от търпеливите. Колкото и да повтарям: „Е, голяма работа“, той все мърмори. И, разбираш, място не можах да си намеря, защото бях виновен, макар че иначе бях прав.

Връщаме се двамата. Мълчим.

Прибираме се в окопа, където са се събрали другите. Тук е бивш команден пост и затова укритието ни е широко.

Тъкмо да влезем и Паради се ослушва:

— От един час нашите батареи нещо взеха много да гърмят, а?

Разбирам какво иска да каже и неопределено махам с ръка:

— Ще му се чуе гласът, братче, ще му се чуе!

В укритието пред трима слушатели Тирет разправя случки от казармата. В един ъгъл Мартро хърка, настанил се е при входа и за да слезеш, трябва да прекрачиш късите му крака, които сякаш са вмъкнати в трупа му. Друга група войници, коленичили около едно сгънато одеяло, играят на карти.

— Аз раздавам!

— Четиридесет, четиридесет и две! Четиридесет и осем! Стига!

— Ама късмет има това животно! Сигурно носи три чифта рога! Не ща да играя вече с тебе. Тая вечер ме обра и оня ден също, тапир такъв!

— Ами ти защо не хвърли картите, дето не ти трябва, гъска с гъска!

— Само поп имах.

— Имаше поп пика.

— Поп имал, плюнка такава!

— Пфу! — мърмори в един ъгъл някой, който закусва. — Това сирене струва двайсет и пет су, ама е чиста мръсотия; отгоре миризлив маджун, вътре гипс, троши се.

В това време Тирет разправя как някакъв опак помощник-командир двадесет и един ден го тормозил:

— Такава свиня беше, братче, дето няма друга по света. Никого не оставяше на мира, треперехме, като го видим в канцеларията. Изтегнал се на един стол, дето не се вижда под толума му, с ей такава кепе, целият в галони, отгоре до долу, същинска бъчва. Страшен беше с войниците. Викаше се Лъоб. Ясно, че беше шваба!

— И аз го знам! — вика Паради. — Щом почна войната, обявиха го за негоден за военна служба, то се знае. Още аз като бях запас, той вече кръшкеше, ама дойдохе ли работа да те трови, на който ъгъл те срещне, ще те спипа: за едно незакопчано копче те праща един ден в карцера. А не дай боже нещо друго да не ти е в ред! Петнайсет минути ще те извади да ти крещи пред всички, пък те умират от смях: той мисли, че на тебе се смеят, ама ти си знаеш, че с него се майтапят, само че каквото и да си мислиш, карцерът си беше карцер.

— Пък имаше една жена — продължава Тирет. — Дърта...

— И нея я помня — вика Паради, — холера с холерата ѝ.

— Някои си влачат кучето навсякъде, тоя пък — нея, тая отрова, жълта като едни жълти ябълки, дето има, знаеш, пък бедрата ѝ два кокала и зла... зла! Тя навиваше оня дърт завързак срещу нас: ако не беше тя, той си беше по-скоро будала, отколкото лош. Та можеш да си представиш какви истории бяха...

В този момент Мартро, който спи до входа, се събужда и нещо изпъшква. Попривдига се, сядна на сламата като затворник и брадатият му силует се очертава на стената като китайска сянка, той върти кръглите си очи, взира се в тъмнината, в нещо, което очевидно току-що е сънувал.

После прокарва ръка пред очите си и започва да разправя за нощта, когато се качихме в окопите, сякаш тя има нещо общо със съня му.

— Ама бъркотия беше тая нощ! — казва той още сънен. — Ей, каква нощ! И толкова войска, роти, цели полкове викат и пеят, като се изкачват по пътя! На светлото между сенките се виждаха войници на

тълпи, също като водата в морето, а от артилерийските конвои и от санитарните коли, дето ги срещаме през оная нощ, ни махат. Никога нощем не съм виждал толкова конвои, никога!

После се блъска с юмрук в гърдите, понамества се, измърморва нещо и се умълчава.

Гласът на Блер се издига и издава страха, който се таи в душата на всекиго от нас:

— Четири часът стана. Късно е вече днес да става нещо.

В другия ъгъл един от играчите ругае:

— Е, какво, ти ще играеш ли, или няма да играеш, червей такъв!

Тирет продължава историята за своя командир:

— Та, разправям ви, един ден в казармата ни дадох да ядем чорба с лой. Жива болест, братче. Тогава един от войниците отиде да говори с капитана и му занесе канчето си, навря го под носа му.

— Ама галош — кряскат бясно в другия ъгъл, — защо не игра тогава коз, бе?

— „Я не ми тикайте това под носа — вика капитанът. — Та то вони!“

— Друга ми беше играта — трепери недоволно, но несигурно един глас.

— И капитанът прави рапорт до командира. Командирът пристига и размахва рапорта: „Я дайте да видя, вика, къде е тая чорба, дето за нея сте седнали да дигате бунт, я дайте да я опитам!“ Носят му едно чисто канче. Той души: „Какво, вика, ами тя много хубаво мирише! Такава тлъста чорба ви даваме, пък вие!...“

— Не си ти за игра! Той нали беше метър. Тъпанар! Кокошка! Знаеш, ти просто...

— Та, значи, в пет часа, когато излизаме от казармата, двете плашила се наговарят и пресрещат пехотинците, дето излизат. Гледат да видят няма ли да сгащят някого за нещо и оня вика: „Аха, момчета, вие с мене шеги си правите, ще се оплаквате от чорбата, дето аз я ядох, та ушите ми плющяха, и командирката също, нали? Чакай сега да видим аз пък ще ви изпусна ли... Ей, ти там, оня с дългата коса, големия артист, я ела малко насам!“ И докато злобарят лае, злобарката седи изправена като кол и само кима с глава: „Да, да, да!“

— ... То зависи. Той нали нямаше коз. Това е по-специален случай.

— И изведнъж оная преbledня, преbledня като платно, слага си ръката на търбуха и нещо я разтриса и изведнъж посред площада и пред всички пехотинци си изпуска чадъра и започва да бълва.

— Ей, внимавай! — стряска ни Паради. — Нещо викат в окопа. Не чувате ли? Не викат ли „тревога“?

— Тревога ли? Да не си луд?

Неуспял да изрече, и някаква сянка се очертава в ниския вход на прикритието и крещи:

— Тревога, двадесет и втора рота! На оръжие!

Тишина. После някакво възклицание.

— Знаех си — шепне Паради през зъби и пълзи по колене към отвора на къртичините, където седим.

После всички замлъкваме: Сякаш сме онемели. Набързо се надигаме. Бързаме да се приготвим, както сме свити или коленичили. Закопчаваме коланите; сенки на ръце се мятат насам-нататък; набутваме разни предмети из джобовете. И излизаме безредно, като влачим след себе си раниците за презрамките, одеялата, торбите.

Вън просто оглушаваме. Пукотевицата се е удесеторила и ни обгръща отляво, отдясно, отпред. Нашите батареи гърмят без прекъсване.

— Мислиш ли, че атакуват? — подхвърля един глас.

— Де да знам! — кратко, раздражено отвръща друг.

Стискаме челюсти. Преглъщаме приказките. Бързаме, бутаме се, блъскаме се и ръмжим, без да говорим.

Разнася се заповед:

— Раници на гръб!

— Има заповед за отмяна... — крещи един офицер, който минава из окопа с широки крачки, като разблъсква кората с лакти.

Останалата част от изречението се изгубва заедно с него.

Заповед за отмяна! Видима тръпка преминава по редиците, думите стигат право до сърцето, главите се вдигат, всички замират в странно очакване.

Не. Заповедта за отмяна се отнасяла само до раниците.

Без раници; одеялото през рамо, инструментът на кръста.

Развързваме одеялата, измъкваме ги, премятаме ги. Все така мълчаливо, стиснали уста, втренчили поглед.

Ефрейторите и фелдфебелите някак трескаво шарят нагоре-надолу, като мълчаливо разблъскват бързащите наведени войници:

— Хайде, по-бързо! Хайде, хайде, какво правите! Ще побързате ли, или няма да побързате?

Отред войници със знак кръстосани секири на ръкава си пробиват път и бързо копаят дупки в стените на окопа. Хвърляме им коси погледи, докато довършваме приготвянията си.

— Тия пък какво правят?

— За да се изкачим.

Готови сме. Войниците се строят все така мълчаливо, със сгънатите одеяла, с каишка на каската под брадичката, опрени на пушките. Гледам свитите им бледи, хлътнали лица.

Това не са войници, а хора. Не са авантюристи, воители, родени за клане — като касапи, нито добитък. Под униформата те са си останали орачи и работници. Цивилни, изтръгнати от корена си. Готови са. Чакаят сигнал за смърт и убийство, но ако се вгледаш в лицата им, оградени с отвесните лъчи на щиковете, виждаш, че те са просто хора.

Всеки от тях знае, че ще изложи главата, гърдите, корема си, цялото си незащитено тяло на предварително насочените пушки, на снарядите, на струпаните и готови гранати, главно на равномерно стрелящата и почти безпогрешна картечница — на всичко, което ги чака отвъд и страховито мълчи, — преди да срещнат другите войници, които те ще трябва да убиват. Тези хора не гледат на живота си леко, като бандити, не са заслепени от гняв като диваци. Въпреки пропагандата, която ги обработва, не са възбудени. Те стоят над несъзнателния гняв. Не са пияни, нито опиянени. С ненакърнено съзнание, както са с ненакърнена сила и здраве те се събират тук, за да участвуват още веднъж в лудата игра, наложена на всеки мъж от безумието на човешкия род. Цялата им умисленост, страх, прощаване с живота се чувствуват в мълчанието им, в неподвижността им, в спокойната свръччовешка маска, която покрива лицата им. Те не са от онзи вид герои, за каквито ги мислят другите, но жертвата им има повече стойност, отколкото биха могли да си представят хората, които не са ги виждали.

Чакаат. Очакването продължава цяла вечност. От време на време някой в редиците леко потреперва, когато куршум докосне предния насип, който ни пази, и се забие в меката пръст на задния насип.

Гаснещият ден разлива мрачна, величава светлина върху тази силна, непокътната маса живи хора, от които само част ще останат до нощта. Вали — в спомените ми всички трагедии от голямата война са свързани с дъжд. Вечерта се подготвя като смътна ледена заплаха, тя ще простре пред войниците голямата си като света клопка.

Нови заповеди се носят от уста на уста. Раздават ни продълговати гранати, обвити с бодлива тел. „Всеки войник, да вземе по две гранати!“

Минава командирът. С пестеливи движения, в бойна униформа, пристегнат, държи се простичко. Чуваме го как казва:

— Добра вест, момчета. Швабите бягат. Ще се биете мъжки, нали?

През редиците като вятър се носят новини:

— Мароканците от двадесет и първа рота са пред нас. Атаката е почнала отдясно.

Свикват фелдфебелите при капитана. Те се връщат с някакви металически предмети, Бертран ме попипва. Закачва нещо на едно копче на шинела ми. Кухненски нож.

— Слагам ти го на шинела — казва той.

Поглежда ме, после отминава да търси други войници.

— Аз! — казва Пепен.

— Не! — отвърща Бертран. — Забранено е да вземаме доброволци за това.

— Хайде де! — мърмори Пепен.

Чакаме зарити под дъждовния простор, разтърсван от залпове, без други граници освен далечната необхватна канонада. Бертран е свършил раздаването и се връща. Неколцина войника са наседали, други се прозяват.

Вилосипедистът Бийет се провира между нас. На ръката си е метнал мушамата на някакъв офицер. Подчертано гледа встрани.

— Ей, ти няма ли да дойдеш при нас? — вика ми Кокон.

— Не, няма да дойда — отговаря той. — Аз съм от седемнайста. Пети батальон няма да участва.

— Ехе, петият винаги се нарежда. Никога не опъва като нас!

Бийет ни задминава; всички го гледат с навъсени лица, докато се изгубва.

Един войник пристига тичешком и говори на Бертран. Тогава Бертран се обръща към нас:

— Да вървим! — казва. — Наш ред е!

Всички потегляме едновременно. Изкачваме стъпалата, приготвени от пионерите, и лакът до лакът се озоваваме вън от заслона на окопа. Стъпваме на насипа.

Бертран стои прав на насипа. Обгръща ни с бърз поглед. След като всички излизат, казва:

— Напред!

Гласовете звучат странно. Потегляме много бързо, неочаквано, като насън. Никакво свистене във въздуха. Сред огромния оръдеен грохот много ясно се различава това необикновено затишие на куршумите...

Спускаме се като автомати по плъзгания неравен терен, като от време на време си помагаме с пушките със затъкнати щикове. Окоето машинално забелязва някоя подробност по склона, разбитата земя, проснала се пред нас, редките, голи, щръкнали колове, останките в ямите. Невероятно е, че стоим прави по светло на този склон, по който някои оживели си спомнят как са се промъквали нощем с толкова предпазни мерки, към които други само бегло са поглеждали: през амбразури. Не... не ни обстрелват. Сякаш никой не забелязва разгърнатото излизане на батальона от земята! Това затишие е изпълнено със заплаха, която расте, расте. Бледата светлина ни заслепява.

Окопният насип от всички страни е покрит с войници, които започват да се спускат едновременно с нас. Отдясно се очертава силуетът на една рота, която се отправя към ската по ход 97, някога германски, а сега полуразрушен.

Прекосяваме нашите линии от бодлива тел през пролуките. Още не стрелят по нас. Някои по-тромави се препъват, изправят се. От другата страна отново се строяваме и започваме малко по-бързо да се спускаме по склона; движението инстинктивно се е ускорило. Тогава

няколко куршума изсвистяват сред редиците. Бертран ни изкрещява да пестим гранатите, да чакаме последния момент.

Но гласът му е заглушен: изведнъж над нас по цялата ширина на склона връхлитат мрачни пламъци и страхотни взривове раздират въздуха. По цялата линия отляво надясно снарядите избухват в небето, взривове избликват от земята. Страшна завеса ни отделя от света, отделя ни от миналото и от бъдещето. Спираме като сраснали в земята, замаяни от връхлитащия облак, който гърми от всички страни; после с общо усилие едновременно всички се надигаме и се втурваме много бързо напред. Политаме, задържаме се едни за други сред големи димни вълни. Виждаме как в дъното, към което се спускаме безредно, тук-там с остър грохот се отварят кратери, и се вдигат циклони разбита на прах земя. После вече не различаваме къде падат бомбите. Развихря се толкова чудовищно оглушителна буря, че се чувствуващ смазан само от шума на пороите гръмотевици, от големите съзвездия отломки, които изникват във въздуха. Виждаш, усещаш как край главата ти минават парчета и пращят като нажежено желязо, потопено във вода. Изведнъж изпускам пушката си — така ме жегна по ръцете диханието на един взрив. Политам, вдигам я пак и пак поемам с наведена глава сред бурята с червеникави отблясъци сред смазващия дъжд от лава, шибан от струи прах и сажди. Свистенето на летящите парчета снаряди бие в ушите до болка, удря в тила, пробива слепоочията, не можеш да не изкрещиш. Повдига ти се, стомахът ти се сгърчва от миризмата на сярата. Повеи на смъртта ни тласкат, вдигат, клатушкат. Подскачаме, не знаем къде стъпваме. Очите примигват, заслепени, насълзени. От гърмящата лавина, обхванала всичко, не виждаме пред себе си.

Това е преграден огън. Трябва да преминем през тази вихрушка от пламъци, сред ужасните отвесни облаци. Минаваме. Минахме, наслуки, виждах тук-там тела, които се завъртваха, политаха и падаха, осветени от внезапен свръхестествен отблясък. Зървах странни лица на хора, които надаваха викове, но без да ги чувам сред унищожителния грохот. Жарава от огромни, бесни, червени и черни маси пада около нас, дълбае земята, измъква я изпод краката ми и ме отмята встрани като играчка. Спомням си, че прескочих един запален труп, черен, покрит с ясночервена кръв, която пращеше отгоре му; спомням си също, че полите на някакъв шинел до мене се подпалиха и оставиха

димна диря. Вдясно от нас по продължение на 97-и ход редица ужасни осветени фигури, притиснати една до друга, привличаше и заслепяваше очите.

— Напред!

Сега почти тичаме. Някои падат като снопове с лице напред, други смирено се отпускат, сякаш да поседнат на земята. Рязко отскачаме встрани, за да избегнем някой проснат труп — тих и вкочанен или сгърчен, а също (и това е по-опасна клопка) ранените, които се мъчат да се вкопчат в нас.

Международният ход!

Стигаме. Дългите виещи се стебла на бодливата тел са изтръгнати, изкоренени; топовете са ги отметнали и навили, помели, събрали на широки купчини. Между тези големи, влажни от дъжда храсти, земята е открита, свободна.

Ходът не се отбранява. Или германците са го напуснали, или пък първата вълна вече е минала... Вътрешността му цяла е настръхнала от пушки, сложени покрай насипа. В дъното — пръснати трупове. Сред бъркотията в този дълъг трап се подават ръце в сиви ръкави с червен кант и крака в ботуши. На някои места насипът е сринат, дървените подпори раздробени; целият насип на разбития окоп е затрупан с неописуема смесица най-различни предмети. На други места зеят дълбоки като кладенци ями. От този момент ми е останал главно споменът за един странно раздърпан окоп, покрит с разноцветни дрипи, за торбите с пръст германците са използвали чаршафи, басма, сукна, задигнати от някой магазин за мебелни платове. Цялата тази смесица от цветни, разпокъсани, разнищени парцали виси, плющи, подхвърча и се мята пред очите ни.

Пръскаме се в хода. Поручикът прескача от другата страна, навежда се и ни вика със силен глас, маха ни с ръце:

— Не се застоявай! Напред! Все напред!

Изкатерваме се върху насипа на хода, като си помагаме с раниците, с оръжието, с гърбовете, натрупани отгоре му. На дъното земята е разровена от снаряди, засипани с отломки, покрита с проснати тела. Едни са неподвижни като предмети, други потрепват или се гърчат. Адските залпове на преградния огън продължават да бият зад нас местата, които тъкмо сме изминали. Но там, където сме, в полите на възвишението, за артилерията е мъртва зона.

Съмнително кратко затишие. Започваме да чуваме малко по-добре. Споглеждаме се. Очите ни са трескави, скулите — зачервени. Гърлата хрипят, сърцата блъскат в гърдите.

Смътно, набързо се разпознаваме, сякаш в кошмар се срещаме лице с лице по далечните брегове на смъртта. Подхвърляме си забързано по някоя дума сред това адско проясняване:

— Ти ли си?

— Ама здравата блъскат!

— Къде е Кокон?

— Не зная.

— Видя ли капитана?

— Не.

— Как си?

— Горедолу...

Прекосяваме дъното. Пред нас се възправя отсрещният склон. Катерим се един зад друг по нещо като стъпала в пръстта.

— Внимавай! — изкрещява един войник.

Стигнал до средата на стълбата, той е улучен в кръста от парче снаряд, идващо отсреща, пада като плувец, разрошен, с прострени напред ръце. Срива се в бездната като маса с безформени очертания, запечатала ми се е една подробност — пръснатите кости над черния профил на лицето му.

Изкачваме се на височината.

Пред нас се разстила голямо безцветно пусто поле. Отначало не виждам нищо освен бледа жълтеникава каменлива степ, докъдето поглед стига. Човешки поток не се движи пред нас, няма никого, но земята е населена с мъртъвци: пресни трупове, още сгърчени от страдание или проснати като заспали, останки от тела на отдавна убити, вече обезцветени и пръснати от вятъра, почти погълнати от земята.

Щом нашата устремена нестройна редица се изкачва, усещам, че двама души до мене са ударени, две сенки се строполяват на земята, изтъркулват се под краката ни — едната с остър вик, другата мълчаливо като вол. Още един изчезва с безумни движения, като отнесен. Несъзнателно затягаме редицата и пак се втурваме напред, все напред; раната в нашата тълпа от само себе си се затваря. Подофицерът спира, вдига сабята си, пуска я, коленичи, свитото му

тяло се мята назад с неравномерно движение, каската му пада и той остава гологлав, извърнал лице към небето. В устрема си редицата ни бързо се разделя, за да отдаде почит на неговата неподвижност.

Не виждаме и поручика. Значи, вече нямаме водачи... Човешката вълна, която се е плиснала на ръба на платното се поколебава. Сред шума на стъпките се чува дрезгаво дишане.

— Напред! — извиква някакъв войник.

Тогава всички пак още по-бързо се впускаме в бяг — към бездната.

— Къде е Бертран? — с мъка изстенва някой пред мене.

— Там! Тук...

Той се е надвесил мимоходом над един ранен, но бързо оставя човека, който простира ръце към него и сякаш хълца.

Тъкмо когато ни застига чуваме пред нас иззад някаква издатина тиктакането на картечница. Тревожен миг, още по-тежък от мига, когато бяхме пресекли разтърсваната от преградния огън земя. Този толкова познат глас ясно и страшно ни говори в простора. Но вече няма спиране.

— Напред! Напред!

Пъхтенето се превръща в дрезгав стон, а ние продължаваме да летим към хоризонта.

— Швабите! Виждам ги! — изведнъж казва един войник.

— Да... Е го главите им, там над окопа... Окопът е ей онази там линия. Съвсем близо. Ах, мръсниците му с мръсници!

И наистина забелязват се малки сиви петна, които се издигат, после залягат на самата земя, на петдесетина метра от нас, отвъд ивицата, набраздена и изкорубена черна пръст.

Внезапен тласък надига войниците от групата, в която се намирам. Толкова близо до целта, досега здрави и читави, нима няма да стигнем до нея? Не, ще стигнем. Правим големи крачки. Вече нищо не чуваме. Всеки се е устремил напред, привлечен от страшния трап, вцепенен, почти неспособен да извие глава нито надясно, нито наляво.

Струва ми се, че мнозина се препъват и се отпускат на земята. Отскачам встрани, за да отбягна неочаквано вдигнат щик на пушка, която пада. Съвсем близо до мене Фарфаде с обляно в кръв лице се

изправя, блъска ме, хвърля се към Волпат, който е до мене, и се залавя за него. Волпат се навежда и все така устремен го мъкне няколко крачки, после се разтърсва, освобождава се, без да го погледне, без да разбере кой е, и почти задушен от усилие, хрипкаво му подхвърля:

— Пусни ме, пусни ме, дявол да го вземе!... След малко ще те приберат. Не се безпокой!

Другият пада, обръщайки ту на една, ту на друга страна покритото си с яркочервена маска лице, от което всякакво изражение е изчезнало, докато Волпат вече се е отдалечил и само машинално повтаря през зъби „Не се безпокой!“, вперил очи напред към линията.

Рояк куршуми свистят около мене, все повече хора се спират изведнъж, бавно се отпускат или буйно размахват ръце, строполяват се с цялата си тежест, чувам все повече викове, хрипкави, бесни, отчаяни възклицания, страхотни глухи пъшкания, с които целият живот изведнъж си отива. А ние, които все още не сме засегнати, гледаме напред, вървим, тичаме сред играта на смъртта, която бие наслуки.

Телената мрежа. Един отсек е незасегнат. Заобикаляш го. Попадаме в широк пробив — своего рода огромна фуния, образувана от множество фунии една до друга, нещо като страхотна паст на вулкан, издълбана от оръдията.

Това сриване представлява поразителна гледка. Сякаш самите недра на земята са се разбунили. При вида на разкъсаните земни пластове нашата нападателна пламенност нараства, неволно някои мрачно поклащат глава и крещят, и то в миг, когато думите с мъка се изтръгват от гърлото:

— Ей, да му се не знае, ама и ние здравата сме ги ударили, а?

Тласкани като от вятър, ние изкачваме могили от пръст, спускаме се в трапища из тази необикновена пукнатина в земята, омърсена, почерняла, изгорена от настървените пламъци. Пръстта се лепи по краката. Гневно се освобождаваме. Мократа почва е покрита със снаряжение, парцали, долни дрехи, пръснати от изтърбушените торби, и когато скачаме в дупките или изкачваме височините, ние се мъчим да стъпваме по тези останки, за да не затъваме.

Гласове зад нас ни подтикнат:

— Напред, момчета, напред, дявол да го вземе!

— Целият полк е зад нас.

Не се обръщаме да видим, но тази сигурност още повече ни наелектризира в нашия устрем.

Вече не се виждат фуражки зад насипа на окопа, към който приближаваме. Отпред се редуват трупове на германци — свити като топки или проснати като черти. Стигаме. Вече ясно се вижда насипът с извитите си опасни форми, с подробностите си: амбразуриите... Вече сме страшно, невероятно близо...

Нещо пада пред нас. Граната. С един ритник ефрейторът Бертран я мятта така, че тя отскача напред и избухва в окопа.

След това щастливо попадение отделението напада рова.

Пепен заляга. Пропълзява край някакъв труп. Стига до рова, спуска се. Влиза пръв. Фуйад прави широки движения, крещи и скача в дупката почти в мига, когато Пепен се плъзга в нея... На върха на насипа, на ръба на черния капан, виждам за миг цяла редица черни демони, които се навеждат и приклякат, за да се спуснат.

Страшен залп избухва до самите ни лица и разгаря пред нас по цялата дължина на насипа неочаквана рампа от пламъци. След зашеметяващия удар ние се окопаваме и се размиваме с глас, зловещо: попадението е много високо. И веднага след това с викове и резове на облекчение се плъзгаме, изтъркуваме се, падаме живи в търбуха на окопа!

Странен дим ни обгръща. В тясната пропаст отначало виждам само сини униформи. Вървим в една, после в друга посока, блъскаме се един друг, ръмжим, търсим. Обръщаме се. Ръцете ни са пълни с ножове, гранати, пушки. Отначало не знаем какво да правим.

— В укритията са, мръсниците! — крещят някои.

Глухи взривове разтърсват земята: идват някъде отдолу, от укритията. Внезапно гъст дим издига прегради помежду ни, толкова гъст, че сякаш покрива с маски лицата ни, нищо не виждаме. Мъчим се да изплуваме като удавници от мрачната, задушваща пушилка, от нощта. Препъваме се по дъното като в подводни скали в клекнали, свити хора, от които тече кръв и които крещят. Едва различаваме стените, съвсем прави и от бели платнени торби с пръст, разпокъсани като че ли са от хартия. От време на време тежката упорита мъгла се разлюлява и просветва и тогава се вижда гъмжилото на падаща тълпа... Като изтръгнати от задимената картина смътно се очертават

силуетите в ръкопашен бой върху насипа, после телата се отпускат, потъват. Чувам треперливи викове „Камарад!“ откъм редица хлътнали лица и сиви куртки, сврени в един ъгъл, които изглеждат необикновено уголемени в един процеп в мъглата. Под мастиления облак вихрушката от войници се оттегля, изкачва се в същата посока, все вдясно, с внезапни сътресения и извивки по мрачния изтърбушен трап.

Изведнъж усещаме, че е свършено. Виждаме, чуваме, разбираме, че нашата вълна, която се бе плиснала дотук през всички препятствия, не бе срещнала равна на себе си вълна и врагът се е оттеглил при идването ни. Без бой. Тънката преграда от защитници се е разсипала из дупките, където ги ловим като плъхове или ги убиваме. Вече няма никаква съпротива: пустота, безмерна пустота. Вървим напред, скупчени, като ужасна редица зрители.

И тук целият окоп е сринат. На това място, с белите си съборени стени той прилича на меко тинесто корито на пресъхнала река между каменисти брегове, тук-там с по някоя плоска, кръгла, също пресъхнала бара, а по края, върху насипа, и по дъното са се проточили морени от трупове. Сега всичко тук се пълни и прелива от нашите прииждащи войски. Сред дима, който бълват скривалищата, и сред разтърсвания от подземните взривове въздух стигам до гъста тълпа хора, вкопчани един в други, които се въртят в едно разширение на окопа. В същия миг човешката маса се срива, схватката агонизира. Виждам как Блер се изтръгва с провиснала на врата каска, с издрано лице. Надава див рев. Спъвам се в някакъв човек, който се е заловил за рамката на входа на укритието. Той отстъпва пред черната зееща предателска дупка и се държи с лявата ръка за рамката. С дясната няколко секунди размахва ръчна бомба. Ето тя ще избухне... Изчезва в трапа. Щом стига целта, гранатата експлодира. От лоното на земята ѝ отвърща страхотен човешки вопъл. Човекът хваща втора граната.

Друг е грабнал от земята кирка, блъска и раздробява рамката на входа на друго укритие. Земята се срива и запушва входа. Няколко сенки тъпчат и ръкомахат върху този гроб.

И още други и други... Сред парцаливата тълпа оживели, стигнали с такъв щурм до този окоп, след като преодоляхме неумолимата преграда от снаряди и куршуми, едва различавам

познатите лица, сякаш целият ни предишен живот изведнъж е останал някъде много далеч зад нас. Всички са странно променени. Настървени, побеснели.

— Защо спираме тук? — казва един и скърца със зъби.

— Защо не отиваме до следващия окоп? — пита ме друг разярен.

— Сега, като сме тук, с няколко скока ще стигнем.

— И аз искам да продължим.

— И аз. Гадове с гадове.

Трепкат като знамена, горди и щастливи, че са оживели безмилостни, без задръжки, опиянени от себе си.

Стоим, тъпчем на място в превзетия окоп, този странен рухнал път, който лъкатуши в равнината и води от една неизвестност към друга.

— Поеми надясно!

Отново тръгваме в определена посока. Това придвижване вероятно е замислено някъде горе, далеч, от началството. Тъпчем меките тела, някои от които се движат, бавно се изместват, а от тях напират потоци кръв и викове. Мъртъвци са струпани надлъж и напреко като греди, като отломки върху ранените, мачкат ги, притискат ги, душат ги и им отнемат живота. За да мина, блъскам едно тяло с отрязана глава, от чийто врат блика кръв.

Сред стихийно срутените или натрупани големи отломки и пръст, над купищата ранени и мъртъвци; които мърдат едновременно, през движещата се гора от димни стволоче, вкоренени в окопа, в цялото заобикалящо ни пространство вече се срещат само възпалени лица, облени в кървава пот, с искрящи очи. Някой групи сякаш танцуват, размахвайки ножове. Те са весели, безкрайно уверени в себе си, свирепи.

Боят неусетно стихна. Един войник казва:

— Е, сега какво ще правим?

Но ето че изведнъж някъде битката отново пламва: на двадесетина метра от нас, в равнината, при един завой на сивия окоп, избухва пушечен залп и разпръсква искри около някаква картучница, която се е окопала, стреля на откоси и изглежда, че се съпротивява.

Под димното крило на синкавожълто сияние се виждат войници, които обкръжават машината, мятаща мълнии, и обръчът около нея се затваря. Различавам наблизко силуета на Менил Жозеф, който се насочва прав, бяга да се прикрива, към мястото, където откъслечно лае картечницата.

От един ъгъл на окопа някъде между двама ни изсвистява куршум. Жозеф спира, олюлява се, навежда се и се отпуска на едно коляно. Изтичвам при него. Той ме гледа, докато приближавам.

— Няма нищо, бедрото... Мога сам да допълзя.

Изглежда усмирен, кротък като дете. Полека се примъква към окопа...

Сякаш още ми е пред очите, представям си съвсем точно мястото, откъдето бе изстрелян куршумът, който го улучи. Хващам вляво и като заобикалям, пропълзявам дотам.

Никой. Срещам само един от нашите — и той търси като мене. Паради.

Войници, които носят под ръка или на рамо различни железни части, подобни на огромни насекоми, ни блъскат. Те нахълтват в окопа и ни разделят.

— Седма рота превзе картечницата! — викат те. — Спря да лае. Като побесняла беше. Мръсна! Мръсна гад!

— Какво ще правим сега?

— Нищо.

Стоим безредно. Сядаме. Живите вече не пъхтят, умиращите вече не стенат. Сред дим и светлина, сред топовни гърмежи, които се носят от всички краища на света, вече не знаем къде сме. Няма нито земя, нито небе, те са слети в някакъв облак. После в тази драма на хаоса се обрисова едно първо затишие, общо забавяне на движенията и шумовете.

Стрелбата намалява, само там някъде в далечината разтърсва небето като кашлица. Възбудата спада, остава безкрайна умора, която се надига в нас и ни залива. Безкрайното чакане отново започва.

Къде ли е неприятелят? Навсякъде е оставил трупове. Видяхме цели редици пленници. Е то и сега се очертава една — еднообразна, неясна, димна на фона на мръсното небе. Но повечето, изглежда, са се

пръснали в далечината. До нас достигат няколко несръчно изстреляни снаряда; пет пари не даваме. Ние сме спасени, спокойни, сами сме в тази пустош, където при безчислени трупове достигна само една редица живи.

Нощта се спусна. Облакът прах се разсея, на негово място надвисна полумрак, после мрак над безредната тълпа, просната надлъж. Хората се събират на групи, сядат, стават, ходят, облегнати или уловени едни за други. Събираме се, прилягаме между укритията, запушени от купища мъртъвци. Някои са сложили пушките си на земята и се разхождат към краищата на трапа с празни ръце, отблизо се вижда, че са почернели, обгорени, със зачервени очи, искаляни. Почти не говорим, но започваме да се търсим.

Очертават се сенки с носилки. Те се вглеждат, навеждат се и пак поемат напред, хванали по двама дългите товари. Някъде вдясно от нас се чуват удари на кирки и лопати.

Скитам сред мрачната навалица.

На едно място, където насипът на окопа е сринат от бомбардировката и образува лек наклон, виждам човек. Още не се е напълно стъмнило. Със спокойствието си този човек, седнал замислено и загледан пред себе си, ми напомня статуя, поражява ме. Навеждам се и го познавам — ефрейтор Бертран.

Той обръща лице към мене и в тъмнината долавям умната му усмивка. Казва ми:

— Тъкмо щях да тръгна да те търся. Организирахме охраната на окопа, докато разберем къде са онези и какво става пред нас. Ще те сложа на пост с Паради в подслушвателен пункт, който пионерите току-що изкопаха.

Гледам сенките на минаващите и на застаналите неподвижно, които се очертават като мастилени петна върху сивото небе, приведени, свити в различни положения покрай полуразрушения насип. Сред потъмнелите и омиротворени от смъртта поля, по които от две години битките разместват или задържат цели градове войници над обширни дълбоки гробища, те приличат на странно движещо се незнайно пълчище от насекоми и червеи.

Две смътни фигури минават в сянката на няколко крачки от нас; разговарят тихо:

— Ама да не мислиш, братче, че аз ще седна да го слушам: така му наръгах щика си в корема, че после едва го измъкнах.

— Аз пък спипах четирима в една дупка. Викнах им да излязат и един по един ги наръгах, докато се измъкваха. Ръката ми до лакътя почервения.

— Ех — продължава първият, — някой ден, като вземем да разправяме тия работи, ако се върнем, то се знае, на хората по нашенско, край печката и свещта, кой ли ще ни повярва? Да се пръснеш от яд, нали?

— Все ми е едно, само да се върнем — казва другият. — По-скоро да се тури край.

Обикновено Бертран говори малко, при това никога за себе си. Но сега казва:

— Трима ме нападнаха. Удрях като луд. Ах, всички бяхме като зверове, когато пристигнахме тук!

Гласът му се извиси със сдържан трепет:

— Но трябваше — каза. — Трябваше. Заради бъдещето.

После скръсти ръце и поклати глава.

— Бъдещето! — изведнъж извика той като пророк. — С какви ли очи ще гледат на тези кланета и подвизи хората, които ще живеят след нас и чиито съвести прогресът — а той неминуемо ще настъпи — най-сетне ще е просветлил? Та ние сами, ние, които ги вършим, не знаем дали трябва да ги сравняваме с делата на героите на Плутарх и Корней или с разбойническите безчинства? И все пак — продължи Бертран — погледни! Една личност се издига над войната и ще блести с красотата и забележителната си смелост.

Слушах, опрян на една тояга, наведен над него, поглъщах в тишината на здрача думите на този винаги мълчалив човек. Бертран каза високо, с ясен глас:

— Либкнехт!

После застана прав, все така скръстил ръце. Сведе красивото си лице, съсредоточено и замислено като лице на статуя, над гърдите си. Още веднъж изостави привичната си мълчаливост и повтори:

— Бъдещето! Бъдещето! Дело на бъдещето ще е да заличи това настояще, да го заличи повече, отколкото сме си мислили, да го заличи като нещо отвратително, срамно. И все пак това настояще беше необходимо, необходимо беше! Позор на военната слава, позор на

войските, позор на войнишкия занаят, който превръща хората ту в тъпи жертви, ту в отвратителни палачи. Да, позор: това е истина, но истина, която има значение за вечността, а за нас още не. Запомни какво мислим ние сега! То ще стане истина тогава, когато ще се създаде цяла една истинска библия. Ще стане истина, когато бъде вписано между другите истини, които проясняването на съзнанието ще позволи да се разберат едновременно. Ние все още сме загубени, изгнаници далеч от тези бъдни времена. В сегашните дни, в сегашните мигове истината едва ли не е грешка, тази свята дума е богохулство!

Той се изсмия особено — някак звънливо, като насън.

— Веднъж им казах, че вярвам в пророчества, така, на смях.

Седнах до Бертран. Сега този войник, винаги готов да направи повече, отколкото е длъжен, и въпреки това бе останал жив, в моите очи се издигаше наравно с хората, които въплъщават една висша нравствена идея, имат силата да се освободят от случайното струпване на събития и са предопределени, стига само да се появят при по-необикновени обстоятелства, да господствуват над времето си.

— И аз винаги съм мислил за тези неща — пошепнах.

— Аха! — каза Бертран.

Спогледахме се безмълвно, малко изненадани, съсредоточени. След дълго мълчание той додаде:

— Време е да си поемеш караула. Вземи си пушката, ела!

... От нашия подслушвателен пункт гледаме как на изток се разгаря светлина като пожар, но по-синя, по-печална. Тя озарява небето под дълъг черен облак, проснал се, увиснал като дим от голям загаснал огън, като огромно петно над света. Пак настъпва утро.

Толкова е студено, че не можем да стоим неподвижно, макар да сме сковани от умора. Треперим, тресем се, зъбите ни тракат, очите ни сълзят. Постепенно, отчайващо бавно светлината пробива тънката скеля черни облаци в небето. Всичко е замръзнало, безцветно, пусто, навсякъде цари мъртва тишина. Скреж, сняг под тежка мъгла. Всичко е бяло. Паради се движи; прилича на белезникав призрак. И ние сме целите бели. Бях оставил торбата си на ръба на насипа в подслушвателния пункт и сега тя изглеждаше като увита в хартия. В дъното на дупката — малко сивкав неразтопен сняг като разяден, плува

над черната кал, в която гизнат краката ни. Вън от дупката, по купчините, в траповете, над тълпата мъртъвци е метнато снежно було.

Две наведени сенки смътно изпъкват през мъглата; стават потъмни, приближават се към нас, подвикват ни. Това са войници, които идват да ни сменят. Лицата им са червени-кавокафяви и влажни от студ, скулите — като лъскави керемиди, но шинелите им не са посипани със сняг: войниците са спали под земята.

Паради излиза навън. Следя в равнината гърба му кат на Дядо Мраз, патешката му походка, обувките му, налепени с меки бели подметки. Превити надве, пристигаме в окопа: стъпките на тези, които ни смениха, са се отпечатали черни върху бялата земя.

В окопа, над който на места са опънати на колчета платнища, гарнирани с бяло кадифе или с моаре от скреж, като обширни неправилни палатки стоят изправени тук-таме часовои. Между тях налякали тела стенат и се мъчат да се борят със студа, да защитят от него жалката топлинка на гърдите си, други са замръзнали. Един мъртвец е прав малко настрани, с крака в окопа, а гърдите и двете му ръце са положени върху насипа. Ровел е земята, когато е издъхнал. Обърнатото му към небето лице е покрито със скреж на петна като от проказа, клепачите му са бели, очите — също, мустаците му — измърсени с втвърдена лига. Навред около нас — смрад.

Спят и други, по-малко побелели от останалите: снежната покривка е ненакърнена само върху безжизнените неща: предмети и мъртъвци.

— Трябва да поспим.

Паради и аз търсим някакво убежище, дупка, в която да се сврем и да затворим очи.

— И да има мърша в някое укритие, нищо — мърмори Паради. — В този студ няма да смърдят и да ни пречат.

Вървим. Толкова сме уморени, че погледите ни се влачат по земята.

Сам съм. Къде ли е Паради? Сигурно е легнал някъде на земята. Може и да ме е повикал и да не съм го чул.

Срещам Мартро.

— Търся къде да легна да спя, бях караул — казва той.

— И аз. Хайде заедно да потърсим.

— Какъв е този шум, това сноване нагоре-надолу? — казва Мартро.

Чуват се приглушени стъпки и гласове откъм хода, който пресича окопа наблизо.

— Ходовете са пълни с войници и разни типове... Вие какви сте? Един от тези, сред които се озоваваме, отговаря:

— От пети батальон сме.

Новодошлите спират. Те са в пълно бойно снаряжение. Този, който ни бе отвърнал, сяда за да си поеме дъх, върху една малка издадена заоблена торба пръст, слага гранатите при краката си. Бърше носа си с ръкав.

— Какво ще правите тук? Казаха ли ви?

— То се знае, че казаха: идваме да щурмуваме. Отиваме там докрая. — И той сочи с глава към север.

— Всичко ли сте си помъкнали?

— Решихме да си е с нас, това е.

Чува се команда:

— Напред!

Те стават и поемат. Още не са събудени, както трябва, очите им са подуты, бръчките — подчертани. Има младежи с тънки вратове и блуждаещи очи, има възрастни, има и обикновени мъже. Вървят с обикновена, мирна крачка. Това, което им предстои да извършат, на нас, които вчера го направихме, ни се струва над човешките сили. А ето че те отиват на север.

— Събуждането на осъдените — казва Мартро.

Правим им път с чувство на възхищение и ужас.

Когато отминават, Мартро поклаща глава и шепне:

— От другата страна пък други се готвят само че със сиви униформи. Мислиш, че много му мислят за щурма ли? Да не си луд? Ами тогава защо са дошли? Знам, че от тях не зависи, ама пак и от тях си зависи, инак защо ще са тук?... Знам, знам, не е точно така, ама пак е чудно...

Но минава някакъв войник и той променя разговора.

— Я го гледай каква е върлина? Дълъг, дълъг, че чак остър! Аз зная, че не съм колкото трябва висок, ама пък и тоя е попрекалил. Винаги всичко знае тоя двуметров! За знаене, знае, никой не може го надмина. Ще го попитаме за някое укритие.

— Дупка ли търсите? — отвръща свръхвисокият и се навежда над Мартро като топола. — Колкото щещ, братче! Само това да искаш. На, там — и той протяга ръка като семафор — вила „Фон Хинденбург“. И ей там: вила „Глюкауф“. Ако не сте доволни, значи, сте много придирчиви. Може да има някой и друг квартирант на дъното, ама те са кротки наематели, не мърдат, пред тях можеш и на глас да говориш, знаеш!

— Ей, дявол да го вземе!... — извика Мартро след четвърт час, когато се настанихме в една от тези квадратни дупки. — Има и други наематели, пък оня, дългият гръмоотвод, нищо не спомена за тях!

Клепачите му се затваряха, но пак се отваряха и той си дръгнеше ръцете и бедрата.

— Умирам за сън! Ама да речеш, че спя, няма такава работа. То, братче, не се трае.

Започнахме да се прозяваме, да въздишаме и накрая запалихме едно парченце свещ, което беше мокро и не можеше да гори, макар че го пазехме с шепи. Гледахме се как се прозяваме.

Германското, укритие се състоеше от няколко отделения. Ние бяхме до една преграда от не добре съединени дъски; в помещение №2 също стояха будни войници: през процепите между дъските се процеждаше светлина, чуваха се гласове.

— Тия са от другия взвод — рече Мартро.

После машинално се вслушахме.

— Като бях в отпуска — бръмчеше невидим разказвач — най-напред ни беше такава, никакво, защото мислехме за клетия ми брат, дето беше изчезнал през март, сигурно убит, и за клетия малък Жюлиен от петнадесети набор, дето загина по време на нападенията през октомври. После малко по малко и на нея, и на мене взе да ни става добре, като сме заедно, пак бяхме щастливи, че сме заедно. Какво да правиш? Нашето пале, изтърсачето де, много ни разтушаваше. Искаше да си играе на войници с мене. Издялках му пушчица. Разправих му за окопите, пък то подскача от радост, като птиченце, стреля по мене и кряска. Ей, да му се не знае хлапето с хлапе, какво не прави! Ама войник ще излезе от него, като порасне! Чудо работа, ти казвам, братче, военен дух има!

Мълчание, После неясна глъчка, сред която долавяме думата „Наполеон“, след това глас, може би и същият, казва:

— Вилхелм е воняща гад, дето направи тая война. Ама Наполеон, виж, той е голям човек!

Мартро е застанал на колене край мене, едва осветен от малката свещ, в дъното на тази мрачна и не добре закътана дупка, където от време на време минава хладна тръпка и пъплят въшки, а от струпаните нещастни живи същества се носи миризма на саркофаг... Мартро ме гледа; като мен и той още чува думите на неизвестния войник „Вилхелм е воняща гад, ама Наполеон е голям човек“, и хвалбите му за войнствения дух на единственото останало в семейството момченце. Той отпуска ръце, клати уморената си глава и от слабата светлина върху преградата сянката повтаря тези две движения като рязка тяхна карикатура.

— Ех! — казва моят скромн другар. — Не сме лоши хора, ама сме нещастници, клетници. И сме глупави, прекалено глупави!

Той отново ме поглежда. В брадясалото му лице, подобно на муцуна на космат пале, светят големи красиви очи на куче, което се чуди, мисли, макар и още съвсем смътно, за разни неща и с чистото си непросветено съзнание започва вече да разбира.

Излизаме от укритието, където вече не може да се седи. Времето е поомекнало: снегът се е стопил и всичко пак е мръсно.

— Вятърът е изблизал захарта — казва Мартро.

Пращат ме да придружа Жозеф Менил до санитарния пункт при Пилоните. Подофицерът Анрио ми предава ранения и евакуационна бележка.

— Ако срещнете по пътя Бертран — казва ни Анрио, кажете му да побърза. Бертран отиде за свързка тази ноц и от цял час го чакаме да се върне. Старият губи търпение и може всеки миг да го прихванат.

Потегляме с Жозеф. Малко по-блед от обикновено, той е все така мълчалив, върви бавно. От време на време се спира със сгърчено лице. Минаваме през ходовете.

Изведнъж пред нас изниква човек. Оказва се Волпат. Той предлага:

— Да дойда с вас до подножието на склона, а?

Няма работа, разхожда се, върти един великолепен бастун със спирални орнаменти и тръска в ръка като кастанети скъпоценните ножици, които винаги носи със себе си.

Щом стигаме до място, защитено от куршуми (оръдията не стрелят), тримата излизаме от хода. Едва стъпваме вън и се натъкваме на струпани хора. Вали. През тежките като тъжни дървета, вкопани в земята крака, сред мъглата, върху сивкавото поле виждаме мъртвец.

Волпат се провира до проснатото тяло, около което стоят хората. Обръща се изведнъж и ни вика:

— Пепен!

— Ах! — изстенва полуприпаднал Жозеф.

И се обляга на мене. Приближаваме. Пепен лежи с протегнати, сгърчени ръце и крака, а лицето му, по което се стича дъждът, е подпухнало, натъртено, страшно сиво.

Някакъв войник с кирка в ръка и запотено лице, цяло набраздено с черно, ни разказва как е умрял Пепен:

— Влязъл в някакво укритие, дето се били скрили шваби. Не знаехме, че е там, и задимихме бърлогата, за да я очистим, и горкото братче, намерихме го след операцията сгърчено, проснато като котешко черво сред тия мърши, швабите, дето той преди това ги бил изкормил, и то чиста работа, дума да няма, нали съм месар в едно парижко предградие, разбирам от занаята.

— Отделението ни намалява с още един! — казва Волпат, когато си тръгваме.

Стигаме до върха на урвата, в началото на платото, което бясно бяхме щурмували снощи, а сега не можем да познаем.

Полето, което тогава ми се бе сторило съвсем равно, всъщност е наклонено и е превърнато в ужасна костница, осеяна с трупове. Нещо като гробище, ако се махне горният пласт земя.

Групи обикалят, ровят, за да разпознаят убитите през миналия ден и през нощта, обръщат ги, мъчат се да установят самоличността им по някоя подробност въпреки обезобразените лица. Един от търсачите измъква от ръката на един умрял разкъсана, изтрита снимка, нещо като мъртъв портрет.

Черният дим на снарядите се извира в небето, после те избухват далеч над хоризонта; ята гарвани като облак черни точки се реят в небето.

Долу, сред бездиханната тълпа, се разпознават зуави, стрелци и легионери от майската атака — изгнили, обезличени. Нашите линии тогава свършваха до Бертонвалската гора, на пет-шест километра оттук. При този щурм, един от най-страхотните в сегашната, а и във всички войни, те достигнали устремно, тичешком дотук. Излезли напред от щурмовата вълна, те били подложени на обстрела на картечниците, намиращи се отляво и отдясно на линиите, които подминали. От месеци вече смъртта е изпила очите им и е разяла страните им, но дори в техните останки, разпръснати от природните стихии и вече станали почти на прах, личат пораженията от картечниците, които са ги унищожили, пробивайки гърбовете и кръста им, прерязвайки ги на две по средата. Край черните восъчни като на египетски мумии глави, пълни с ларви и останки от насекоми, сред които в кухините стърчат бели зъби, край осакатени ръце, като коренища в поле, се виждат очистени жълти черепа с червени фесове, чиито сиви калъфи се ронят, сякаш са от папируси. Бедрени кости се подават от купчини дрипи, слепени от червеникава кал или от дупките в разнищен плат, покрит с нещо като катран, стърчи част от гръбначен стълб. Ребра покриват земята като стари клетки, а край тях са разхвърляни парчета охлузгани каиши, манерки и пробити сплескани канчета. Около една накълцана раница върху купчина кости, парчета плат и снаряжения са пръснати равномерно бели точки: като се наведеш, виждаш, че това са кости от пръстите на ръцете на това, което някога е било труп.

Тук-таме продълговати могилки — защото в края на краищата земята все пак приема тези мъртъвци без гробове, — от които се подава само парче плат, сочат, че едно човешко същество е било унищожено на тази точка на света.

Германците, които вчера са били още тук, са изоставили своите войници непогребани до нашите, както свидетелствуват три трупа пред нас, разложени един върху друг; фуражките им са сиви, с червен кант под сива каишка, куртките сивожълти, лицата зелени. Опитвам се да разгледам чертите на един от тях: от основата на врата до кичурите коси, залепени за шапката, се вижда само землиста маса, лицето е превърнато в мравуняк, а на мястото на очите — два изгнили плода. Другият — кух, изсъхнал, е проснат по корем; гърбът му виси на

парцали, почти нищо не е останало от него, ръцете, краката и лицето са забити в пръстта.

— Гледайте, този е скорошен...

Посред полето в дъждовния леден въздух на първата бледа утринна светлина след оргията на снощното клане стърчи глава, забучена в земята; безкръвна, влажна глава с голяма брада.

Един от нашите е — каската е до него. Под подпухналите клепачи се вижда малко от стъкленосините очи, една устна лъщи като гол охлюв над тъмната брада. Сигурно е паднал в яма от снаряд и е бил улучен от друг снаряд; погребан е като германеца с котешкото лице в „Червената кръчма“.

Не мога да го позная — казва Жозеф, който върви много бавно и едва говори.

— Аз го познах — отвръща Волпат.

— Този брадатия ли? — пита с безжизнен глас Жозеф.

— Няма брада. Ще видиш.

Волпат кляка, прокарва края на бастуна си под брадичката на трупа и откъртва буца кал, залепена на главата като брада. После прибира каската на мъртвеца, слага я на главата му и за миг задържа пред очите му дупките на прословутата си ножица като очила.

— Ах! — извикваме ние тогава. — Това е Кокон!

— Ах!

Когато човек узнае за смъртта на някой от онези, които са се сражавали до него и са живели точно същия живот, или пък го види мъртъв, преди да успее да схване какво се е случило, усеща удар право в сърцето. Сякаш изведнъж узнава за собствената си смърт. Едва след това започва да скърби.

Гледаме тази отвратителна отсечена глава, тази отрязана глава, която вече жестоко заличава спомена за самия човек. Още един другар по-малко... Стоим потресени край него.

— Той беше...

Ще ни се да поговорим. Не ни идва наум нищо достатъчно сериозно, достатъчно значително, достатъчно истинско.

— Хайде да вървим — с усилие изрича Жозеф, мъчен от остра физическа болка. — Нямам сили да се спирам непрекъснато.

С последен кратък, почти разсеян поглед напущаме бедния Кокон, бившия човек-цифра.

— Човек не може да си представи... — казва Волпат.

... Не, не може да си представи. Съзнанието не е в състояние да възприеме. Толкова загуби наведнъж. Вече има съвсем малко оцелели. Но ние смътно чувствуваме величието на мъртвите. Те всичко са дали; малко по малко са дали цялата си сила, а после, накрая, и себе си. Преминали границата на живота, в техния подвиг има нещо свръхчовешко, нещо съвършено.

— Гледай, той току-що е улучен, а пък...

Прясна влажна рана е зинала на врата на едно тяло почти като скелет.

— Плъх ще да е — казва Волпат. — Трупове са отдавнашни, ама плъховете ги поддържат... До всяко или под всяко тяло виждаш умрели плъхове, може и да са отровени. Ето и този горкичкият ще ни покаже своите плъхове.

И той вдига с крак сплескания труп и отдолу наистина намираме, два умрели плъха.

— Иска ми се да намерим Фарфаде — мърмори Волпат. — Казал му бях да чака, като тичахме, и той се беше вкопчил в мене. Горкото момче, дано да е дочакало!

И той започва да ходи нагоре-надолу, тласкан от странно любопитство към мъртвците. Безразлични, те го препращат един на друг, а той на всяка крачка поглежда към земята. Изведнъж надава тревожен вик. Маха ни с ръка и коленичи пред един мъртвец.

— Бертран!

Остро, непреодолимо вълнение ни обзема. Ах, та той бил убит, и той като другите, този, който успяваше да въздействува на всички ни със своята енергия, с ясения си поглед! Убит, паднал е, изпълнявайки дълга си, както винаги. Най-сетне е намерил смъртта там, където тя го е дебнела!

Гледаме го, после се извъръщаме и очите ни се срещат.

— Ех!...

Поразени сме не само от неговата смърт, поразени сме и от вида на трупа му. Ужасен е. Смъртта е придала някакво смешно изражение на този човек, който беше толкова красив и спокоен. Косите му са разпилени върху очите, мустаците са олигавени и захапани, лицето — подпухнало. Той се смее. Едното му око е широко разтворено, другото слепнало, езикът изплезен. Ръцете му са протегнати на кръст с

разтворени длани, с разперени пръсти. Десният му крак е разкрячен встрани, левият, който е счупен от парче снаряд и кърви — Бертран е умрял от кръвоизлив, — цял е разчленен, мек, като без кости, завит на кравай. По зловеща ирония на съдбата в последните гърчове на агонията той се е разкривил като палячо.

Подреждаме, изправяме трупа, възвръщаме покоя на страшната маска. Волпат изважда от джоба му портфейл и го поставя между собствените си книжа, до снимката на жена си и децата — ще го занесе в канцеларията. След това поклаща глава:

— Този беше наистина свестен човек, братче. Щом кажеше нещо, значи, беше истина. Ех, още много имахме нужда от него!

— Да, щяхме да имаме нужда от него, винаги.

— Ей, да му се не знае!... — шепне Волпат и потръпва.

Жозеф тихо повтаря:

— Дявол да го вземе, дявол да го вземе!

Равнината е покрита с хора като площад: отреди в наряд, отделни войници. Тук-таме санитарите започват търпеливо, бавно огромната си, непосилна работа.

Волпат ни напуска, за да отиде да съобщи в окопа нашите две траурни вести и особено за голямата загуба — за Бертран. Той казва на Жозеф:

— Няма да се забравяме, нали? Пиши от време на време само: „Всичко е наред, подпис: Камамбер“, нали?

И изчезва сред хората, стълпени в това пространство, завладяно вече от безконечния мрачен дъжд.

Жозеф се обляга на мене. Слизаме в урвата.

Склонът, по който се спускаме, се нарича Зуавските килийки... Тук зуавите, взели участие в майската атака, започнали да копаят индивидуални укрития, край които са избити. Някои, повалени при едва започнатата дупка, още държат в оголените си от плът ръце лопатата или я гледат с дълбоките си орбити с втвърдени останки от очи. Земята е до такава степен осеяна с мъртъвци, че където пръстта се е сринала, стърчат крака, полуоблечени скелети, цели костници от черепи, наредени един до друг върху стръмния склон като порцеланови буркани.

Тук, в пръстта, има няколко слоя мъртъвци и на много места снарядите са изровили най-долните и са ги пръснали над новите. Дъното на урвата е цялото покрито с останки от оръжие, долни дрехи, съдове. Стъпваме по парчета от снаряди, върху инструменти, хлябове и даже сухари, разпилени от торбите и още нестопени от дъжда. Канчетата, кутиите с консерви, каските са пробити, цели в дупки от куршуми, превърнати в решета с най-различен вид и форма; а коловете, колкото са останали, са изкривени и надупчени.

Окопите, които минават в тази долина, приличат на сеизмични пукнатини и ти се струва, че над развалините от земетресението са изсипани цели коли с най-различни предмети. А там, където няма мъртъвци, самата земя е като мъртва.

Прекосяваме неравния криволичещ Международен ход при един завой. Покрит с разхвърляни, още тръпнеци разноцветни дрипи, обезформеният ров е като убит. Навсякъде край някаква барикада от пръст, която го прегражда, са струпани безредно, объркано, като порой германски трупове, осъдени на вечни мъки; някои се подават от кални пещери сред купища греди, въжета, железни лиани, кошове с пръст, леси; до барикадата е изправен труп, забучен сред останалите трупове; друг стърчи, наклонен на една страна в зловещото място: те напомнят затлачено колело, разбито крило на вятърна мелница; и над всичко, над този потоп от смет и гниеца плът са пръснати купища религиозни картинки картички, брошурки, листчета с отпечатани с готически букви молитви, които са се изтърсили от изтърбушени дрехи. Сякаш се стремят да украсят с белотата, с лъжите и безполезността си тези чумави брегове, тази долина на разрухата.

Търся сигурно място, през което да преведа Жозеф, понеже той все повече се вцепенява: струва ми се, че раната му се разпростира по цялото му тяло. Крепя го и гледам зловещото срутване, над което вървим, докато той нищо не вижда.

Един фелдфебел седи, опрян на изпотрошените дъски, които са образували там, където в момента стъпваме, будка за караул. Под окото му — дупчица: ударен е с щик и е закован за дъските. Пред него седи войник, опрял лакти на коленете, а юмруци на врата; цялата горна част на черепа е отнесена като черупка на варено яйце... До тях като страшен караул стои изправен половин човек: прерязан, пресечен на две от главата до таза; опрян е прав на пръстената стена. Не се знае

къде е другата половина на този човешки стълб; окото му виси, а синкавите му черва са се увили като спирали около крака.

На земята краката ни откъртват залепени окървавени извити, изкривени, огънати от силата на удара френски щикове.

През един процеп в нащърбения насип откриваме вдлъбнатина, където се намират тела на войници от пруската гвардия. Те са коленичили, сякаш се молят, и така са простреляни, намушкани. В гърбовете им зеят кървави дупки. От тази група са измъкнали на ръба един огромен сенегалец; застинал в положението, в което е умрял, целият сгърчен, той стърчи над окопа като закачен и гледа двете си китки, отрязани вероятно при експлозията на гранатата, която е държал: цялото му лице е изкривено, сякаш дъвче червеи.

— Тук — казва ни един войник от алпийските войски, който минава край нас, — изиграха номера на бялото знаме, ама нали си имаха работа с негри, можеш да си представиш колко успяха!... На, ей го бялото им знаме на тия мърши, с него искаха да се спасят.

И той взема от земята и разтърсва дълга пръчка с квадратно бяло парче плат, заковано на върха, което невинно се разгъва.

... Редицата войници с лопати се точат по разнебитения ход. Те имат нареждане да сринат пръстта в окопите, колкото са останали, и да ги запълнят, за да погребат трупове на място. Така тези работници с каски тук ще извършват едно справедливо дело: ще зарият дупките и без това полузапълнени с вражески трулове и ще изравнят полето, както е било преди.

От другата страна на хода ме викат: на земята е седнал човек, опрян на кол — чичо Рамюр. През куртката и шинела, които са разкопчани, се виждат бинтованите му гърди.

— Санитарите дойдоха да ме превържат — казва ми той с глух, тих, хрипкав глас, — но няма да могат да ме отнесат, преди да се стъмни. Ама аз си знам, че няма да ме бъде, всеки миг може да умра.

Той клати глава и ме моли:

— Постой малко при мене.

Разнежва се. От очите му капят сълзи. Посяга и хваща ръката ми. Исква му се дълго да ми говори, едва ли не да ми се изповяда:

— Преди войната бях свестен човек — казва той през сълзи. — От сутрин до вечер работех да храня домоцадието. После дойдох тук да убивам шваби. Пък сега мене ме убиха... Слушай, слушай, не си отивай, послушай ме...

— Трябва да заведе Жозеф, едва се държи на крака. После ще се върна.

Рамюр вдигна разплаканите си очи към ранения.

— Не само жив, ами и ранен! Отървал се е от смъртта? Ех, някои жени и деца имат късмет. Хубаво, заведи го и се върни... Дано те дочакам...

Сега трябва да изкачим другия склон на урвата, поемаме по неравния оцърбен стар ход 97.

Изведнъж яростно свистене раздира въздуха. Високо над нас се разразява буря от шрапнели... Сред жълтеникави облаци избликват камъни и се пръскат на страхотни рояци. В небето трещят и вият гръмотевици, избухват и се пръскат по склона, разорават хълма и изравят старите кости на земята. Гърмящите мълнии зачестяват, разгръщат се в правилен ред.

Отново започва преграден огън.

Войниците крещат като деца:

— Стига! Стига!

В настървеността на смъртоносните машини, в механичния адски жупел, който се сипе от небето и ни преследва, има нещо свръх силите и волята, нещо свръхестествено. Хванал ръката ми, Жозеф стои прав и през рамо гледа пороя взривове. Превива врат като обезумяло преследвано животно.

— Ех, пак ли. Няма ли край! — ръмжи той. — Какво ли не направихме всички. Какво ли не видяхме... И ето, пак започва. Не, не!

Той пада на колене, задъхва се, хвърля пуст, пълен с омраза поглед напред, назад. Повтаря:

— Та няма ли край, няма ли най-сетне да свърши!

Хващам го под мишницата и го изправям.

— Ела, за тебе вече иде краят.

Трябва да наберем търпение, преди да се изкачим. Сещам се, че трябва да се върна при агонизиращия Рамюр, който ме чака. Но Жозеф

се е вкопчил в мене, освен това виждам, че около мястото, където оставих умирация, се трупат хора. Отгатвам: сигурно няма смисъл да отивам при него.

Урвата, където се намираме двамата, вкопчени един в друг под бурята, се тресе под краката ни и при всеки удар се усеща глухият самум на снарядите. Но в хлътнатината, където се намираме, почти не рискуваме да бъдем засегнати. Щом стрелбата стихва, войници, които чакат като нас, излизат на открито и започват да се изкачват — това са носачи, които полагат невероятни усилия, за да се катерят, мъкнейки тяло; те напомнят упорити мравки, блъскани назад от струя песъчинки; други вървят на двойки или сами — те са ранени или свързки.

— Да вървим — казва Жозеф, отпуснал рамене, и измерва с очи склона, последния етап на своята голгота.

Стърчат дървета: редица оголени върбови стволове, някои широки като лица, други издълбани, зинали като изправени ковчези. Местността, сред която се мъчим да вървим, е разбита, преобърната, с хълмове, пропасти и тъмни издутини, сякаш буреносни облаци са се изтъркулили по нея. Над тази черна, изтерзана земя разбитите бягащи дънери се изрязват върху кафявото, издрано, на места млечно и смътно искрящо небе — небе като от оникс.

На входа на 97-и ход един напреко повален дъб извива огромната си снага.

Някакъв труп запушва входа. Главата и краката му са в земята. Тинестата вода, която сълзи в хода, е покрила останалата част с пясъчен гланц. Под това влажно було се издуват гърдите и коремът, покрити с риза.

Прескачаме вкочаненото, лигаво и светло като корем на гущер тяло — това се оказва трудно поради меката хлъзгава почва: принудени сме да забием ръцете си до китките в калния насип.

В този миг долита адско свистене. Навеждаме се като тръстики. Шрапнелът избухва оглушително и ослепително във въздуха пред нас и ни зарива под планина тъмен дим, който страшно фучи. Един войник, който тъкмо се качва, размахва ръце във въздуха и изчезва, отхвърлен в някоя дупка. Гласове се издигат и падат като отломки. Докато през голямото черно було, което вятърът изтръгва от земята и отнася към небето, се вижда как санитарите оставят носилката, тичат към мястото на експлозията и вдигат нещо безжизнено, аз си

припомням незабравимата картина на нощта, в която моят брат по оръжие Потерло, чието сърце беше изпълнено с надежда, сякаш отлетя с прострени ръце сред пламъка на един снаряд.

Най-сетне стигаме върха. Там стърчи като триангулачен знак един ранен, който навява ужас. Стои изправен, вятърът го разклаща, но той стои прав — като забучен. Под вдигнатата му издута качулка се вижда сгърчено от вопъл лице. Отминаваме това своего рода крещящо дърво.

Стигаме до нашата предишна първа линия, тази, откъдето се хвърлихме в атака. Сядаме на един банкет за стрелба и се облягаме на стъпалата, които пионерите изкопаха в последния миг, за да минат нашите. Велосипедистът Йотерп, когото отпосле пак срещнахме, минава и ни казва: „Добър ден.“ Но се връща и изважда от маншета си плик, чийто край се подава като бял галон.

— Нали ти — обръща се към мене той — ще вземеш писмата на Бике, който умря?

— Да.

— Ето, това е върнато. Адреса го няма.

Пликът вероятно е бил най-отгоре в пакета и се е наквасил; сега върху изсъхналата и поизтрита хартия адресът не може да се прочете сред лилавите разлети петна. В един ъгъл само е останал адресът на изпращача... Внимателно изваждам писмото. „Мила мамо...“

— Аха! Спомням си!...

Бике, който сега лежи под открито небе, в същия окоп, където си почиваме, писа това писмо неотдавна, когато бяхме на почивка в Гошен-л'Абе през един великолепен сияен следобед, в отговор на едно писмо на майка си, чиито тревоги бяха неуместни и го бяха разсмели.

„Ти мислиш, че съм на студено, под дъжда, в опасност. Нищо подобно, напротив. Това се свърши. Топло е, потим се и единствената ни работа е да се разхождаме на слънце. Смях се на писмото ти...“

Пак слагам в зацапания тънък плик писмото; ако случайността не бе осуетила тази нова ирония на съдбата, старата селянка щеше да го чете в мига, когато сред студ и буря от тялото на сина ѝ е останало само малко мокра пепел, която се процежда и се стича като тъмен извор върху насипа на окопа.

Жозеф е облегнал глава назад. По едно време очите му се затварят, устата му се полуотваря, той диша запъхтяно.

— Дръж се! — казвам му.

Той отваря очи.

— Ех! — отговаря ми. — Не на мене трябва да казваш това. Виж онези: те се връщат там, а и вие ще се върнете. За вас продължава. Ах! Трябва наистина да си силен, за да продължаваш, да продължаваш.

XXI

ПРЕВЪРЗОЧНИЯТ ПУНКТ

Оттук нататък вече сме в обсега на вражеските наблюдателни постове и не бива да излизаме от хода. Отначало поемаме към Пилоните. Окопът е отстрани на пътя; пътят е заличен: дърветата край него са изкоренени; по цялото му протежение окопът наполовина го е подял, погълнал; а това, което е останало сега, е покрито с трева и пръст и с време се е сляло с полята. На места в окопа, там, където торба пръст се е смъкнала и е оставила кална килийка, на височина на очите се виждат чакълът на някогашния път, разяден до живо, или пък корените на крайпътните дървета, които са били отрязани и зарити в насипа. Насипът, накълцан неравно, е като вълна от пръст, от отломки и тъмна пяна, плисната и тласната от огромната равнина до края на трапа.

Стигаме до възел от ходове; на върха на разровената могилка, която се изрязва върху сивото небе, стърчи, килнат от вятъра зловец надпис. Мрежата от входове става, все по-гъста, все повече войници се стичат от всички точки на сектора към превързочния пункт и се тълпят в дълбоките пътища.

Печалните улички са покрити с трупове. На неравномерни разстояния стената е съборена до долу от съвсем скорошни ями, фунии, които се открояват върху болната земя. Пълно е със свити землисти тела, забили зъби в коленете или пък подпрени на стената, мълчаливи и прави като пушките си, които чакат до тях. Някои от тези стоящи мъртъвци обръщат към живите опръсканите си с кръв лица или разменят погледи с пустото небе.

Жозеф спира, за да си поеме дъх. Уговарям го като дете:

— Ето пристигаме, пристигаме.

Печалният път със зловещи укрепления още повече се стеснява. Струва ни се, че се задушаваме, че стените като в кошмар се приближават, навеждат се, сякаш се прихлупват над нас. Принудени сме да спиране, да се мъчим да пълзим, да отместваме мъртъвци,

блъскани от безредната върволица на тези, които до безкрай прииждат и напират зад нас: куриери, осакатени, стенещи, охкащи, обезумели от бързанае, зачервени от треска или пребледнели и видимо разтърсвани от болка.

Цялата тази тълпа най-сетне се излива, струпва се и стене на кръстопътя, където зяят дупките на превързочния пункт.

Един лекар маха ръце и крещи, за да защити малкото освободено място от прилива, който бие в прага на скривалището. Той прави набързо превръзки на открито при входа и както разправят, през цялата нощ и през целия ден и той, и помощниците му не били прекъсвали и вършели непосилна работа.

Минали през ръцете му, част от ранените потъват в дълбоката дупка, където е пунктът, другите ги препращат в тила към по-голям превързочен пункт, уреден в окопа на пътя за Бетюн.

Два часа чакаме в тясната хлътнатина, образувана от кръстосването на окопите, като в „Двора на чудесата“^[1]. В тая теснотия, сред миризма на кръв и мърша ние чакаме два часа задушени, заслепени, напираме едни върху други като добитък. С всяка изминала минута лицата се променят, стават по-хлътнали. Един от пациентите вече не може да сдържа сълзите си, оставя ги да текат, клати глава и пръска съседите си. Друг, който кърви като чешма, крещи: „Хей! Обърнете ми малко внимание!“ Младеж с пламнали очи вдига ръце и реве като осъден: „Горяя!“ Ръмжи и пъхти като клада.

Превързаха Жозеф. Той си пробива път до мене и ми подава ръка:

— Нищо страшно, както казаха, сбогом.

Тълпата веднага ни разделя. Успявам да го зърна за последен път — с разстроено лице, но вгълбен в болката си, разсеян; един дивизионен санитар е сложил ръка на рамото му и го отвежда. След миг вече не го виждам.

На война животът, както и смъртта, разделя хората, без да имат време да се окопятят.

Казват ми да не стоя там, а да сляза за малко в превързочния пункт, за да почина, преди да си тръгна.

Наравно със земята има два много ниски, много тесни входа. При единия се намира изходът на една наклонена галерия, тясна като отводнителен канал. За да се влезе в пункта, трябва най-напред да се обърнеш и заднишком, превит, да се провреш през тесен тунел, после, опипвайки с крак, да намериш стълбата: на всеки три крачки — по едно високо стъпало.

Като влезеш вътре, сякаш попадаш в капан и отначало ти се струва, че няма достатъчно място нито да слезеш, нито да се качиш обратно. Докато се спускаш в бездънната дупка, кошмарното чувство на задушаване, започнало още като си проникнал в окопите, преди да попаднеш тук, все повече се засилва. От всички страни се блъскаш, опираш се в нещо, тесният проход сякаш те сграбчва, спира те, заклещва те. Трябва да преместиш патронташите, като ги извъртиш, и да вземеш торбите в ръце, да ги притиснеш до гърдите си. На четвъртото стъпало става още по-тясно и за миг те обзема тревога: колкото и леко да повдигнеш коляно, за да се придвижиш назад, гърбът ти опира о свода. Тук вече трябва да пълзиш, все така заднишком. Колкото по-дълбоко слизаш, толкова повече тегне над тебе вонящ въздух, тежък като в гроб. Ръката ти опира до студена, лепкава, зловеща глинена стена. Земя те притиска от всички страни, злокобна самота те обгръща като саван, докосва лицето ти с невидимия си мухлясал дъх. Когато най-сетне достигнеш последните стъпала, от топлата като кухня дупка те блъска зашеметяваща глъчка.

Но с изминаването на този ход със стъпала, който на всяка крачка те докосва, сякаш те лови, кошмарният сън още не е свършен! Попадаш в някакъв много дълъг, но тесен тъмен зимник, нещо като коридор, не по-висок от метър и половина. Ако си се поизправил и не вървиш със свити колене, халосваш главата си в талпите, които крепят тавана на укритието; всеки пристигащ изръмжава по-слабо или по-силно, според настроението и състоянието си:

— Късмет, че каската ми е на главата!

В един ъгъл се е свил човек, който маха с ръка. Това е дежурният санитар. На всеки новодошъл той повтаря еднообразно:

— Изстържете калта от обувките си, преди да влезете. Така пред стълбата, на прага на този ад, непрекъснато се трупа купчина кал, в

която се препъваш и затъваш.

Отначало се опитвам да се ориентирам сред глъчката от стенания и ругатни, сред острата миризма, която издават безброй рани, в мъждукащата светлина на пещера, населена със смътен и неразбираем живот. С мъждукащите си пламъчета свещите край стените на скривалището премахват тъмнината само там, където са забучени. Далеч в дъното като в края на средновековно подземие с килии се прокрадва слаба дневна светлина; мътното отворстие позволява да се съзрат големи предмети, наредени покрай стените на коридора — ниски като ковчези носилки. После забелязваш, че около тях и над тях се движат наведени, превити надве сенки, а край стените пъплят върволици и гроздове призраци.

Обръщам се. На страната срещу мястото, откъдето струи далечен лъч, пред едно платнище, проснато от свода до пода, е струпана тълпа. Това платнище образува нещо като кабина, откъдето през жълтеникавия намастен плат се процежда светлина. В тази дупка при светлината на ацетиленова лампа правят инжекции против тетанус. Когато платнището се повдига, за да излезе или влезе някой, ярка светлина облива разпасаните, раздърпани ранени, които стоят отпред, в очакване на инжекцията. Прегърбени поради ниския таван или пък насядали, коленичили, наклакали, те се блъскат, за да не изпуснат реда или за да заемат мястото на другиго, и крещят: „Аз!“, „Аз!“, „Аз!“, сякаш лаят кучета. В ъгъла, където се води тази непрестанна борба, просто се задъхваш от топлите вонящи изпарения на ацетилен и на кървящи хора.

Отдръпвам се. Търся друго място да се настаня, да седна. Пипнешком, все така прегърбен, свит, с прострени напред ръце, отивам по-нататък.

Някакъв пушач пали лулата си и аз виждам пред себе си пейка.

Очите ми свикват с полумрака, надвиснал в подземие, и започвам да различавам редицата хора, чиито бинтовани глави и крайници се очертават като бели петна.

Сакати, ранени, обезобразени, неподвижни или неспокойни, уловени за пейката като за лодка, сякаш приковани към нея, те са нещо като разнородна колекция от страдания и нещастия.

Един от тях внезапно извиква, понадига се и пак сяда. Съседът му, гологлав, със скъсан шинел, го поглежда и му казва:

— И да се тровиш, все то!...

И няколко пъти повтаря тези думи, сякаш наслуки, с вперени напред очи, с ръце на коленете.

Млад войник е седнал в средата на пейката и говори като на себе си. Казва, че е авиатор. От едната страна тялото и лицето му са обгорени. Той и сега пламти в треска и му се струва, че още го хапят остри пламъци, които избликват от мотора. Мърмори: „Gott mit uns!“, после: „Бог е с нас!“

Зуав с ръка, превързана през врата, се навежда встрани, сякаш раненото рамо му тежи като товар, и му говори:

— Ти не си ли авиаторът, дето падна?

— Аз каквото видях... — отвръща с мъка авиаторът.

— И аз не по-малко съм видял! — прекъсва го войникът. — Друг на мое място нямаше да оживее, ако беше видял, каквото аз съм видял.

— Ела седни тука — казва ми един от мъжете на скамейката и ми прави място. — Ранен ли си?

— Не, доведох тук един ранен и ще си вървя.

— Значи, тогава си по-зле и от ранен. Ела да седнеш.

— Аз съм кмет на нашето село — обяснява един от седналите, — ама като се върна, никой няма да ме познае, толкова се намъчих.

— От четири часа не съм мръднал от тая пейка — стене като просяк някакъв човек и ръката му се тресе, а той стои, навел глава, прегърбен и държи каската на коленете си като трепереща паничка за милостиня.

— Чакаме да ни евакуират, знаеш — съобщава ми дебел ранен, който се задъхва, поти се, сякаш цялото му тяло ври; мустаците му висят, като че ли наполовина отлепени от влагата, която покрива лицето му.

— Точно така — казва друг. — Всички ранени от бригадата се трупат тук, без да се броят другите, дето идват отдругаде. Да, гледай: тая дупка е кофата за смет на цялата бригада.

— Аз съм гангрениясал, премръзнал съм, отвътре съм разкъсан — нарежда един ранен, облегал глава на ръцете си; говори през пръстите си. — Пък до миналата седмица бях млад, чист бях.

Промениха ме: сега ще трябва да се влача с това мръсно, разнебитено тяло.

— Аз пък — казва друг — вчера бях на двайсет и шест години. А на колко ли съм сега?

Той се опитва да повдигне разстроеното си повехнало лице, състарено за една нощ, останало без плът, с дупки вместо бузи и с пламъче като гаснещо кандилце в маслините очи.

— Боли ме! — тихичко казва някакво невидимо същество.

— И да се тровиш!... — повтаря механично оня.

Мълчание. Авиаторът изкрещява:

— От двете страни свещениците се опитват да се надвикват.

— Това пък какво е? — учудено се обажда зуавът.

— Да не си мръднал нещо, братче? — пита един стрелец, ранен в ръката: тя е привързана към тялото му. За миг очите му се откъсват от безжизнената ръка, за да погледнат авиатора.

Той гледа с блуждаещи очи и се мъчи да опише някаква тайнствена картина, която навсякъде го преследва.

— Отгоре, от небето, много нещо не се вижда, знаете. Нивите като квадрати, селата като купчинки, пътищата като бели конци. Откриваш и нещо като кухи нишки, драскотини с върха на карфица по ситен пясък. Тези мрежи, очертани в равнината с равномерни криволици, са окопите. В неделя сутринта летях над огневата линия. Между нашите първи линии и техните първи линии, между крайните, искам да кажа, между ресните на двете огромни армии, които стоят една срещу друга и се гледат, ама не се виждат, няма голямо разстояние: някога четирийсет, някога шейсет метра. На мене ми изглеждаше, сякаш има само една крачка поради огромната височина, на която се въртях. И ето че различавам у швабите и у нас, в успоредните линии, които почти се допират, две еднакви купчини: една групичка, едно раздвижено ядро и около него нещо като черни пясъчинки, пръснати върху сиви пясъчинки. Почти не мърдат; съвсем нямаше вид да е тревога! Слязох няколко кръга по-надолу, за да разбера какво става.

Разбрах: беше неделен ден и под очите ми служеха две служби — олтари, свещеници и стадо войници. Колкото повече слизах, толкова повече виждах, че двете групи си приличат, толкова са еднакви, че ми се струваше чак глупаво. Всяка от церемониите, независимо коя, беше

отражение на другата. Също като че ли виждах двойно. Още по-ниско слязох, не стрелят по мене. Защо ли? Не мога да разбера. Тогава чух. Чух шепот, единен шепот. Долавях само една молитва, която се издигаше дружно, общ псалом към небето, който минаваше през мене. Въртях се насам-нататък във въздуха, за да слушам тази неясна смесица от гласове, които пееха едни срещу други, но се смесваха и колкото повече се опитвах да се заглушат едни други, толкова повече се сливах високо в небето, където бях увиснал.

Шрапнелите ме уцелиха точно когато бях много ниско и тъкмо започнах да различавам двата вика от земята, допреди миг слети в един: „Gott mit uns!“, и „Бог е с нас!“, и полетях надолу.

Младежът поклати превързаната си глава. Беше като зашеметен от спомена си.

— В този миг си казах: „Полудявам!“

— В живота истината е полудяла — каза зуавът.

С блестящи от треска очи разказвачът се опитва да предаде голямото вълнуващо впечатление, което не го напускаше и което той се мъчеше да прогони.

— Ама разбирате ли? — продължи той. — Представете си тези две еднакви тълпи, крещят нещо еднакво и все пак противоположно, от двете страни уж еднакви по форма викове, а пък враждебни. И какво ли всъщност трябва да си мисли бог? Ясно ми е, че той всичко знае, ама макар да знае всичко, сигурно не знае какво да прави.

— Ама история! — извика зуавът.

— Гледай си работата, той пет пари не дава за нас.

— Че какво чудно има в това? Нали и пушечните изстрели говорят един и същ език, пък народите с тях се псуват и още как!

— Да — казва авиаторът, — ама има само един бог. Аз не че не разбирам това, че хората се молят, ама какво става с молитвите им, това не мога да разбера.

Разговорът стихна.

— Има цял куп натръшкани ранени вътре — ми каза човекът с угасналите очи. — Питам се, да, питам се как са ги свалили тук. Сигурно е било страшно да ги смъкват дотук.

Двама слаби, изпечени колониални войници, които се поддържаха един друг като пияници, пристигнаха, спънаха се в нас, дръпнаха се — търсеха на земята място, където да се строполят.

— Братче — довършваше започнат разговор единият, — в тоя ход стояхме три дена без провизии, цели три дена без нищо, нищичко. И какво да правим, пиехме си пикочта, ама не е същото.

В отговор другият обясни, че на времето си той боледувал от холера:

— Мръсна работа ти казвам: тресе те и повръщаш, стомахът ти се къса, братче, просто да не си го помислиш!

— Ама и тоя бог — измърмори изведнъж авиаторът, който настървено търсеше разрешението на огромната тайна, — какво ли мисли, та позволява на всички да си мислят, че е с тях? Защо ни оставя всички, всички, да крещим така едни на други като отровени, като зверове: „Бог е с нас!“, „Няма такова нещо, мамите се, бог е с нас!“

От една носилка се надигна стенание и полетя самотно сред тишината като отговор.

— Пък аз — разнесе се тогава страдалчески глас — в бога не вярвам. Знам, че не съществува, поради страданието. Каквото щат да ни разправят, каквито си щат думи да приказват, дето ги има и дето ще ги измислят: това невинно страдание, дето идвало, уж де, от някакъв си съвършен бог, си е чисто тъпкане на глупости в главите.

— Аз — подхвана друг мъж от насядалите на скамейката — не вярвам в бога заради студа. Видял съм мъже, дето малко по малко трупясваха само от студа. Ако имаше някакъв благ господ, нямаше да има студ. Никой не може да ме убеди в друго.

— За да вярваш в бога, трябва да няма нищо от това, дето го има. Както виждаш, сметката не излиза!

Мнозина осакатени се съгласяваха едновременно, без да се виждат, клатеха глави.

— Прави сте — каза друг, — прави сте.

Тези съсипани хора, тези самотни, пръснати, победени победители започват да прозират истината. При трагични събития има мигове, в които хората са не само искрени, но и правдиви — когато се срещнат лице с лице с истината.

— Аз — намеси се нов събеседник, не вярвам, защото...

Страшна кашлица зловещо довърши думите му. Когато престана да кашля, морав, просълзен, подтиснат, ние го запитахме:

— А ти къде си ранен?

— Не съм ранен, болен съм.

— Е, то е друга работа — казаха някои с глас, който означаваше: „Не си интересен.“

Той разбра това и ни обясни болестта си:

— Моята е свършена. Плюя кръв. Сили нямам; и знаеш, няма оживяване от тая болест.

— Аха, аха — пошепнаха нерешително другарите, въпреки всичко убедени в преимуществото на раните пред цивилните болести.

Примирен, той наведе глава и тихо повтори на себе си:

— Вече не мога да вървя, къде да се дяна?

Изведнъж във водоравното подземие, което се стеснява от носилките и се проточва, докдето поглед стига — чак до бледото отворстие към дневната светлина, — в това безредно преддверие, осветено от мъждукащи, жалки, трескави, червеникави пламъчета на свещи, където от време на време се спускат крилати сенки, се усеща необяснимо раздвижване. Глави, крака и ръце безразборно се движат, навсякъде като невидими призраци се носят, кръстосват се стенания, вопли. Проснатите тела се извиват, гърчат се, обръщат се.

При това трескаво оживление сред тълпата опустошени пленници на мъката се откроява като плътна маса един санитар, чиито тежки рамене се клатушкат, сякаш е нарамил напреко торба. Строгийт му глас отеква забързано из подземиято.

— Пак си си пипал превръзките, теле такова, въшльо! — гърми той. — Ще ти ги оправя, защото си ти, гълъбче, ама ако пак ги пипнеш, няма да ти се размине!

И в полумрака той започва да навива бинт около черепа на едно дребно човече, което седи почти изправено, с настръхнали коси, изпружена напред брада, увиснали ръце и мълчаливо се оставя да го превържат.

Санитарят го пуца, поглежда към земята и изгърмява:

— Това пък какво е? Ей, слушай, приятелю, ти нещо да не си мръднал? Що за безобразие, не виждаш ли, че върху ранен си легнал?

И огромната му ръка разтърсва едно тяло. После, като пухти и псува, той освобождава друго меко тяло, върху което първият се е

проснал като върху дюшек, докато джуджето с превръзките, щом остава свободно, без дума да каже, опипва главата си и отново се мъчи да махне превръзките, които притискат черепа му.

... Блъсканица, викове: сенки се обрисуват върху светъл фон и като луди започват да се мятат в тъмната крипта. Осветени от една свещ, няколко души са наобиколили един ранен и с мъка го задържат върху носилката му, а той се хвърля и ги разтърсва цели. Човекът е загубил ходилата си. На краката си има страшни превръзки, закрепени с каиши, които трябва да спрат кръвоизлива. Чуканчетата му са окървавили платнените бинтове и той сякаш е обут в червени гащи. Лицето му е като на дявол — лъскаво, тъмно. Той блънува. Натискат раменете и колената му: човекът с отрязаните крака иска да скочи от носилката и да си отиде.

— Оставете ме да си вървя! — хрипти той с треперещ от гняв, задъхан глас, нисък, с внезапни височини като тромпет, който никога неумело се мъчи тихичко да надува. — Дявол да го вземе, оставете ме да се разкарам, казвам ви. Ох!... Не, ама вие да не си мислите, че ще стоя тук! Хайде, разкарайте се или ще ви изпочупя ръцете!

Той толкова силно се гърчи и изпъва, че клатушка тези, които се мъчат да го задържат и го натискат с цялата си тежест; тъничката свещ, която коленичил човек държи с една ръка, докато с другата е хванал побеснелия осакатен през кръста, се люлее на зигзаг; раненият толкова силно крещи, че събужда заспалите, стряска задрямалите. Всички гледат към него, понадигат се, ослушват се в несвързаните му жалби, които постепенно стихват в мрака. В същия миг в друг ъгъл двама ранени, проснати като разпнати на земята, започват да се карат и ние сме принудени да отнесем единия, за да прекратим гневния спор.

Отдалечавам се, отивам към мястото, където външната светлина прониква между преплетените греди като през начупена решетка. Прекрачват през безкрайната редица носилки, които заемат цялата ширина на тази подземна ниска и тясна алея, усещам, че се задушavam. Телата, положени върху носилките, не мърдат под лилавите пламъчета на свещите, чува се само глухо стенание, хъркане.

В края на една носилка е седнал човек, облегал се е на стената; дрехите му са полуразтворени, разкъсани, виждат се отслабналите му като на мъченик бели гърди. Отметнатата му назад глава е цяла в сянка, но сърцето му видимо бие.

Дневната светлина, която се процежда капка по капка в дъното, идва от една дупка, образувана от срутване: няколко снаряда са паднали точно тук и са успели да пробият дебелия пръстен покрив на превързочния пункт.

Край това място са пръснати бели отражения по сините шинели — по раменете, по гънките. При отвора се трупат стадо хора, подтиснати от мрака не по-малко, отколкото от слабостта си, за да вдъхнат въздух. В тази гробница те приличат на полусъбудени мъртъвци. След тъмнината това ъгълче е като късче небе, като оазис, където можеш да застанеш прав под ангелското крило на небесната светлина.

— Едни момчета тук снарядите ги изкормиха — казва ми един, който стърчи, полуотворил уста под жалкия прокрадващ се лъч. — Ама късмет! На, гледай, попът откача каквото е останало от тях.

Един подофицер санитар по кафява ловна жилетка, в която тялото му изглежда като тяло на горила, смъква черва и вътрешности, закачени, увити по гредите на разбитото скеле. Служи си с пушка с натъкнат щик, защото не е намерил достатъчно дълга пръчка. Пълният плешив, брадат и лъхтящ гигант неумело борави с оръжието. Има кротко, добродушно и нещастно лице, и както се мъчи да досегне парчетата черва по ъглите, въздиша и нарежда „Ох! Ох! Ох!“, сякаш прехвърля зърна на броеница. Очите му са закрити със сини очила: той диша шумно, главата му е малка, а вратът — огромен, дебел, конусовиден.

Като го погледне човек, застанал сред настръхналите развалини в края на дългия задънен ход, изпълнен със стенания, как забучва с ножа и откачва парчета плът, би го взел за касапин, зает с дяволска работа.

Но аз се отпускам в един ъгъл, притварям очи и почти не виждам насядалите, тръпнещи, прострени около мене хора.

До съзнанието ми смътно достигат откъслечни изречения. Все същите ужасно еднообразни истории за ранявания:

— Дявол да го вземе! Сигурен съм, че там куршумите се допираха един до друг...

— Главата му беше пробита от едното слепоочие до другото. Можеше да провреш канап през дупката.

— Цял час мина, преди тия мърши да успеят да удължат стрелбата и да ни уцелят...

По-близо до мене някой завършва разказа си с думите:

— Като спя, все сънувам и ми се струва, че пак го убивам.

Сред заровените тук ранени бръмчат спомени и всички тези разпокъсани разговори ромолят като тракането на безброй колелца на машина, която се върти, върти...

Войникът на пейката си повтаря: „Защо ще се тровиш?“ Повтаря го с различна интонация — властно и нежно, като пророк или удавник — и неговият вик се слива с глъчката от сподавени, печални гласове, с които хората се опитват да излеят ужаса и мъката си.

Слепец приближава, като опипва стените с тояга, и стига до мене. Фарфаде! Извиквам го. Той почти се извъръща към мене и ми казва, че едното му око е повредено. Другото му око също е превързано. Отстъпвам му мястото си и го настанявам да седне, като го придържам за рамената. Той не се противи, сяда до стената и търпеливо чака с примирението на чиновник, също като в чакалня.

Отпускам се малко по-далеч на едно свободно място. До мене двама прострени войници си говорят тихо; толкова са близо, че ги чувам, без да искам. Те са от чуждестранния легион — с тъмножълти шинели и каски.

— Няма какво да се лъжем — мъчи се да се шегува единият. — Тоя път работата ми е спукана. Ясно: червата ми са надупчени. Ако бях в болница, щяха веднага да ме оперират и можеше да ме закърпят. Ама тук! Вчера ме наредиха така. Тук сме на два-три часа от пътя за Бетюн, нали? Пък дай да видим колко часа има от пътя до някоя амбулатория, дето могат да оперират. А кога ли ще ни приберат? Никой не е крив, нали разбираш, ама човек трябва да е наясно. Ех, то се знае, не че ми е по-зле. Ама това е положението, няма как да се оправи. Имам дупка през целия корем, на дължина. Твоят крак, нищо, ще се оправи, друг ще ти сложат. Ама аз ще умра.

— Ех! — въздиша другият, убеден в логиката на събеседника си.

Първият продължава:

— Слушай, Доминик, ти лошо живя. Много пиеше и като се напиеше, не знаеше какво правиш. Досието ти не е в ред.

— Не мога да кажа, че не е вярно, щото си е вярно — казва другият. — Ама на тебе какво ти става?

— И след войната пак лошо ще живееш, то се знае, освен това ще си имаш неприятности заради онази история с бъчваря.

Доминик побеснява, става нападателен:

— Я си запушвай устата! Теб какво ти става?

— И аз нямам роднини като тебе. Никого освен Луиз, дете не ми е роднина, защото не сме женени. Аз нямам присъди, ако не се броят някои дребни работи във войската. Името ми е чисто.

— Е, та какво? Мене какво ме засяга?

— Ще ти кажа: вземи моето име. Вземи го, давам ти го: и без това нито ти, нито аз имаме роднини.

— Името ти ли?

— Ще се казваш Леонар Карлоти и толкова. Не е голяма работа. Какво те интересува? Така няма да имаш присъди. Няма да те гонят и ще можеш да си живееш щастливо, както аз щях да си живея, ако тоя куршум не ми беше пробил корема.

— Ей, дяволска работа! — казва другият. — Ти ще направиш ли това? Ей, братче, това просто не мога да го разбера!

— Вземи го. То е в книжката ми, дете ми е в шинела. Хайде, вземи я и ми дай твоята, да я взема с мене си. Ще можеш да живееш, където си щещ, освен в Лонгвил, в Тунис, дете малко нещо ме знаят. Няма да забравиш, пък и то си е писано. Ще трябва да я прочетеш, книжката. Аз няма на никога да кажа: такъв номер, за да успее, трябва да мълчиш като риба.

Той се съсредоточава, после казва с трепет:

— Може да кажа на Луиз, за да види, че съм направил нещо свястно, и да ме помни с добро, като й пиша да се сбогувам.

Но после променя намерението си и със свръхчовешко усилие поклаща глава:

— Не, няма да й пиша, даже на нея няма да кажа. Знам, че тя си е тя, ама жените толкова обичат да бърборят.

Другият го гледа и повтаря:

— Ех, дявол да го вземе!

Без двамата да ме забележат, напускам мястото на драмата, която се разиграва в това жалко кътче сред блъсканицата и глъчката.

До ушите ми долита спокойният, като след преминала болест разговор между други двама нещастници.

— Ама да знаеш, братче, как си гледа лозето! Една тревичка няма да намериш между корените...

— Моят, малкият, най-малкият ми де, като го извеждах и му държах ръчичката, все едно, братче, че държиш лястовиче за вратлето...

Наред с това сантиментално признание говори и едно разбунтувано съзнание:

— Петстотин четиридесет и седми ли, дали го познавам? И още как! Слушай: тоя полк нещо не е в ред. В него има един войник, дето се казва Птижан, друг Птипиер и трети — Птилуи... Точно както ти казвам, братче, ей какъв е тоя полк.

Докато се мъча да си пробия път, за да се измъкна от тая дупка, откъм дъното долита силен шум от падане и хор от викове.

Паднал е подофицерът санитар. През отвора, който почистваше от меките кървави останки, е влязъл куршум и се е забил в гърлото му. Човекът се е проснал на земята. Очите му се въртят неистово, на устата му избликва пяна.

Скоро устата и долната част на лицето му се покриват с облак червени мехурчета. Полагат главата му върху торба с бинтове. Тя веднага се напява с кръв. Един санитар крещи, че ще се повредят пакетите с превръзки, които са му нужни. Чудят се на какво да облегат тая глава, от която непрекъснато блика лека, обагрена в червено пяна. Намират само самун хляб и го пъхат под залепналите му коси.

Хващат ръката на сержанта, разпитват го, а той плюе ли, плюе мехурчета, които се трупат и обгръщат в розов облак голямата му глава с черна брада. Както е легнал, той прилича на морско чудовище, което пъхти. Прозрачната розова пяна продължава да се трупа и покрива дори едрите му помътени очи, от които очилата са паднали.

После започва да хърка. Хърка като дете, върти глава наляво, надясно, сякаш се опитва да каже тихо: „Не.“

Гледам огромното неподвижно тяло и си мисля за този човек: беше добър, имаше чисто и чувствително сърце. И се упреквам, че понякога съм го мъчил заради наивното му тесногърдие и за попската му недискретност, с която подхождаше към всичко! И колко съм щастлив сред тази мъка — да, щастлив дотам, че потръпвам от радост, — защото един ден, когато той четеше, застанал до мене, някакво писмо, което пишех, успях да се сдържа и не му отправих раздразнени думи, не го нараних несправедливо. Припомням си и оня случай,

когато той толкова ме раздразни с обясненията си за светата Дева и Франция. Струваше ми се невъзможно искрено да изказва подобни мисли. А защо да не е бил искрен? Та нали днес той бе наистина убит? Припомням си също някои предани, търпеливи, услужливи постъпки на дебелия човек, който и във войната ще да се е чувствувал не на мястото си, както и в живота. Всичко останало е само подробности. Дори идеите му са само подробност в сравнение със сърцето му, което е тук, на земята, покосено в това кътче на мъките. И колко ми е тежко, че ето на, именно този човек, от когото всичко ме разделяше, умира!

... Тогава влезе гръмотевицата: земята и стените страхотно се разтърсиха и яростно ни блъснаха едни върху други. Сякаш земята над нас се бе сринала отгоре ни. Част от дървената арматура се срути и дупката, отворена преди това в подземие, се разшири. Нов трус: и още една част от стената се превърна в прах и изчезна с вой. Трупът на едрият подофицер санитар се изтърколи като дънер и се блъсна в стената. Скелето, което поддържаше стените на галерията като дебели черни ребра, заскърца оглушително и всички пленници на това подземие едновременно се развикаха ужасено.

Едно след друго избухват взривовите и ни мятат на всички страни. Бомбите разпокъсват и разяждат укритието с ранени, пробиват го и го смаляват. Докато виещият дъжд от снаряди блъска и смазва с гръмотевични удари отворения край на пункта, дневната светлина нахлува през дупките. Все по-ясно се виждат, по-свръхестествени изглеждат възпалените или смъртнобели лица, очите, които гаснат в агония или блестят от огън, увитите в бяло, закърпени тела, огромните превръзки. Всичко, което тъмнината прикриваше, сега излиза на бял свят. Обезумели, мигащи, сгърчени пред нахлуващите снаряди и дим, придружени с ураганна светлина, ранените стават, пръскат се, мъчат се да бягат. Целият изплашен рояк се носи на плътни групи през ниската галерия, като в клатушкащ се трюм на голям кораб, който се разпада.

Изправен, колкото може, авиаторът, облегал тил до свода, размахва ръце, призовава бог на помощ и го пита как се нарича, какво е истинското му име. Онзи, който подобно на Христос показваше сърцето си през зиналите като широка рана дрехи, се хвърля върху другите. Шинелът на войника, който еднообразно повтаряше „Защо ще се тровиш?“, е цял зелен, яркозелен, вероятно от пикриновата киселина, освободена при взрива, който е разтърсил мозъка му.

Останалите — немощни, сакати — се движат, влачат се, пълзят, провират се из ъглите като къртици, като жалки беззащитни животни, преследвани от страшната хайка снаряди.

Бомбардировката постепенно намалява, спира сред облак дим, все още разтърсван от трусове, сред трептящ, палец гризу. Излизам през пукнатината: цял съм като обгърнат, обвързан от отчаяните викове, когато стигам под открито небе върху размекнатата земя, затрупана с греди, сред които краката се препъват. Ловя се за останките. Ето най-сетне хода. Когато се спускам в ходовете, още отдалеч ги виждам все така мрачни, пълни от край до край с тълпи, които преливат от окопите и безконечно се стичат към превързочните пунктове. Още дни и нощи ще гледаме как натам текат и се изливат потоци хора, измъкнали се от бойните полета, от равнината, която има вътрешности и кърви и гние до безкрай.

[1] Сборище на просяци и скитници в Париж през Средновековието. — Б.пр. ↑

XXII

МАЛКА РАЗХОДКА

След като минаваме по булевард Република и по авеню Гамбета, излизаме на площад Комерс. Пироните на лъснатите ни обувки чаткат по градския паваж. Времето е хубаво. Слънчевото небе блести, искри като през стъклата на оранжерия и запалва светлинни по витрините на площада. Полите на старателно изчетканите ни шинели са отпуснати и понеже обикновено ъглите им са подгънати, виждат се два четириъгълника по-тъмносиньо сукно.

Нашата свободно разхождаща се група спира за миг и се колебае пред входа на кафенето пред префектурата, наричано още Гран-кафе.

— Тук имаме право да влизаме! — казва Волпат.

— Пълно е с офицери — отвърща Блер, като надзърта над дантеленото перденце, което прикрива вътрешността на заведението, и поглежда между златните букви.

— Пък и още не сме се нагледали — казва Паради.

Пак поемаме ние, простите войници, и оглеждаме скъпите магазини, които заобикалят площада: магазини за дрехи последна мода, за книжарски потреби, аптеки и бижутериен магазин, който напомня генерал, обсипан с ордени. Цъфтим в усмивки като украса. До вечерта сме свободни от наряд, свободни сме, господари сме на времето си. Краката ни правят отпуснати, спокойни крачки; ръцете ни са празни, размахват се свободно и те се разхождат нагоре-надолу.

— Дума да няма, тая почивка я използваме както трябва — забелязва Паради.

Градът, който се открива под стъпките ни, е много внушителен. Влизаме в допир с живота, с многоликия живот, живота в дълбокия тил, нормалния живот. Толкова често сме си мислили, че никога няма да успеем да се доберем дотук!

Виждаме господа, дами, двойки с деца, английски офицери, авиатори, които отдалеч си личат по стройното изящество и ордените, и войници, които излагат на показ изчистените си дрехи и измити

лица, с единственото украшение — знака за самоличност от гравирен метал, светнал на слънцето върху шинела, и внимателно пристъпват сред красивия декор, очистен от всичко кошмарно.

Възклицаваме като хора, дошли от много далеч.

— Ама народ, а? — възхищава се Тирет.

— Ех, богат град! — казва Блер.

Минава някаква работничка и се заглежда в нас.

Волпат ме ръга с лакът, поглъща я с очи, проточил врат, после ми показва малко по-далеч две жени, които се приближават, и със светнали очи установява, че градът е богат и откъм женски елемент.

— Пълно с фусты, а, братче!

Преди малко Паради бе успял да надвие стеснението си и да се приближи до купчина блестящо наредени пасти, да посегне към тях и да изяде една; на всяка крачка трябва да се спираме посред тротоара, за да дочакваме Блер, захласнат по витрините, на които са изложени елегантни куртки и кепета, нежносини ленени връзки, червени лъскави високи обувки като от махагон. Блер е стигнал до връхната точка на своето преобразяване. Той, който държеше рекорда по разпасаност и мръсотия, сега е действително най-спретнат от всички ни, особено след като бе отстранено усложнението със счупената му по време на атака челюст и тя бе поправена. Възприел е някаква свободна стойка.

— Изглежда млад, просто като младеж — казва Мартро.

Изведнъж се озоваваме пред някакво беззъбо създание, което се смее така, че чак гърлото му се вижда... Около шапката му стърчат няколко черни косъма. Лицето му с груби, некрасиви черти, обсипано с белези от едра шарка, прилича на онези недобре нарисувани лица върху дебело платно пред панаирджийска барака.

— Бива си я — казва Волпат.

Мартро, на когото жената се усмихва, онемява от смущение.

Така се шляят войниците, попаднали неочаквано сред очарованието на града. Те все повече се радват на красивия, ясен и невероятно чист декор. Връщат се към спокойния мирен живот, към понятието за удобство и дори за щастие, за които всъщност са създадени къщите.

— В края на краищата, братче, и с това ще свикнем!

Междувременно народът се трупа пред една витрина, в която търговец на конфекция е създал с помощта на манекени от дърво и

восък някаква смешна група.

Върху пода, посипан с камъчета като аквариум, един коленичил германец с нови-новинички дрехи, чиито гънки още личат, и дори с картонен железен кръст на гърдите протяга дървените си розови ръце към френски офицер, чиято къдрава перука служи за възглавница на детско кепе, със закръглени червени бузи и очи, като на нечупливо бебе-кукла, гледащи някъде встрани. До двете фигури е захвърлена пушка, взета от магазин за детски играчки. Един надпис обяснява художественото произведение — „Камарад!“.

— Пусто да остане!...

Пред това детско съчинение само ние напомняме огромната война, която бушува някъде под небесата. А ние свиваме рамене и започваме кисело да се усмихваме, пряко засегнати в нашите непосредствени преживелици. Тирет се съсредоточава и се готви да подхвърли някакъв, обиден сарказъм. Но протестът не успява да узрее в съзнанието му поради това, че се чувствуваме съвсем като на чуждо място и сме изненадани от неочакваната промяна на обстановката.

В това време една много елегантна жена, цяла в шумяща лъскава лилава и черна коприна, цяла уханна, зърва нашата група, протяга малката си ръка с ръкавица и докосва ръкава на Волпат, после рамото на Блер. Двамата мигом замръзват на място като омагьосани от прекия досег с тази фея.

— Кажете, господа, нали вие, които сте истински войници от фронта, сте виждали точно такива неща в окопите?

— Хм... аха... да, да... — отвърщат страшно смутени и поласкани до дъното на сърцето си двамата клетници.

— Ето на!... А те идват оттам — чува се шепот в тълпата.

Когато оставаме сами на свършено подредените плочи на тротоара, Волпат и Блер се споглеждат. Поклащат глави.

— В края на краищата — казва Волпат — пак е нещо такова.

— Ами, разбира се!

И този ден, с тези думи, те за пръв път се отрекоха от себе си.

Влизаме в „Кафе дьо л’Ендюстри е де флър“.

Пътека от рогозка е просната по средата. По стените, по квадратните плоски колони, които поддържат тавана, и по тезгяха отпред са изрисувани лилави телефончета, големи малинови макове и рози като червени зелки.

— Това си е — обажда се Тирет, — хората във Франция имат вкус.

— И какво търпение им е трябвало да направят всичко това — установява Блер при вида на пъстрите цветя.

— В такова заведение ти е драго да влезеш не само заради пиенето! — добавя Волпат.

Паради ни съобщава, че той е свикнал с такива кафенета. На времето всяка неделя е ходел в такива красиви, дори и по-красиви заведения. Само че това било отдавна и както той обяснява, вече им бил „забравил вкуса“. Посочва една малка чугунена чешмичка, украсена с цветя, закачена на стената:

— Има къде и ръцете си да умиеш дори.

Възпитано се отправяме към чешмата. Волпат прави знак на Паради да отвори кранчето:

— Задвижи плователната система!

После петимата влизаме в залата, където масите около стените са заети от консуматори, и сядаме.

— Пет вермута касис, нали?

— Пак ще му свикнем — повтаряме ние.

Някои цивилни си сменят местата, за да са по-близо до нас.

Говорят полугласно:

— Адолф, погледни, всичките имат кръстове за храброст...

— Тия са истински войници!

Другарите ми чуват тези думи. И започват да разговарят разсеяно помежду си, надават ухо към околните и несъзнателно се изпъчват.

Миг след това мъжът и жената, които бяха направили тези коментари, седят наведени над масата, облегли лакти на белия мрамор, и ни разпитват:

— Животът в окопите е тежък, нали?

— Еее... Да... Ех, то се знае, не всеки ден е весело...

— Каква великолепна физическа и морална съпротива оказвате!

Успявате да свикнете с този живот, нали?

— Ами то се знае, свикваме, много добре свикваме.

— Все пак това е ужасен живот, страдания... — шепне жената и прелиства някакъв илюстриран вестник, който съдържа зловещи изгледи от разринати местности. — Такива неща не би трябвало да се

печатаат, Адолф!... Ами мръсотията, въшките, нарядите... Колкото и да сте храбри, все пак сигурно ви е тежко, нали?

Волпат, към когото тя се обръща, се изчервява. Срам го е от нищетата, която е напуснал, в която отново ще се прибере. Той навежда очи и започва да лъже, без да си дава сметка за лъжите си:

— Не, в края на краищата не сме нещастни... Не е чак толкова страшно, бъдете спокойни!

Госпожата е на същото мнение:

— Аз знам, че войната има и друга страна! — казва тя. — Трябва да е великолепно, когато атакувате, нали? Тези тълпи хора, които вървят като на празник! А тръбата свири сред полето „Там, горе ще се пие!“ и неудържимите войничета крещат „Да живее Франция!“ или умират с усмивка на уста!... Ех, ние тук не сме на почит като вас; мъжът ми е чиновник в префектурата, но в момента е в отпуски, лекува се от ревматизъм.

— И мене ми се искаше да отида войник — казва господинът, — ама нямах късмет; началникът ми не може без мене.

Посетители си отиват, пристигат, сядат един до друг правят си път. Келнерите се провират с цели товари блестящи зелени, червени и яркожълти с бял бордюри чаши. Скърцането на стъпките по покрития с пясък под се смесва с възклицанията на редовните посетители, които се срещат тук, едни прави, други облакътени, с тракането на чашите и на доминото по мрамора... В дъното ударите на топките от слонова кост привличат и събират кръг от зрители, сред които се носят класическите шеги.

— Кой каквото може, драги — казва в лицето на Тирет от другия край на масата един мъж с цветуща физиономия. — Вие сте герои, пък ние работим за стопанския живот на страната. И това е борба като вашата. Аз съм полезен, ако не повече, не и по-малко от вас.

Гледам как Тирет, тарикатът на отделението, отваря широко очи сред облаците дим от пура и едва долавям сред глъчката смирения му отегчен отговор:

— Да, вярно... Кой каквото може.

Измъкваме се незабелязано.

След като излизаме от „Кафе де фльор“, почти не приказваме. Струва ни се, че вече не умеем да говорим. Недоволство свива и загрозява лицата на другарите ми. Те сякаш имат чувство, че при някакво важно събитие не са изпълнили дълга си.

— Какво ли не разправят тия рогачи на свой език! — измърморва Тирет с враждебност, която нараства, откакто сме останали сами, и най-сетне се отприщва.

— Днес трябваше да се натряскаме!... — грубо отвърща Паради.

Вървим, без да продумама. После, след известно време, Тирет продължава:

— Мекотели, мръсни мекотели! Искат да ни вземат акъла, ама тия на мене не ми минават! Само да ги срещна втори път — добавя той още по-яростно, — знам аз как ще ги наредя!

— Няма да ги видим втори път — обажда се Блер.

— След седмица може да изпукаме — добавя Волпат.

Близо до площада се сблъскваме с тълпа, която изтича от кметството и от някаква друга сграда с фронтон и колони като храм: чиновниците излизат от учрежденията — всякакви по вид и възраст цивилни, млади и стари военни, които отдалеч изглеждат облечени почти като нас. Но отблизо ясно личи, че това са хора, които се крият, бягат от войната благодарение на маскировката си на войници и на нашивките си.

Жени и деца ги чакат, като афиши на рекламно щастие. Търговците затварят магазините си с обич, усмихват се на изминалия ден и на утрешния ден, тръпнещи от възторг при постоянната мисъл за растящите печалби, за все по-бързото щракане на касите им. При това не са се отделяли от домовете си, достатъчно е само да се наведат, за да целунат децата си. При светлината на първите улични звезди светват и всички тези богати хора, които непрекъснато богатееят, всички тези спокойни хора, които всеки ден се успокояват и които чувствуваш, че въпреки всичко таят неизповедими молитви. Те бавно се прибират във вечерта, настаняват се в благоустроените си домове, в кафенетата, където любезно ги обслужват. Двойки — млади жени и млади мъже, цивилни или военни, носещи избродиран на яката знак, който ги закриля — се образуват и бързат сред потъмнелия свят към сиянието на стаите си, към изпълнената с почивка и милувки нощ.

Минавайки съвсем близо до един полуотворен прозорец на приземен етаж, виждаме как ветрецьт издува дантеленото перде като лека нежна риза...

Напредващата тълпа ни изблъсква като бедни чужденци, каквито в действителност сме ние тук.

Скитаме по павираните улици в здрача, който светлини започват да позлатяват — в градовете нощта е окичена със скъпоценности. Гледаме този свят и най-сетне откриваме една голяма истина, пред която сме беззащитни — хората се делят на две и това делене е много по-дълбоко и по-непреодолимо, отколкото деленето на раси: ясното, рязко, наистина непреодолимо различие, което съществува сред множеството на една страна — различието между тези, които използват, и тези, които се трепят..., тези, които са длъжни всичко да пожертвуват, докрай да отдадат живота си, силата си, мъченичеството си и които останалите тъпчат, за да напредват, да преуспяват.

Няколко траурни облекла, които хвърлят тъмни петна в тълпата, се приобщават към нас, но всичко останало е като празник — никакъв траур.

— Честна дума, то като че ли не сме една страна, ами две — изведнъж определя удивително точно Волпат. — Като че сме разделени на две страни: там напред само нещастници, тук пък в тила само щастливи.

— Какво да правиш, и те служат за нещо... Без тях не може... Това е основата... После...

— Да, зная, ама не е то така, не е така, много са, па и много им е добре, па и все същите са, па и защо да е тъй...

— Какво да правиш! — казва Тирет.

— Нищо! — добавя Блер още по-просто.

— След една седмица може да сме пукнали! — задоволява се да повтори Волпат, докато си тръгваме с наведени глави.

XXIII НАРЯДЪТ

Над окопа се спуща мрак. През целия ден се приближаваше невидим като съдбата и сега вече покрива насипите на дългите трапове, подобно на безкрайна рана.

От тази сутрин сме в окопа — разговаряме, ядем, спим, пишем. С настъпването на вечерта в безграничната яма започва раздвижване, което премахва отпуснатото безредие и събира уединените хора. Това е часът, когато ставаме, за да се заловим за работа.

Волпат и Тирет се приближават.

— Още един ден мина, още един ден като другите — казва Волпат и поглежда тъмнеещото небе.

— То не се знае, нашият ден не е свършил — отвърща Тирет.

Той има дълъг опит в нещастията и е научил, че там, където се намираме, не можем да предвидим какво, ще се случи дори в една обикновена, вече настъпила вечер...

— Сбор!

Събираме се по навик разсеяно, бавно. Всеки се домъква с пушката, с патрондашите, с манерката и с торбата, в която е натъпкано парче хляб. Волпат още яде — бузите му са издути и мърдат. Паради ругае и трака със зъби, носът му е посинял, Фуйад влачи пушката си като метла. Мартро поглежда жалката си смачкана, втвърдена носна кърпа и я прибира в джоба.

Студено е, ръми. Всички треперят.

Малко по-далеч някой повтаря монотонно:

— Две лопати, една кирка, две лопати, една кирка...

Редицата се точи към склада с материали, спира пред входа и отново потегля с инструменти на рамо.

— Всички ли са налице? Тръгваме! — казва ефрейторът.

Слизаме, клатушкаме се. Вървим, без да знаем накъде. Знаем само едно — че небето и земята ще се слоят в една пропаст.

Излизаме от окопа, който вече е почернял като загаснал вулкан и в здрача се озоваваме сред голата равнина.

Големи сиви облаци, натежали от влага, висят на небето. Равнината е сива, слабо осветена, с кална трева и бледи петна от вода. Тук-таме оголени дървета стърчат като извити крайници.

От влажния дим не виждаме нищо надалеч. Впрочем ние гледаме само в земята, в плъзгавата тиня.

— Ама киша!

Из полето мачкаме и газим някакво лепкаво тесто, което непрекъснато се плиска и разстила пред краката ни.

— Шоколадов крем... Крем мока!

По каменливите места — някогашни пътища, сега заличени и станали безплодни като нивята — през лепкав слой войниците стъпват по кремък, който се чупи и скърца под подкованите подметки.

— Също като че ли вървим по препечен хляб, намазан с масло!

Понякога по склоновете на височинните калта е плътна, черна, дълбоко шупнала, като около селски водопой. Във вдлъбнатините — локви, бари, блата с неправилни очертания като дрипи.

Веселящите, които на тръгване бяха бодри и свежи и крещяха „квак, квак, квак“, когато нагазихме във водата, стават все по-мрачни, все по-рядко се обаждат. Дъждът започва да се лее. Плющи. Светлината намалява, помътненият простор се стеснява. По водата пълзят последните жълти и белезникави отблясъци.

На запад смътно се очертават силуети на монаси под дъжда: рота войници от 204-и полк, увити в платнища. Когато се разминаваме, виждаме хлътналите, безцветни лица, черните носове — те приличат на големи мокри вълци. После изчезват от погледа ни.

Следваме пътеката, която сред тук-таме обраслите ниви се превръща в глинесто поле, набраздено от безброй успоредни коловози, изорано в една посока от краката и колелата, които отиват и се връщат.

Прескачаме открити ходове. Невинаги е лесно: ръбовете им са лепкави, плъзгави и на места срутени. Освен това умората започва да тегне над нас. Коли ни пресрещат и задминават с трясък и пръски кал. Артилерийските впрягове вдигат снопове гъста вода и ни пръскат. Под

камионите се въртят същински течни колела и плискат всичко около ръмжащите коли.

Колкото повече се стъмнява, толкова по-фантастично се очертават върху облачното небе друсашите се впрягове, над които стърчат шии на коне и профили на конници с развети пелерини и пушки през рамо. По едно време застигаме артилерийски ракли. Те спират и остават на мястото, докато минем. Чуваме смесица от скърцане на оси, гласове, караници, заповеди, които се засичат сред големия океанен шум на дъжда. Над тъмната безредна навалица димят задниците на конете и пелерините на конниците.

— Внимание!

Вдясно на земята се виждат някакви купчини — мъртвци. Когато минаваме край тях, несъзнателно се мъчим да не ги настъпваме, но ги оглеждаме. Зърваме подметки, опънати вратове, хлътнали лица, които не могат да се разпознаят, полусвити ръце, които се подават от черната безредна маса.

А ние вървим, вървим по все още оловнобелезникавите изтъпкани от крака нивя, под небето, в което облаците се разгръщат като дрипи сред тъмнеещия простор, сякаш изхабен от толкова дни допир с тъй жалки човешки тълпи.

После пак слизаме в ходовете.

Те са в ниското. За да стигнем до тях, правим широк завой, така че тези, които са в ариергарда, виждат как на стотина метра цялата рота се разгръща в здрача, тъмни човечета, които пълзят по нанадолницето едно след друго, нижат се с щръкнали над раменете инструменти и пушки и в земята потъва тъничка върволица хора, вдигнали ръце като за молитва.

Тези ходове, които са още на втора линия, са пълни с народ. По праговете на укрытията, над които виси и се клатушка кожа или сиво платнище, са наклежали брадясали хора и с безжизнени очи ни гледат, докато минаваме, сякаш нищо не виждат. През други платнища, спуснати до долу, се подават крака и се чува хъркане.

— Дявол да го вземе, ама дълъг излезе тоя път! — започват да мърморят някои.

Раздвижване, тласък назад.

— Стой!

Трябва да спрем, за да минат други. Ругаейки, се дръпваме към наклонените стени на окопа. Минава рота картечари със странни товари.

Край няма. Тези дълги спирания ни съсипват. Мускулите започват да болят. Продължителното тъпчене на място просто ни смазва.

Едва потегляме и трябва да се отдръпнем в един ход, за да пуснем смяната на телефонистите. Изтегляме се като недоволен добитък.

Поемаме по-тежко.

— Внимавай, жици!

Телефонна жица лъкатуши над окопа, на места го пресича между два кола. Когато не е достатъчно обтегната, слиза във вдлъбнатината, закача се за пушките на войниците, които минават, хората се мъчат да се освободят и пак ругаят телефонистите, задето никога не си окачват свястно вървите.

По-нататък отпуснатите и сплетени ценни жици все по-често пресичат хода и ние мятаме пушките през рамо с приклада нагоре, обръщаме лопатите надолу и вървим, превили рамене.

Изведнъж пак забавяне. Мъкнем се крачка по крачка, едва не си стъпваме по краката. Челото на колоната трябва да е навлязло в трудно проходимо място.

Стигаме до него. Наклон на почвата води до зееща дупка: Покрития ход. Другите вече са изчезнали в този своего рода заден вход.

— Сега какво? В това черво ли ще се провираме?

Всеки се колебае, преди да се спусне в тясната подземна тъмница. Колебанията и разтакаванията се отразяват и върху задната част на колоната, там се блъскат, струпват се, понякога внезапно спират.

Още от първите стъпки в Покрития ход върху нас се спуска тежък мрак и ни разделя един от друг. Всичко е пропито с миризма на мухъл и тиня. На тавана на землистия коридор, който ни поглъща, различаваме по-светли черти и дупки — там, където дъските са се

напукали или разместили; през тях на места обилно се стичат струйки вода; опипом се мъчим да се пазим, спъваме се в купчини дървета; отстрани се блъскаме в смътно очертаните отвесни подпорни греди.

Въздухът в този безкраен пасаж глухо кънти — тук е настанен прожекторът, пред който след малко ще минем.

След като вървим четвърт час, опипом, плискани от дъжд, някой, на когото мракът и водата са дотегнали и който се е уморил да се блъска в непознатия ход, мърмори:

— Нищо, ще запаля!

И веднага след това електрическо фенерче светва ослепително. Но подофицерът изкрещява:

— Стой! Кой е тоя тъпак, дето пали! Да не си полудял? Не ти ли е ясно, красто, че се вижда през дъските?

И фенерчето, събудило със светлия си лъч мрачни мокри стени, се прибира в тъмнината.

— Как тъй ще се вижда? — ръмжи подигравателно човекът. — Да не сме на първа линия!

— Аха, не се виждало!...

И подофицерът, който върви в редицата, без да спира, се обръща, доколкото можем да съдим по гласа му, и започва да обяснява на пресекулки:

— Дивак, такъв, ама акробат...

И изведнъж пак закрепява:

— Пак някой пали цигара! Брей, че бардак!...

Този път иска да спре, но колкото и да се мъчи и да пъшка, принуден е да следва бързото движение, то го отнася и го кара да преглътне виковете, които го задушават; в това време цигарата, причина за гнева му, безмълвно изчезва.

Прекъслечното тракане на машината става по-ясно, около нас топлината се сгъстява. Колкото повече напредваме, толкова повече се тресе спареният въздух в хода. Скоро тракането на мотора ни блъска в ушите, цели ни разтърсва. Горещината се засилва, лъха ни в лицата като дъх на животно. По подземния трап се спускаме към някаква адска оживена кухня, тъмночервено зарево започва да хвърля кървави отблясъци по стените, върху които смътно се очертават нашите трوماви превити сенки.

Сред дяволски оглушително кресчендо от топъл вятър и светлина се свличаме към пещта. Оглушени сме. Сега сякаш самият мотор се носи и шеметно се приближава до галерията, за да ни пресрещне със своя фар и своята смазваща тежест.

Полузаслепени, пламнали, минаваме пред червеното огнище и черния мотор, чието колело бръмчи като ураган. Едва имаме време да видим хората, които се въртят около него. Затваряме очи, задъхваме се при допира с това шумно палецо дихание.

После трясъкът и горещината ни удрят откъм гърба, намаляват... Моят съсед измърморва под носа си:

— Пък тоя глупак разправя, че моето фенерче се виждало!

Ето ни на открито! Небето е тъмносиньо, малко по-светло от земята. Дъждът все по-силно плющи. Вървим с мъка по глинестата кал. Цялата обувка потъва и колкото пъти си измъкваш крака, усещаш колко болезнено е натежал от умора. В тъмното нищо не се вижда. Все пак, като излизаме от трапа, забелязваме безредно струпани греди, които сякаш се боричкат в разширения окоп: разрушено укритие.

В този миг един прожектор спира над нас голямата си фантастична подвижна ръка, която сякаш шари из безкрая, и ние откриваме, че купът изкоренени и щръкнали греди от изпочупеното скеле е населено с мъртви войници. Съвсем близо до мене една глава е закрепена на коленичило тяло кой знае как и виси на гърба: на бузата — черно петно с краища от засъхнали капки. Друго тяло е обхванало с ръце кол и е полусвлечено. Трети се е свил на кравай, панталоните му са смъкнати от снаряда, оголеният корем и ребрата се белеят. Друг се е проснал край купчината и ръката му лежи на пътя, по който се движим. На това място се минава само нощем, защото задръстеният от затрупването окоп е недостъпен денем, и всички стъпват върху тази ръка. На светлината на прожектора успях да я разгледам — костелива, протрита, нещо като атрофиран плавник.

Дъждът плющи. И този шум на течаща вода господствува над всичко. Ужасна пустота. Чувствуваме я по цялата си кожа, сякаш ни оголва. Поемаме в открития ход, докато нощта и бурята остават сами с мъртъвците, захвърлени и заловени за това късче земя като за сал.

От вятъра капките пот върху лицата ни замръзват. Наближава полунощ. Шест часа вече вървим сред непроходима кал. Сега е часът, когато в парижките театри, украсени с полилеи и лампи, сякаш

окичени със звезди и цветя, изпълнени с трескав разкош, с шумолене на скъпи дрехи, с празнична топлина, уханната сияеща тълпа говори, смее се или се усмихва, ръкопляска, разведрена, приятно развълнувана от хитроумно сменящите се конфликти, които комедията ѝ е представила, или пък се любува на блясъка и богатството на военните апотеози, които изпълват сцената на мюзикхола.

— Стигаме ли? Дявол да го вземе, ще стигнем ли някога? — стене дългата редица хора, които политат в дупките и мъкнат пушки, лопати или кирки под безкрайния порой. Вървим, вървим. Пияни от умора, залитаме ту на една, ту на друга страна: натежали, мокри до кости, се блъскаме с рамо о мократа като нас земя.

— Стой!

— Стигнахме ли?

— Друг път сме стигнали!

В този миг ни повлича силен тласък назад; чуват се гласове:

— Загубили сме се.

Истината плъзва сред обърканата скитаща орда: при някое разклонение сме объркали пътя и сега само дявол знае как ще се оправим.

Нещо повече, от уста на уста се разнася слухът, че зад нас иде въоръжена рота, която отива на предните линии. Пътят, който сме поели, е затлачен от хора. Истинско задръстване.

Трябва на всяка цена да се опитаме да се върнем в окопа, откъдето сме се загубили; както разправят, той бил някъде наляво, през която и подземна галерия да минем. Останали без сили, войниците изливат нервността си с ръкомахане и остри протести. Влачат се нагоре-надолу, скупчват се под бялата светлина на ракетите и се отпускат на земята. Войниците чакат, проточили редица от юг към север под безмилостния дъжд.

Поручикът, който ни води и ни е заблудил, успява да си пробие път покрай хората, търси страничен изход. Ето отвора на един нисък тесен ход.

— Оттук трябва да поемем, грешка няма — бърза да каже офицерът. — Хайде, напред, приятели!

Всеки мърмори и поема товара си... Но от групата, която вече е влязла в малката подземна галерия, се дочуват псувни.

— Това са кенефи!

От хода излиза воня, върху чието естество не може да има спор. Влезлите там спират, инатят се, отказват се да вървят по-нататък. Струпваме се едни връз други, задръстваме входа на нужниците.

— По-добре да сечем през полето! — крещи някой.

Но от всички страни мълнии разкъсват небето над насипите и гледан от тази дупка, пълна с пъплещ мрак, декорът е толкова ужасяващ със сноповете оглушителни пламъци, които се издигат във висините, че никой не се отзовава на думите на лудия.

Щем не щем, ще трябва да минем оттук, щом не можем да се върнем назад.

— Напред по лайната! — вика първият от редицата.

Поемаме, задавени от погнуса. Вонята става непоносима. Вървим в мръсотииите, които различаваме сред землистата тиня по мекотата.

Засвистяват куршуми.

— Навеждай главата!

Понеже ходът не е дълбок, принудени сме да се навеждаме много ниско, за да не бъдем убити, да вървим превити на две над купчините изпражнения, по пръснати хартии, които се открояват като петна.

Най-сетне отново попадаме в хода, от който по погрешка сме се отклонили. Поемаме по него. Все вървим, вървим и не стигаме.

Вадата, която сега тече по дъното на окопа, измива отвратителното зловоние от краката ни, а ние се мъкнем мълчаливо, без мисъл, затъпели, зашеметени от умора.

Грохотът на артилерията зачестява, слива се в един-единствен трясък над цялата земя. От всички страни изстрелите и взривовите хвърлят бързи лъчи, които чертаят смътни ленти върху черното небе над главите ни. После бомбардировката става толкова наситена, че светлината вече не угасва. Сред непрекъснатата верига светкавици ясно се виждаме едни други с каски, мокри като риби, с лъснати от вода каиши, с проблясващи лопати, виждаме дори белезникавите капки на неспирния дъжд. Никога не съм присъствувал на подобно зрелище: ярка лунна светлина, произведена от топовни изстрели.

Същевременно снопове ракети летят откъм нашите и откъм вражеските линии, съединяват се, смесват се и образуват съзвездия; по едно време в небесната долина между двата насипа се появява една Голяма мечка от ракети и осветява страшния ни път.

Пак сме се заблудили. Сега вече трябва да сме много близо до първите линии, но в тази част на равнината една хлътнатина на терена образува нещо като леген, из който се мяркат сенки.

Минаваме през подземна галерия в една посока, после в друга. При фосфоресцентната вибрация на оръдията, насечена като на филм, над насипа се очертават двама души, които все опитват да прескочат окопа с натоварена носилка.

Поручикът, който, ако не друго, знае поне къде трябва да отведе групата работници, им подвиква:

— Къде е Новият ход?

— Не знам.

Ние, от редицата, им задаваме друг въпрос:

— На какво разстояние сме от швабските линии?

Те не отвръщат. Говорят нещо помежду си.

— Уморих се. Не мога повече. Да поспрем — казва този, който върви отпред.

— Хайде, карай, дявол да те вземе! — сърдито вика другият и тежко пристъпва в калта с изопнати от носилката ръце. — Няма да стоим да мухлясаме тук я!

Слагат носилката върху насипа; единият ѝ край се подава над трапа. Като минаваме отдолу, виждаме краката, на проснатия човек и дъждът, който вали над нея, се стича оттам на черни капки.

— Ранен ли носите? — питаме ние отдолу.

— Не, труп — изсумтява този път единият от носачите. — Поне осемдесет кила тежи. Ако е въпрос за ранени, нямам нищо против, ама от два дена и две нощи вече не пренасяме ранени; за какво ли се трепем заради умрели!

И носачът, застанал на ръба на насипа, стъпва с един крак на отсрещния насип и широко разкрачен, пазейки с мъка равновесие, пак хваща дръжките на носилката и се опитва да я прехвърли от другата страна; вика на другаря си да помага.

Малко по-нататък виждаме приведена фигура с качулка; човекът вдига ръка към лицето си и на ръкава му блясват две златни черти — офицер.

Ето, той ще ни покаже пътя... Но офицерът ни пита дали не сме виждали батареята му, търсел я. Никога няма да стигнем.

И все пак пристигахме.

Озоваваме се пред някакво катранено поле, из което стърчат тънки колове. Изкатерваме се и мълчаливо се пръскаме. Тук е.

Докато заемем местата си, стана цяла история. На четири пъти трябва да минем напред, после да се връщаме, за да може ротата равномерно да се разпредели по дължината на хода, който ще се копае, да се наредим така, че между всяка група, състояща се от един копач и двама с лопати, да има еднакво разстояние.

— Още три крачки напред... Много е. Крачка назад. Хайде, крачка назад, да не сте глухи?... Стой!... Така!...

Разместването се ръководи от поручика, от един подофицер и от един от инженерните войски, изскочил като от земята. Заедно или поотделно, те търчат като луди край редицата, крещят нареждания със сдържан глас в лицата на войниците и понякога ги хващат за ръка, за да ги преместят. Започната в пълен ред, операцията се изразжда в блъсканица поради недоволството на изтощените войници, които непрекъснато трябва да се вдигат от мястото, където са се строполили.

— Пред първите линии сме — тихо казва някой до мене.

— Не — шепнат други гласове, — точно зад тях сме.

Никой нищо не знае. Дъждът продължава да вали, все пак не тъй силно, както по време, когато вървахме. Но какво значение има дъждът! Проснали сме се на земята. Толкова ни е добре, както сме настанили гърбовете и краката си върху меката кал, че пет пари не даваме за водата, макар да ни боцка по лицата, да тече по телата ни, върху подгизналото легло, от което не можем да се откъснем.

Но едва успяваме да си поемем дъх. Не ни оставят непредпазливо да потънем в дрямка. Трябва здраво да се заловим за работа. Сега е два часът през нощта: след четири часа ще бъде толкова светло, че не ще можем да стоим тук. Няма нито миг за губене.

— Всеки войник — ни казват — трябва да изкопае 1,50 метра дължина на 0,70 метра ширина и 0,80 метра на дълбочина. Така че на всяка група се падат по 4,50 метра. И ви съветвам да не се потривате: колкото по-скоро свършим, толкова по-скоро ще си вървите.

Тая песен ни е известна. Няма пример в анализите на полка, когато група за наряд по терасирането да си е тръгнала преди часа, когато се

налага да се оттегли, за да не бъде забелязана, открита и унищожена заедно с извършената от нея работа.

Шепнем:

— Добре де, ясно... Няма смисъл от толкова приказки. Пести си ги!

Но освен неколцина, които не можем да събудим — след малко те ще бъдат принудени да работят свръх сили, — всички юнашки се залавяме за работа.

Започваме да копаем първия пласт на новата линия: влакнести буци пръст с трева. Лекотата и бързината, с които тръгва работата, като всяко начално терасиране създават илюзията, че задачата ни ще бъде бързо изпълнена, че ще можем скоро да се върнем да спим в дупката, и това донякъде разпалва усърдието ни.

Но било поради шума на лопатите, било, че някои въпреки строгата забрана си приказват почти на глас, нашата група събужда една ракета, чиято пламтяща отвесна черта изскърцва от дясната ни страна.

— Залягай!

Всички се хвърляме на земята, а огромната бледа светлина на ракетата с полюляване шари над това своего рода гробище.

Когато тя угасва, чуваме как тук-таме, а после и навсякъде войниците излизат от неподвижността, която ги прикрива, и вече по-предпазливо се залавят за работа.

Скоро нова ракета извива дългото си златисто стебло и светлината ѝ отново поваля неподвижно тъмната редица копачи. После още една и още една.

Куршуми раздират въздуха около нас. Чуваме вик:

— Ранен!

Той минава, подкрепян от другари; изглежда дори, че ранените са неколцина. Смътно се мярка група войници, които се влачат един, друг и си тръгват.

Мястото става опасно. Навеждаме се, клякаме. Неколцина ринат пръстта коленичили. Други работят проснати, измъчени, обръщат се на една, на друга страна, сякаш сънуват кошмар. Почвата, чийто пръв пласт лесно махаме, после става глинеста, лепкава, трудно се работи, лепи се по кирките и лопатите като маджун. След всяко копване, кирката трябва да се чисти.

Вече се извива като змия лека подутина от изхвърлена пръст и всекиму се струва, че с торбата и навития си шинел укрепява този зародиш на насип и при всеки нов залп се свива зад мъничката сянка...

Докато работим, се потим, щом спрем, студът ни пронизва. Принудени сме да надвием умората и пак да започнем да копаем.

Не, няма да успеем... Пръстта става все по-тежка. Магическа сила сякаш скована ръцете ни. Ракетите ни преследват, гонят ни, не ни оставят дълго да работим; и след всяка, под чиято светлина се вкаменяваме, трябва да се борим с още по-трудна задача. Отчаяно, бавно, с цената на тежки страдания дупката слиза надолу.

Почвата става по-мека, от всяка лопата с пръст се стичат капки вода и падат с мек шум. Най-сетне някой вика:

— Ами това е вода!

Този вик се повтаря, преминава по цялата редица копачи.

— Има вода. Нищо не може да се направи!

— Групата, дето е Мелюсон, е изкопала по-дълбоко и се е натъкнала на вода. Попаднали сме на тресавище.

— Нищо не може да се направи!

Спираме объркани. В тъмнината чуваме шума на лопатите и кирките, захвърляни като празни пушки. Подофицерите опипом се мъчат да се доберат до офицерите за инструкции. Тук-там войници, без да искат повече обяснения, заспиват сладостно под милувката на дъжда и под сиянието на ракетите.

Доколкото си спомням, приблизително в този миг започна, бомбардировката.

Първият снаряд страхотно разтърси въздуха, сякаш го раздра на две, други вече ни засичаха с вой, когато към единия край на редицата взривът вдигна пръстта във въздуха сред величието на нощта и дъжда и освети върху внезапно появилия се черен екран размахани ръце.

Благодарение на ракетите германците вероятно ни бяха открили, бяха ни видели и бяха съсредоточили стрелбата си по нас...

Войниците се спуснаха, затъркаляха се към малкия трап, който бяха изкопали. Промъкнахме се в него, залегнахме във водата и закрихме главите си с лопатите. Вдясно, вляво, отпред, зад нас снарядите избухваха толкова близо, че всеки от тях ни разтърсваше и

ни блъскаше в нашето глинесто легло. Скоро сякаш един-единствен трус непрекъснато започна да разтърсва плътта на печалната канавка, препълнена с войници и покрита с лопати като с люспи, под пластове дим и водопади светлина. Парчета снаряди и отломки се кръстосваха във всички посоки и чертаеха мрежа от шумове над заслепената равнина. След по-малко от секунда всички вече мислехме това, което някои мълвяха, заровили лица в земята:

— Тоя път няма спасение.

Малко пред мястото, където бях залегнал, една фигура се надигна и изкрещя:

— Да си вървим!

Проснати тела се надигнаха наполовина изпод савана от кал, която се стичаше от крайниците им като дрипи; зловещите призраци завикаха:

— Да си вървим!

Стояхме на колене, на четири крака; блъскахме се към канавката.

— Придвижвай се! Давай! Придвижвай се!

Но дългата редица остана неподвижна. Неистовите стонове не ѝ подействуваха. Онези откъм края не помръдваха и тяхната неподвижност задържаше останалите.

Ранени минаха, пълзейки върху другарите си като по отломки, и изпръскаха с кръв цялата рота.

Най-сетне разбрахме причината на безнадеждната неподвижност на отряда.

— Преграден огън!

Странна паника обзе войниците. Те надаваха нечленоразделни викове, блъскаха се на място, мъчеха се да се измъкнат, без да могат да помръднат, крещяха. Колкото и малко убежище да беше едва изкопаният трап, никой не се решаваше да излезе от вдлъбнатината, за да се скрие в напречния окоп, който трябва да беше някъде наблизо... Ранените можеха да пълзят над живите, но това беше ужасен риск, пък и всеки миг някой от тях отново падаше на дъното улучен.

Истински огнен дъжд се сипеше смесен с дъжда. Треперехме от главата до петите, сякаш непосредствено свързани със свръхестествения грохот. Най-отвратителната смърт се спускаше, подскачаше и се забиваше навсякъде около нас сред потоци светлина. Нейният блясък ни ослепяваше, разкъсваше вниманието ни на всички

страни. Плътта се готвеше за чудовищна жертва!... Смазващото вълнение беше толкова силно, че едва сега си спомнихме подобни преживелици — пороя от снаряди, воя, изгарянето, вонята. Само при бомбардировка човек наистина си спомня за минали бомбардировки.

Нови ранени пълзяха непрекъснато, опитваха се да избягат въпреки всичко, плашеха ни, ние стенехме при техния допир и си повтаряхме.

— Оттук няма да се измъкнем, никой няма да се измъкне.

Внезапно настъпи празнота в човешката верига; по-голямата част бяха започнали да се изтеглят назад; задръстването намаляваше.

Отначало запълзахме, после затичахме, превити в калта и водата, пълна със светкавици и пурпурни отблясъци, препъвахме се, падахме по неравното дъно, покрито с вода, подобни на тежки снаряди, които връхлитат и мятат пръски, блъскани от гръмотевици, избухващи на самата земя.

Стигнахме до началото на рова, който бяхме започнали да копаем.

— Няма окоп. Нищо няма.

И наистина в равнината, където бяхме, не съзирахме никакво укритие. Дори под бурното пърхане на ракетите се виждаше само поле, огромна побесняла пустиня. Окопът сигурно не беше далеч, понеже по него стигнахме дотук. Но накъде трябваше да вървим, за да го намерим?

Дъждът отново се засили. За миг застанахме недоумяващи, обзети от злоещо разочарование, струпани пред обстрелваната непозната местност, после се разбягахме — едни наляво, други надясно, трети право пред себе си, дребнички, видими само в отделни мигновения сред гърмящия дъжд, разделени от пламтящи завеси и черни лавини.

Бомбардировката над нас намаля и се съсредоточи над мястото, което бяхме напуснали. Но всеки миг можеше всичко да заличи, всичко да унищожи. Дъждът ставаше все по-пороен. Същински потоп в нощта. Мракът беше толкова плътен, че ракетите осветяваха отделни облачни слоеве, цели на черти от водата, под които идваха, отиваха, мятаха се насам-натам или тичаха в кръг объркани призраци.

Не мога да кажа колко време скитах с групата, към която бях прикрепен. Отивахме в мочурището. Напрегнали поглед, ние се опитвахме да открием пътя към спасителния насип, спасителния ров, окопа, който беше някъде там, като пристан в бездната.

Сред трясъка на битката и на стихииите най-сетне чухме успокоителен вик:

— Окоп!

Но насипът на този окоп се движеше. Смътна тълпа хора сякаш се измъкваша от него, напускаха го.

— Не стойте тук, момчета — викаха бягащите, — не идвайте насам, не се приближавайте! Ужасно е. Всичко се срива. Окопите отиват по дяволите, укритията се запушват. Кал нахлува отвсякъде. Утре сутрин вече няма да има окопи. Свършено е с всички окопи насам!

Тръгнахме си. Сега накъде? Забравихме да поискаме указание от войниците, от които течеше вода, а те веднага потънаха в мрака.

И нашата малка група започна да се разпръсва сред опустошеното поле. Вече не се знаехме кой с кого е. Всеки вървеше и ту един, ту друг потъваше в тъмнината, изчезваше, търсейки път за спасение.

Изкачвахме се по нанагорница, слизахме. Смътно различих пред себе си превити гърбави хора, който пълзяха по някакъв плъзгав склон, докато калта ги дърпаше, а вятърът и дъждът ги блъскаха под свод от глухи светкавици.

После затънахме до колене в някакво блато, из което вървахме, вдигайки много високо краката си, правейки шум като плувци. Напредвахме с огромно усилие, което на всяка крачка тревожно ни забавяше.

Тук почувствахме, че смъртта приближава, но попаднахме на ивица глина, която пресичаше тресавището. Тръгнахме по плъзгавия гръб на това тясно островче и спомням си, че по едно време, за да не паднем от размякнатото обло било, бяхме принудени да се наведем и да се ориентираме, като опипвахме всичко с ръце, при което докосвахме потънали до половина мъртъвци. Ръката ми се допираше до рамене, до твърди гърбове, до едно студено като каска лице, до лула, която челюстта продължаваше отчаяно да стиска.

Като се измъкнахме оттам и попривдигнахме глави, чухме гласове, които звучаха недалеч от нас.

— Гласове! А, гласове!

Те ни се сториха мили, сякаш ни викаха по име. Събрахме се, за да се приближим заедно до братския човешки шепот.

Започнахме да различаваме отделни думи; те идеха съвсем отблизо, от хълмчето, което смътно се очертаваше като оазис, но все пак не чувахме какво казват хората. Звуковете се смесваха; не разбирахме нищо.

— Какво викат? — запита със странен глас един от нас.

Неволно спряхме, за да решим откъде да минем.

Съмнение, тревожна мисъл ни обзе. Тогава в ушите ни отекнаха отчетливо думи:

— Achtung!... Zweites Geschütz... Schuss...^[1]

И в отговор на тази телефонна заповед някъде назад се разнесе топовен гърмеж.

От изненада и ужас най-напред се заковахме на място.

— Къде сме? Дявол да го вземе, къде сме?

Обърнахме се кръгом, но бавно, натегнали от още по-голямо изтощение, от разочарование, и побягнахме, наболели от умора като от множество рани, притегляни от вражеската земя, запазили сили едва колкото да отблъснем сладостната мисъл да се отпуснем и да се оставим да умрем.

Стигнахме до нещо като голяма равнина. Там спряхме, строполихме се на земята до една могилка и се облегнахме на нея, неспособни да направим нито крачка повече.

Случайните ми спътници и аз повече не мръднахме. Дъждът миеше лицата ни, стичаше се по гърбовете и гърдите ни, просмукваше се през плата на коленете и пълнеше обувките ни.

Този ден може би щяха да ни убият или да ни вземат в плен. Но ние вече нищо не мислехме. Вече нищо не можехме и нищо не знаехме.

[1] Внимание! Второ оръдие... Огън... (нем.) — Б.пр. ↑

XXIV

ЗАЗОРЯВАНЕ

Чакаме да се разсъмне на мястото, където се бяхме свлекли от умора. Светлината постепенно настъпва, ледена, мрачна, зловеща, и се разпростира над безлюдната равнина.

Дъждът престана да се лее. В небето вече няма вода. Оловната равнина с локвите мътна вода сякаш излиза не само от нощта, но и от морето.

Полузадрямали, полузаспали, от време на време отваряме очи, пак ги затваряме и парализирани, пребити, измръзнали, присъствуваме на невероятната нова поява на светлината.

Къде ли са окопите?

Виждаме езера и между езерата линии с млечнобяла застояла вода.

Водата е много повече, отколкото си мислехме. Тя е обхванала всичко, навсякъде се е разляла, пророчеството на нощните войници се е сбъднало: няма вече окопи, каналите са затрупани окопи. Всичко е наводнено. Бойното поле не спи, то е мъртво. Някъде далеч може би животът продължава, но ние не го виждаме.

С мъка, клатушкайки се като болен, се привдигам, за да погледна. Шинелът ме притиска със страшната си тежест. До мене стоят три чудовищни фигури. Едната — Паради, покрит с необикновена кална черупка, с подутина на кръста на мястото на паласките — също се надига. Другите спят, без да помръдват.

Какво ли означава тази тишина? Това е нещо необикновено. Никакъв шум освен от време на време падането на буца пръст във водата сред фантастично парализирания свят.

Не стрелят... Никакви снаряди, те, въпреки, и не биха избухнали. Никакви куршуми, защото войниците...

Войниците, къде ли са войниците?

Постепенно започваме да ги виждаме. Недалеч от нас неколцина спят, проснати на земята, покрити с кал от краката до главата, превърнати сякаш в предмети.

На известно разстояние различавам и други, свити и залепнали като охлюви до един заоблен насип, почти погълнат от водата. Това е неподвижна редица тежки маси, денкове, наредени един до друг, от които се стича кал и вода с цвета на пръстта, в която са заровени.

Правя усилие да наруша мълчанието; проговарям, питам Паради, който гледа в същата посока:

— Умрели ли са?

— След малко ще отидем да видим — тихо отвръща той. — Да постоим още тук. След малко ще наберем сили да отидем.

Двамата се споглеждаме и обръщаме очи към тези, които са се строполили до нас. Лицата ни са толкова уморени, че сякаш вече не са лица, а нещо мръсно, обезличено, натъртено, с кървави очи. Откакто сме заедно, виждали сме се в какво ли не състояние и все пак сега не можем да се познаем.

Паради отвръща очи, гледа настрани.

Изведнъж започва да трепери. Простира ръка с кора от кал:

— Там... Там... — казва само той.

На едно особено насечено и издълбано място, над водата, която прелива от един окоп, плуват някакви маси, нещо като заоблени подводни скали.

Домъкваме се дотам — удавници.

Главите и ръцете им са във водата. На повърхността на белезникавата течност се показват гърбовете им с кожените каиши, сините им шинели са издути, стъпалата изкривени, прикачени към подпухнали крака, като стъпала на уродливи човечета. На една потопена във водата глава косите са се разпилели като водорасли. Ето че се подава лице: главата се е заклецила на ръба на насипа, а тялото се губи в мътния гроб. Лицето е обърнато към небето. Очите са като две бели дупки, устата — черна дупка. Жълтата подпухнала кожа на тази маска изглежда мека и нагърчена като застинало тесто.

Това са часовете, които са стояли там на пост. Не са могли да се освободят от калта. Всичките им усилия да излязат от трапа с лепкав наклон, който неумолимо се е запълвал с вода, само повече са ги

смъквали към дъното. Умрели са, както са се опитвали да се задържат за плъзгащата се пръст.

Тук са нашите първи линии, а там германските първи линии, еднакво тихи и наводнени.

Отиваме до тези меки развалини. Минаваме през мястото, което до вчера беше зона на ужаса — страшната ивица земя, на чиято граница бе принуден да спре страхотният устрем на последната ни атака, където куршумите и снарядите не бяха престанали да браздят простора от година и половина, а през последните дни техните напречни порои бясно се бяха кръстосвали от единия до другия край на хоризонта.

Сега тук цари свръхестествен покой. Из цялата местност са пръснати хора, които спят или едва се движат, повдигат ръка, повдигат глава, съживяват се или бавно умират.

В дъното на големи тинести вдлъбнатини и фуниеобразни дупки, пълни с кал, вражият окоп представлява ивица от вади и кладенци. Тук-там се вижда как земята се движи, начупва се и се свлича от ръбовете, които още са над водата. На едно място можеш да се надвесиш над окопа.

В този шеметен тинест кръг няма тела. Но нещо по-лошо — една ръка, една-единствена ръка, гола и бледа като камък, се подава от дупка в стената, която смътно се очертава през водата. Човекът е бил зарит в скривалището и е успял да извади само ръката си.

От съвсем близо се забелязва, че купчините, наредени над останките от стени на тази тясна пропаст, са хора. Дали са мъртви? Или спят? Неизвестно. Във всеки случай те почиват.

Дали са немци или французи? Неизвестно.

Един от тях е отворил очи, гледа ни и клати глава. Питаме го:

— Французин?

После:

— Deutsch?^[1]

Той не отвърща, затваря очи и пак се отпуска. Изобщо не разбрахме какъв е.

Не може да се определи самоличността на тези същества: нито по униформите, покрити със слой тиня, нито по шапките — те са или гологлави, или увити с разни вълнени дрехи под полутечната зловонна качулка, — нито по оръжието — те или нямат пушки, или пък държат

в отпуснатите си ръце нещо, което се влачи, нещо безформено, лепкаво като странна риба.

Пред нас и зад нас всички тези омаломощени хора с мъртвешки лица, всички тези безмълвни и безволни хора, натрупани с пръст, като че ли носят гробовете на гърба си, приличат си, сякаш са голи. След тази ужасна нощ и от едната, и от другата страна излизат призраци, покрити със съвършено същата униформа от ницета и смет.

Това е краят на всичко. За миг настъпва огромен отдих, епично прекратяване на войната.

По едно време мислех, че най-страшният ад на войната са пламъците на снарядите, после дълго смятах, че е задухата в подземията, които вечно се стесняват над нас. Но не е тъй, адът е водата.

Задуха вятър. Леден вятър, чието ледено дихание ни пронизва. Над разложената наводнена равнина, осеяна с трупове, между глистообразните бездни, пълни с вода, между островчетата от неподвижни хора, прилепнали заедно като влечуги, над този хаос, който се изравнява и потъва, се очертават леки вълнисти движения. Бавно се местят отреди, части от кервани, съставени от същества, се превиват под тежестта на каските и на престилките от кал, влачат се, разпръсват се и пъплят дълбоко в сянката на тъмното небесно отражение. Зората е толкова мръсна, че денят сякаш вече завършва.

Оцелелите се преселват през опустошената степ, подгонени, изтощени, подплашени от голямото неизразимо нещастие — жалки, някои ужасяващо смешни отблизо, полусъблечени от калта, от която още се мъчат да се освободят.

Минавайки край нас, те се оглеждат, взират се и като познават, че сме хора, ни казват сред вятъра:

— Там е по-лошо, отколкото тук. Хората падат в дупките и няма как да ги извадиш. Всички, които през нощта са стъпили на ръба на някоя яма от снаряд, са мъртви... Там, отдето идем, на едно място стърчи глава, тялото е закопано в земята, мърдат само ръце; има път от леси, които на места са запънали и са се пробили, истински капан за войници. Там, дето няма леси, има два метра вода... Ами пушките! Някои въобще не успяха да ги измъкнат от калта. Гледай тия: отрязахме целите поли на шинелите им — жалко за джобовете, за да ги освободим и защото нямаха сили да мъкнат такъв товар... Шинелът на

Дюма, който успяхме да му свалим, тежеше най-малко четиридесет кила: двама души едва го вдигнахме с две ръце... Пък оня, дето му са голи краката, всичко му отиде — панталоните, гащите, обувките, — всичко земята му го смъкна. Такова нещо никога не се е видяло.

Те се разпръсват, защото зад тях се влачат други, бягат, обзети от заразителен страх, а краката им надигат от земята плътни буци кал. Вълните от хора се стопяват, грамадите, които те образуват, намаляват, зазидани в огромни дрехи.

Ставаме. Когато се изправяме, леденият вятър ни разклаща като дървета.

Вървим със ситни крачки. Свиваме настрани, притеглени от странна гледка — двама, рамо до рамо странно свързани войници стоят, като всеки е обвинил с ръце врата на другия. Дали са врагове, повлекли се един другого в смъртта и останали така свързани и в нея, неспособни да се отделят за вечни времена? Не, това са двама войници, които са се облегли един на друг, за да спят. Понеже не са могли да легнат на земята, която се е свличала под тях и е искала да ги зарине, те са се навели един към друг, хванали са се за раменете и са заспали, затънали до колене в пръстта.

Не искаме да смутим неподвижността им и се отдалечаваме от тази двойна статуя на човешката нищета.

Скоро и ние спираме. Надценили сме силите си. Още не можем да си отидем. Още не е свършено. Отново се строполяваме на едно утъпкано място на завет с шум на хвърлена кал.

Затваряме очи. Само от време на време поглеждаме.

Залитащи хора идват към нас. Навеждат се и ни говорят с нисък, уморен глас. Един от тях казва:

— Sie sind todt. Wir bleiben hier.^[2]

Другият отвръща, сякаш въздиша:

— Ja.^[3]

Но изведнъж виждат, че се размърдваме. Тогава веднага падат пред нас. Човекът казва с беззвучен глас:

— Ние вдигаме ръце.

И те остават неподвижни.

После съвсем се отпускат — облекчени и сякаш с това мъките им са свършили; единият, с лице, оцапано с кал, същински дивак, се опитва да се усмихне.

— Стой си там — казва Паради, без да си мърда главата, облегната на някаква купчина. — След малко ще дойдеш с нас, ако искаш.

— Да — казва немецът. — До гуша ми дойде.

Не му отговаряме.

Той казва:

— И другите ли?

— Да — казва Паради, — ако искат, нека си стоят.

Четиримата се просват на земята.

Единият започва да хърка. От гърдите му сякаш избликва ридаеща песен. Тогава останалите се поизправят на колене около него и очите им широко се отварят в наплесканите им с мръсотия лица. Ние също се попривдигаме и гледаме тази сцена. Но хъркането затихва и тъмното гърло, което единствено трептеше в едрото тяло като птиченце, престава да се движи.

— Er ist todt^[4] — казва един от войниците и заплаква.

Останалите пак се просват да спят. Този, който плаче, заспива разплакан.

Пристигат неколцина войници, те се препъват, спират внезапно като пияници или пък пълзят като червеи; идват да се прислонят в хлътнатината, където вече сме се вкопчили ние, и всички накуп заспиваме на тази братска могила.

Събуждаме се. Споглеждаме се с Паради и си припомняме. Връщаме се в живота и в дневната светлина като в кошмар. Пред нас отново изниква пустинното поле с неясно очертани, потънали могили, стоманеното поле, ръждясало на места, по което линиите и петната вода блестят, а пръснатите тук-там като смет, оборени от съня тела дишат или се разлагат.

Паради ми казва:

— Това е войната.

— Да, това е войната — повтаря той с далечен глас. — Това, а, не нещо друго.

Иска да каже и аз разбирам мисълта му:

„Войната не е атаката, която прилича на парад, не е сраженията с развети като хоругви знамена, не е дори ръкопашният бой, когато беснееш и ревеш, войната е ужасната, свръхестествената умора, вода до кръста, кал и смет, и мръсотия и гадости; мухлясалите лица и разкъсаните меса, и трупове, които вече не приличат дори на трупове, плаващи над ненаситната земя. Да, това е войната — тази безкрайно еднообразна нищета, прекъсвана от остри драми, това е тя, а не щикът, който бляска като сребро, нито кукуругането на тръбата преди изгрев-слънце!“

Паради така премисля всичко това, че изведнъж си спомня и изръмжава:

— А помниш ли оная жена в града, дето неотдавна се разкарвахме, оная, дето говореше за атаките и се лигавеше, и разправяше: „Трябва да е красива гледка!...“

Един стрелец, проснат по корем, сплескан като шинел, вдига глава от мръсотията, на която се е облегал, и вика:

— Красива! Лайнарска красота! Все едно някоя крава да каже: „Колко красива трябва да е гледката в кланицата в Ла Билет, когато блъскат редици те волове напред!“

Той е с изцапана уста, с пребито като на добиче лице, храчи кал.

— Да кажат „Налага се!“ — мърмори той със странен прекъслечен, раздран, хриплив глас. — Добре. Ама „красиво“! Да ги вземат дяволите!

Той се мъчи да се освободи от тази мисъл и буйно добавя:

— С такива неща, дето ги разправят, все едно, че до кръв се подиграват с нас!

И пак плюе, но изтощен от направеното усилие, се отпуска в тинестата си баня и слага глава на мястото, където е плюл.

Преследван от същата мисъл, Паради посочи с ръка целия неописуем пейзаж и вперил очи, повтори същите думи.

— Това е войната... И навсякъде е същото. Какво сме ние и какво е ей това? Нищо. Всичко това, дето го гледаш, е само една точка.

Ама разбери, че тази сутрин в света на три хиляди километра се простират все такива нещастия или почти същите, ако не и по-лоши.

— И утре отново ще почне — казва другарят до нас, когото не можахме да познаем дори по гласа. — Нали и онзи ден почна отново и предишните дни пак същото?

С усилие, сякаш разкъсваше земята, стрелецът изтръгна тялото си от калта, в която си бе направил нещо като калъп, подобен на влажен ковчег, и седна в тая дупка. Премигна с очи, разтърси глава, за да я очисти от калта, която се стичаше на ресни, и каза:

— И тоя път ще се отървем. А кой знае, може и утре да отървем кожата! Кой знае?

Превил гръб под слоевете пръст и глина, Паради се мъчеше да изрази мисълта, че войната е невъобразима, неизмерима във времето и пространството.

— Като говорят хората за цялата война — размишляваше той на глас, — все едно, че нищо не казват. Това задушават думите. Седиш тук, гледаш това нещо като слепец...

Басов глас изгърмя малко по-далеч:

— Не, хората не могат да си го представят.

При тези думи внезапно избухна смях:

— Ами как ще си го представят, като не са били?

— Освен да са луди! — рече стрелецът.

Паради се наведе над някаква просната до него маса.

— Спиш ли?

— Не, ама не мърдам — смотолеви веднага задушен, уплашен глас, който излезе от тази маса, покрита с глинест калъф, цял на буци, сякаш го бяха тъпкали с краката — Знаеш ли какво, мисля, че коремът ми е пробит. Ама не съм сигурен и не смея да видя.

— Дай да видим...

— Не, още не — рече човекът. — Искам да постоя още малко така.

Другите се понадигнаха, цапуркайки в калта, поразмърдаха се, влачейки се по лакти, отмятайки адската лепкава покривка, която ги смазваше. Вцепенението от студа постепенно се разпръскваше сред купчината мъченици, макар дневната светлина да не се усилваше над голямото неправилно блато, към което се спускаше полето. Отчаянието се увеличаваше, не и светлината.

Един от нашите зареди тъжно, като камбанен звън:

— Колкото и да разправяш, все едно, не ти вярват. Не е от лошотия или пък че искат да се подиграват с тебе, ами защото не могат. Един ден, ако оживееш, като вземеш да разправяш, за да си кажеш и ти думата: „Нощем работехме, падахме от умора, после насмалко не се удавихме в кал“, ще ти отвърнат: „Аха!“, може и да кажат: „Не ви е било леко в тая война.“ И толкова. Никой няма да узнае. Само ти единствен ще си знаеш.

— Не, и ние дори няма да знаем! — извика някой.

— И аз като тебе викам: ще забравим и ние... Ние дори вече забравяме, братче!

— Много видяхме, до гуша ни дойде!

— И всяко ново нещастие прелива чашата. Не сме създадени, за да запомняме такива неща... Просто се разпръсват; много сме малки.

— То вярно, че се забравя! И работата не е само, че тая мизерия, както ти викаш, не може да се пресметне, толкова вече трае, ами тия походи орат ли, орат земята, подбиват краката, кокалите ти изтъркват, ами теглото на стрелбата, дето сякаш расте на небето, ами умората, че чак името си забравяш, тъпченето на място, стоенето, дето те смазва, работата, дето ни е свръх силите, неспането, то пък край няма, и дебнеш ли, дебнеш врага, пък той навсякъде в тъмното, и се бориш с дрямката, ами възглавницата от кал, въшките. Ами отгоре и тия мръсни бомби, картечници, мини, задушливи газове, контраатаки. Сега още всичко ти е прясно и ти си прав. Ама всичко ще се изтрива, ще изтече, без сам да знаеш как, нито къде и ще останат само имената, само думите за нещата като в комюнике.

— Това, дето го казва, си е истина — обажда се един войник, без да мръдне глава от кангата си. — Аз, като бях в отпуска, видях колко нещо бях забравил от предишния живот. Имаше едни мои писма, четох ги, сякаш съм отворил книга и чета. И пак въпреки това забравих и мъката от войната. Ние сме машини за забравяне. Това са хората, нещо, дето, вярно е, малко мисли, ама повечето забравя. Такива сме ние.

— Значи, нито онези, нито ние! Толкова мъка на вятъра!

Тази перспектива сега се прибавя към падението ни като новината за някакво още по-голямо нещастие и още повече ни притиска към брега на потопа.

— Ех, да помнехме! — извиква един.

— Да помнехме — казва друг, — нямаше да има войни!

Трети добавя великолепните думи:

— Да, ако помнехме, войната нямаше да е толкова безполезна, колкото е.

Но изведнъж един от проснатите оцелели се изправя на колене, разтърсва ръцете си, от които пада кал, и черен като голям лепкав прилеп, вика глухо:

— Не бива да има войни след тая!

В калното кътче, където вятърът ни шибаше още слаби и немощни, сграбчваше ни толкова ненадейно и толкова силно, че повърхността на земята сякаш се клатеше като отломка от потънал кораб, викът на този човек, който като че ли искаше да полети, събуди други подобни викове:

— Не бива да има войни след тая!

Мрачните, яростни възгласи на тези хора, приковани към земята, превъплътени в земя, се издигаха и летяха по вятъра като удари с криле:

— Никакви войни вече, никакви войни!

— Да, стига толкова!

— Пък и много е глупаво... Много е тъпо — мърмореха всички.
— Всъщност какво значи всичко това, дето дори не можем да го разправим!

Те заекват, ръмжат като зверове, скупчени на ивицата твърда земя, оспорвана им от стихииите, с лица като мрачни, раздърпани маски. Протестът, който се надига в тях, е толкова необятен, че ги задушават.

— Човек е направен, за да живее, а не да пука така!

— Мажете са създадени, за да бъдат съпрузи, бащи — с една дума, мъже, ясно! А не животни, дето се дебнат, колят се и се троят.

— А пък навсякъде, навсякъде са животни, свирепи животни или смазани животни. На, гледай, гледай!

... Никога няма да забравя безкрайното поле, по чието лице мръсната вода беше разляла всички цветове, линии, насипи; размити в течна гнилоч, те се раздробяваха и изтичаха отвсякъде — над изпочупените колове, над теловете, над скелите. И сред мрачните

пъклені простори — тръпка на разум, на логика и простота, разтърсила изведнъж като лудост тези мъже.

Виждаше се, че ги измъчва една мисъл — да се опитваш да живееш живота си на земята и да бъдеш щастлив това не е само право, но и задължение, идеал, добродетел; нима общественият живот не е създаден само за да облекчи вътрешния живот на отделния човек.

— Да живеем!

— Ние!... Ти... Аз...

— Стига войни. Не, наистина... Прекалено е глупаво! И по-лошо дори, прекалено е...

Една фраза откликна на тяхната смътна мисъл, на ропота, на недоизказаните им мисли на хора от тълпата... Едно чело, увенчано с тиня, се надигна и устата произнесе до самата земя:

— Две сражаващи се войски са всъщност една голяма армия, която се самоубива!

— И какво сме ние от две години насам? Невероятни нещастници и диваци, и тъпаци, разбойници, мръсници.

— И по-лошо дори! — мърмори войникът, който само това повтаряше.

— Да, съгласен съм!

В отчаяното примирие на тази утрин, притиснати от умората, шибани от дъжда, съсипани от цяла нощ, прекарана под гръмотевици, едва спасили се от вулканите и наводнението, всички съзираха, макар и смътно, до каква степен войната, еднакво отвратителна морално и физически, противоречи на здравия разум, унизява големите идеи, води до всички престъпления, но се сецаха и колко силно бе развила тя в тях и около тях всички долни инстинкти, без изключение: злина до садизъм, егоизъм до жестокост, стремеж към удоволствия до лудост.

Те си представяха всичко това, както преди малко си представяха собствената си нищета. Проклятието прелива в тях, проправя си път, стреми се да се превърне в думи. Те стенат от желание да го изразят, ръмжат, сякаш се мъчат да излязат от заблудата и невежеството, които ги мърсят толкова, колкото и калта, искат най-сетне да разберат защо са наказани.

— И какво? — вика един.

— Какво? — повтаря друг още по-силно.

Пред очите ни вятърът бърчи наводнената равнина и настървено шиба и разтърсва налягалите или коленичили хора, неподвижни като водоравни или отвесни надгробни плочи.

— Когато няма да има германци, няма да има и война.

— Не така трябва да се каже! — крещи друг. — Това не стига. Няма да има война, когато духът на войната бъде победен!

Понеже ревят на вятъра полузаглушава тези думи, той вдига глава и ги повтаря.

— Германия и милитаризмът — бързо и яростно се намесва друг — е едно и също. Те пожелаха тази война, те я подготвиха. Германия е милитаризмът.

— Милитаризмът... — подема друг войник.

— Това пък какво е? — питат някои.

— Това е..., това е груба сила, която се подготвя и после изведнъж, за един миг, налита. Значи, да си разбойник.

— Да, днес милитаризмът се нарича Германия.

— Да, ама как ще се нарича утре?

— Не знам — казва някой замислено, като пророк.

— Ако духът на войната не бъде убит, ще има боеве през всички времена.

— Трябва... трябва.

— Трябва да се бием! — дрезгаво избоботва един от лежащите, който, откакто сме се събудили, се втвърдява в поглъщащата кал. — Трябва! — И той обръща тежко коляното си. — Трябва да дадем всичко, което имаме, и силите си, и кожата си, и сърцата си, целия си живот и радостите, колкото ни остават! Тоя затворнически живот, дето го живеем, трябва да го приемем с отворени обятия! Всичко трябва да понесем, даже и несправедливостта, дето сега й е дошло царството, и безобразията, и гадостите, дето ги гледаме, да се предадем изцяло на войната, за да победим! Но ако трябва да направим такава жертва — добавя отчаяно безформената човешка маса, като пак се обръща, — то е, защото ще се бием за прогреса не заради някаква държава; против една грешка, не против една страна.

— Войната трябва да се убие — казва този, който пръв заговори, — да убием войната в корема на Германия!

— Все пак — добавя друг, свит като зародиш, пуснал корени, — все пак започваме да разбираме защо е трябвало да потеглим.

— Все пак — измърморва на свой ред стрелецът — някои се бият, ама имат друго наум. Виждал съм млади, дете пет пари не дават за човешките идеи. За тях главното е националният въпрос, а войната — въпрос на родина: всеки изкарва на първо място своята родина и толкова... И се биеха, добре се биеха.

— Млади са тия момченца, за които приказваш. Млади са. Трябва да им се прощава.

— Можеш да правиш добре нещо, дете не ти е ясно за какво го правиш.

— Вярно, че хората са луди. Това, колкото и да го повтаряш, все не е достатъчно!

— Шовинистите са напад... — измърморва една сянка.

И те повтарят няколко пъти, сякаш за да намерят пътя си опипом.

— Трябва да се убие войната. Войната трябва да се убие!

Един от нас, този, който не си мърдаше главата, скована като в арматура на раменете му, упорито повтаря своята мисъл:

— Всичко това са празни приказки. Много важно дали мислиш така или иначе! Трябва да победим и толкова!

Но другите са започнали да търсят. Те искат да знаят, да прозрат по-далеч от настоящето. Изпълнени са с трепет, опитват се да запалят в себе си светлината на мъдростта, на волята. Най-различни мисли се въртят в главите им и от устните им излизат смътни, откъслечни думи.

— Разбира се... Да... Ама трябва да разбереш нещата... Братче, трябва да мислиш за резултата.

— Резултатът! Резултатът е да победим в тая война — инати се човекът крайпътен камък. — Това не е ли резултатът?

Двама отговарят едновременно:

— Не!

В този миг се дочу глух шум. Наоколо избликнаха виковете, всички потръпнахме.

Цяла част от глинената могила, на която се бяхме пооблегнали, се бе откъснала и бе открила между нас един седнал труп с проснати крака.

Срутването даде път на водата, насъбрана в една вдлъбнатина на върха на възвишението, и тя се разля като водопад над трупа и го изми

пред очите ни.

Някои извикаха:

— Лицето му е цяло черно!

— Какво е това лице? — задъхваше се един глас. Здравите се приближиха и го наобиколиха като жаби. Просто не можехме да гледаме тази глава, която се появи като барелеф върху стената, оголена при падането на пръстта.

— Лицето му! Това не е неговото лице!

На мястото на лицето му се виждаха коси.

Тогава забелязахме, че този труп, който изглеждаше седнал, беше прегънат и счупен наопаки.

Загледахме в страшно мълчание този отвесен гръб, който ни разкриваше изкълчения си труп, с провиснали, извити назад ръце, прострени крака, опрени върху топящата се земя пръсти.

Тогава спорът отново бе подет, събуден от този ужасен мъртвец. Яростно закрепяхме, сякаш той ни слушаше:

— Не! Да победим, това не е никакъв резултат. Не онези трябва да ги премахнем, ами войната.

— Та ти не разбра ли, че трябва да се сложи край на войната? Ако само се отложи за друго време, всичко, направено досега, все едно, че не е нищо. Гледай, за нищо не служи. Значи, две, три или повече години бедствия за нищо.

— Ех, братче, ако всичко, което понесохме, не е краят на тая голяма беда... Аз си държа на живота, имам си жена, семейство и къща, намислил съм си нещо за после, гледай си работата... Ама ако не стане така, предпочитам да умра.

— Умирам — рече тъкмо в този миг като ехо съседът на Паради; той вероятно бе погледнал раната на корема си. — Жал ми е за децата.

— Аз пък — пошепна друг — точно заради децата не съжалявам. Ще умра, затова знам какво говоря и си казвам: „Те поне ще имат мир!“

— Аз може и да не умра — обади се друг с тръпка на надежда, която не успя да сдържи, — ама ще страдам. И пак казвам „Нищо“,

даже казвам „По-добре“. И повече мъки ще издържа, ако знам, че е за нещо!

— Та какво? И след войната ли трябва да продължим да се борим?

— Може да трябва...

— Какво, на тебе това не ти ли стига?

— Не, защото не ща вече войни.

— И то може да трябва да се борим не против чужденците, а?

— Може би...

Вятърът изведнъж се засили и ни затвори очите, задуши ни. Като поотмина и видяхме как продължи нататък в полето, как на места грабеше и разпръсваше калната обвивка, дълбаеше водата в окопите, които зееха дълги като гроб на цяла армия, продължихме:

— В края на краищата къде са величието и ужасът на войната?

— Във величието на народите.

— Ами народите нали сме ние!

Този, който бе казал това, ме гледаше, питаше ме.

— Да — казах аз, — да, братче, вярно е! Само с нас могат да се правят битки. Ние сме суровината за войната. Войната се състои само от плътта и душите на обикновените войници. Ние образуваме полетата мъртвци и реките кръв, всички ние и всеки от нас е невидим и мълчалив поради безчисления ни брой. Опустошените градове, разрушените села, тази пустиня сме ние. Ние всички, само ние.

— Да, вярно. Народите са войната; без тях нищо толкова нямаше да има, нищо освен малко кръсъци отдалеч. Ама не те решават. Решават господарите им, които ги ръководят.

— Днес народите се борят, за да нямат вече господари, които да ги ръководят. Тази война е все едно продължение на Френската революция.

— Тогава, значи, ние работим и за прусаците, така ли?

— Пусто да остане! — изскърца със зъби стрелецът.

Но после само разтърси глава и нищо не добави.

— Ние за нас си да мислим! Няма какво да се месим в работите на другите — измърмори заинатеният злобар.

— Защо не? Трябва... защото, това, което ти наричаш „другите“, тъкмо те не са други, ами са едни и същи!

— Защо пък все ние да се блъскаме за цял свят!

— Така е — каза един войник и повтори думите, които бе изрекъл преди малко. — Нищо, толкова по-добре или толкова по-зле.

— Народите са нищо, а трябва да са всичко — рече в този миг човекът, който се бе обърнал към мене с въпрос, като, без да ще, повтаряше исторически думи, казани преди повече от век, придавайки им най-сетне техния велик, всемирен смисъл.

И човекът, оцелял от бурята, застанал на четири крака върху покритата с кал земя, вдигна лицето си на прокажен и погледна жадно пред себе си в безкрая.

Той гледаше, гледаше. Опитваше се да отвори небесните врати.

— Народите би трябвало да се разберат за сметка на кожата и на търбуха на тези, които ги експлоатират по един или друг начин. Всички маси би трябвало да се разберат.

— Всички хора би трябвало най-сетне да бъдат равни.

Тази дума сякаш ни се притичваше на помощ.

— Равни... Да... Да... Има велики, справедливи, истински идеи. Има неща, в които човек вярва, към които се обръща винаги и се привързва като към някаква светлина. И главното е равенството.

— А още и свободата и братството.

— Ама главно равенството!

Казвам им, че братството е мечта, мъгливо, неопределено чувство; че е противно на човешката природа да мразиш непознатия, но че не можеш и да го обичаш. Нищо не може да се строи върху братството, то е прекалено относително в общество, в което по необходимост всички членове си отнемат по нещо един другиму.

Но равенството винаги си е същото. Свободата и братството са думи, докато равенството е нещо истинско. Равенството (става дума за социалното равенство, защото отделните индивиди имат по-голяма или по-малка стойност, но всеки трябва да има еднакво участие в обществото и това е справедливо, понеже животът на един човек е толкова голямо нещо, колкото и животът на друг), равенството, това е основната формула за хората. Значението ѝ е огромно. Принципът за равенството на правата за всеки човек и за свещената воля на мнозинството е безпогрешен и трябва да бъде непобедим — благодарение на него ще се осъществи всеки прогрес, всеки, с

наистина божествена сила. Първо на първо той ще постави на здрави основи всеки прогрес и благодарение на него ще се стигне до уреждането на конфликтите по пътя на справедливостта, което точно съвпада с общия интерес.

Хората от народа, които са пред мене, смътно съзират някаква революция, по-велика от предишната, и то революция, на която те са изворът и която вече се надига, напирва в гърлата им, и повтарят:

— Равенство!...

Сякаш сричат тази дума, четат я ясно навсякъде и усещат, че на земята няма предразсъдък, привилегия и неправда, които да не се срутват при допир с нея. Дума — отговор на всичко, върховна дума. Те я разглеждат от всички страни и намират в нея някакво съвършенство. И виждат как измами изгарят с ярка светлина.

— Хубаво ще е! — казва един.

— Прекалено хубаво, за да е вярно! — обажда се друг.

Но трети изрича:

— Хубаво е, защото е вярно. Няма друга хубост, това си е!... И ще стане не защото е хубаво. Хубостта няма цена, както и любовта. А е неизбежно, защото е вярно.

— Ами тогава, щом народите искат справедливост и щом те са силата, да я наложат!

— То вече почва! — казва някой.

— То си е тръгнало по наклона — заявява друг.

— Когато всички хора станат равни, тогава ще бъдем принудени да се съединим.

— И освен това на земята вече няма да има тия отвратителни неща, дето трийсет милиона мъже ги вършат, без да искат да ги вършат.

Вярно е. Нищо не може да се възрази. Какъв привиден аргумент, какъв призрачен отговор би могъл, би посмял да противопостави човек на това: „Под небето вече няма да има тия отвратителни неща, дето трийсет милиона мъже ги вършат, без да искат да ги вършат?“ Слушам, следя логиката в думите, изречени от тези клетници, захвърлени в полето на страданията, думите, които избликуват от техните рани, от тяхната болка, думите, които кървят от тях.

Сега небето притъмнява. Големи ниски облаци го обвиват в синкава броня. Горے, в слабата разсеяна светлина, през него преминава

мокър прах, сякаш изметен с метла. Времето се разваля. Пак ще вали. Бурята не е свършила, нито мъките.

— Ще се питаме — обажда се някой: „Защо ли се бием?“ Защо, не се знае, ама заради кого, това може да се каже. Няма как да не видиш, че ако всеки народ поднася на идола на войната прясното месо на хиляда и петстотин младежи, за да ги разкъсва всеки ден, това е за удоволствие на неколцина водачи, дето могат да се преброят; че цели народи отиват на кланицата, наредени в армии като стада, за да може една каста със златни галони да си пише княжеските имена в историята, за да могат също така позлатени хора, които са същата стока, да правят повече сделки. Значи, всичко е въпрос на личности и на търговия. И щом си отвориш очите, ще видиш, че деленето между хората не е такова, каквото си мислиш, и това, дето си го мислиш, не е така.

— Слушай! — прекъсва го някой внезапно.

Млъкваме и дочуваме топовен гърмеж в далечината.

Там взривът разтърсва въздуха и мощната далечна вълна достига до нас и тихо се плиска в ушите ни. А наводнението продължава да мие почвата и бавно свлича височината.

— Пак започва.

Тогава един казва:

— Ех! С колко неща ще има да се борим!

И вече се долавя безпокойството, колебание в трагичния разговор на тези събеседници. Струва ни се, че отново започват до безкрай болката, опасността, вековната нищета. Но също така и враждебността на нещата и на хората срещу истината, трупането на привилегии, невежеството, глухотата и злата воля, предубежденията и жестокостта на осигуреното положение.

И като продължение на търсеция истината блян идва друго видение: вечни врагове излизат от сянката на миналото и се явяват в бурната сянка на настоящето.

Ето ги... Сякаш виждам да се очертават на небето върху вълните на бурята, която обвива света в печал — кавалкадата на воините, препускащи с бойни коне, с доспехи, с галони, пера, корони и саби... Налитат, открояват се ясно, пищни, претрупани с оръжие, мятат

мълнии. Тази войнствена старовремска конница пори облаците, висящи в небето като страшен театрален декор.

Прииждат от четирите краища на хоризонта, високо над трескавите погледи, които ги следят от земята, над телата, покрити с пластове кал от земните недра и от опустошените нивя, отблъскват небесния безкрай и скриват сините гълбини.

Те са легион. Тук не е само кащата на воините, които призовават на война и я обожествяват, не са само тези, които всемирното робство облича в магическа власт; наследствено могъщите, които тук-таме се възправят над прострениа на земята човешки род и рязко натискат едното блюдо на везните на правосъдието, защото съзират възможността за голяма печалба. А и цяла една съзнателна и несъзнателна съдба, която служи на тази ужасна привилегия.

— Има хора — крещи в този миг един от мрачните и драматични събеседници и простира ръка, сякаш ги вижда, — има хора, които казват: „Колко са красиви!“

— И други, които казват: „Расите се ненавиждат!“

— И други, които казват: „Аз тлъстея от войната и търбухът ми се пълни!“

— И други, които казват: „Винаги е имало война, значи, и занапред ще има!“

— Има и хора, които казват: „Не виждам по-далеч от пръстите на краката си и забранявам и на другите да виждат по-далеч!“

— Има и хора, които казват: „Децата идват на бял свят с червени или сини гащи на задника!“

— Има и такива — ръмжи един прегракнал глас, — които казват: „Сведете чела и вярвайте в бога!“

Ах, вие сте прави, безброй нещастни труженици на боевете, вие, които направихте цялата голяма война с ръцете си, вие — всемогъща сила, която още не служи на доброто, земно множество, в което всеки е бездна от мъки. Под небето, в което дълги черни облаци се разкъсват и бясно се разперват като зли ангели, вие мечтаете, превити под ярема на една мисъл! Да, прави сте. Всичко това е против вас. Против вас и против вашия общ интерес, против общото благо — това вие успяхте

да съзрете с вродената си справедливост — не са само онези, които размахват саби, които извличат печалби, които посредничат.

Не са само чудовищно алчните — финансистите, дребните и едри печалбари, — блиндиращи в банките или в къщите си; онези, които живеят от войната и живеят мирно по време на война, вкостенели в някакви мрачни теории, със затворени като касите си лица.

А и онези, които се възхищават от блестящите схватки, които мечтаят и крещат като жени пред ярките униформи. Онези, които се опияняват от военната музика или от песните, предлагани на народа като чашка алкохол, заслепените, слабоумните, фетишистите, диваците.

Онези, които се ровят в миналото и на устата им е само думата „на времето“, традиционалистите, за които злоупотребата има сила на закон, защото е съществувала открай време, които мечтаят да бъдат ръководени от мъртъвците, които се стремят да подчинят бъдещето и трепетния страстен прогрес на царството на призраците и на приказките на бавачките.

А наред с тях са и всички свещеници с техния опиум за рая, които гледат как да ни възбуждат и приспиват, така че нищо да не се промени. И адвокатите — икономисти, историци и още не знам какви, — които ви объркват с теоретични фрази, тръбят за антагонизма между отделните националности, докато всяка съвременна нация има само някакво съчинено географско единство в абстрактните черти на своите граници и се състои от изкуствена амалгама от раси; продажни генеалози, те фабрикуват за амбициите за завоевания и грабеж фалшиви философски доказателства и въображаеми права на благородство. Късогледството е болест на човешкия дух. В много случаи учените са своего рода невежи, които изпускат от очи простотата на нещата, забулват я и я затъмняват с формули и подробности. В учебниците се учат дребните неща, не великите.

А дори и когато казват, че не искат война, тези хора правят всичко възможно, за да я увековечат. Те подхранват националната суета и стремежа към надмощие чрез сила. „Само ние, казва всеки от тях зад своята бариера, сме смели, честни, талантиливи, имаме вкус!“

Величието и богатството на дадена страна те превръщат в нещо като разяждаща болест. Патриотизмът сам по себе си е достоен за уважение, стига да се ограничи в областта на чувствата и на изкуството, точно както любовта към семейството и към родната земя, които са също толкова свещени, те превръщат в утопична концепция, нямаща право на живот, в неравновесие в света, нещо като злокачествен тумор, способен да погълне всички жизнени сили, да обхване всичко и да смаже живота; и понеже е заразителен, той води било до военна криза, било до изтощение и задушаване, до въоръжен мир.

Те изкълчват прекрасния морал: колко престъпления са превърнали в качества, кръщавайки ги „национални“ — само с една дума! Изкълчват истината. Вечната истина всеки от тях заменя със своя национална истина. Колкото народи, толкова истини, които обезобразяват и извъртат истината.

Всички тези хора, които поддържат подобни отвратително смешни детински спорове, и реват над вас: „Не започнах аз, ти започна!“ — „Не, не съм аз, ти!“ — „Започвай!“ — „Не, ти започвай!“ Детинщини, които вечно поддържат огромната световна рана, защото в спора не участвуват истинските заинтересовани, напротив, и защото не се проявява волята да се сложи край на войната, всички тези хора, които не могат или не искат мир на земята, всички тези хора, които с все сили се държат за една или друга кауза, за миналото състояние на нещата, намират или измислят причини за войни. Те са истинските врагове.

Те са ваши врагове толкова, колкото днес са ваши врагове германските войници, които лежат тук, сред вас, и са само нещастни жертви на отвратителна измама, затъпени, превърнати в домашни животни... Те са вашите врагове, където и да са се родили, както и да се произнася името им, какъвто и да е езикът, на който лъжат. Вижте ги на небето и на земята. Вижте ги навсякъде! Разпознайте ги веднъж завинаги и ги запомнете за вечни времена!

— Те ще ти кажат — измърмори един коленичил човек; наведен, забил ръце в земята, той разтърси рамене като голямо куче: — „Приятелю, ти беше чуден герой!“ — А аз не искам да ми казват такава нещо!

Герои, някакви необикновени хора — идоли? Хайде де! Ние бяхме палачи. Честно вършехме занаята на палачи. И пак ще го вършим колкото можем, защото е важно и съществено да се върши тоя занаят, за да накажем войната, да я задушим. Убийството е винаги отвратително — понякога необходимо, но винаги отвратително. Да, да не ми говорят за военна добродетел, задето съм убивал германци.

— Нито пък на мене — извиква друг толкова силно, че никой не би могъл да му отговори, дори да би посмял, — нито пък на мене, защото съм спасил живота на французи. Та какво, значи, да се прекланяме пред пожарите заради красотата на спасяването, така ли?

— Престъпление ще е да се показват красивите страни на войната — промълви един от тъмните войници, — дори и да ги има!

— Ще ти разправят такива работи — продължи първият, — за да те възнаградят със слава, а също, за да се възнаградят за всичко, което не са извършили. Пък и военната слава за нас, простите войници, дори не съществува. Тя е за някои, не много, избраници. И войнишката слава е лъжа, както всичко, дето уж било красиво във войната. Всъщност жертвата на войника е безславно унищожаване. За онези, множеството, които образуват щурмовата вълна, няма награда. Те само летят и изчезват в страхотно безславна бездна. Дори имената им не могат да се съберат на куп, клетите им нищожни именца.

— Плюя на това — отвърна един. — За друго има да мислим ние.

— Ама всичко това — изхълца едно изцапано лице, което калта прикрива като отвратителна ръка — ти и да го кажеш не можеш! Ще те прокълнат, на клادا ще те изгорят! За военния блясък те са създали цяла религия, също такава зла, глупава и зловредна като другата!

Човекът се надигна, строполи се, но после пак се надигна. Под бронята от мръсотия говореше ранен и когато изрече това, разширените му очи се впериха в земята, в кръвта, която той бе дал за оздравяването на света.

И другите един по един се изправят. Бурята се засилва, спуска се над безбрежните обезобразени и измъчени поля. Денят е пълен с нощ. И сякаш на гребените на облачната планинска верига, около варварските силуети на кръстове и орли, на черкви, господарски дворци и храмове на войната непрекъснато изникват нови и нови враждебни фигури на войници, на отреди войници; те закриват

звездите, които са по-малко от човечеството, и тези призраци сякаш пъплят навсякъде, дори из дупките в пръстта, те са тук, там, сред действителните хора, хвърлени, полузаровени в земята, като житни зърна.

Моите още живи другари най-сетне стават; с мъка се задържат прави върху неравната почва, пленници на калните си дрехи, затворени в странни ковчези от тиня, изправят се с чудовищната си простота над дълбоката като невежеството земя, движат се, крещят, насочили очи, ръце, юмруци към небето, от което падат светлина и буря. Те се борят с победните призраци, като братя на Сирано и Дон Кихот, каквито са все още.

Сенките им се движат върху огромното печално проблясащо поле и се отразяват върху бледата застояла вода на предишните окопи, сега бели и населени само с безкрайния пуст простор сред полярна пустиня с димни хоризонти.

Но очите им са се отворили. Те започват да разбират колко безкрайно прости са нещата. И истината не само събужда в тях зрънце на надежда, но извиква и нови сили, смелост.

И докато се готвим да отидем при другите, за да започнем отново войната, черното небе, задръстено от бурята, полека се разтваря над главите ни. Между две купчини мрачни облаци се показва спокоен проблясък и тази черта светлина, толкова тясна, толкова помътена, толкова жалка, че сякаш е мислеща, все пак е доказателство, че слънцето съществува.

Декември 1915 година.

[1] Немец (нем.) — Б.пр. ↑

[2] Мъртви са. Оставаме тук (нем.) — Б.пр. ↑

[3] Да (нем.) — Б.пр. ↑

[4] Умря (нем.) — Б.пр. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.